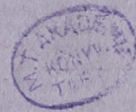

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

TARTALOM

- C. H. BECKER : Gragger Róbert
SZEKFÚ GYULA : Gragger Róbert művelődésünk történetében
HUSZTI JÓZSEF : Janus Pannonius asztrológiai álláspontja
ZOLNAI BÉLA : A nyelvi kifejezőség formái
THIENEMANN TIVADAR : Irodalomtörténeti alapfogalmak
KRITIKAI SZEMLE : Freiherr v. Brandenstein : Grundlegung der
Philosophie. *Várkonyi Hildebrand*

BUDAPEST, 1927.
EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
RÉNYI KÁROLY BIZOMÁNYA
IV., Kecskeméti-utca 3.

Ára 4 pengő.

MINERVA-TÁRSASÁG

névvel 1921-ben tudományos társaság alakult. A társaság célja: a magyar szellemi élet történetének művelése. Tagja lehet a magyar tudomány minden barátja, aki az évi tagdíjat beküldi. A tagok a *Minerva* folyóiratot tagdíjuk fejében kapják.

A társaság vezetésére a következők választották meg: Elnök: Gombocz Zoltán, alelnök: Hóman Bálint, titkár: Farkas Gyula, szerkesztő: Thienemann Tivadar.

A Minerva-Társaságra és a folyóiratra vonatkozó minden közlemény Thienemann Tivadar címére küldendő (Pécs, Központi Egyetem).

A Minerva-Társaság tagdíja: évi 8 Pengő, amely részletekben is beküldhető. Kérjük a társaság tagjait, hogy az 1927. évi tagdíjat, valamint az esetleges tagdíjhátralékot a mellékelt utalványon mielőbb a társaság rendelkezésére bocsátani szíveskedjenek.

I n h a l t :

C. H. Becker: Robert Gragger.

Julius Szekfű: Robert Gragger im Wandel der ungarischen Geistesgeschichte.

Joseph Huszti: Der astrologische Standpunkt des Janus Pannonius.

Béla Zolnai: Die Ausdrucksformen der Sprache.

Theodor Thienemann: Die Grundbegriffe der Literaturgeschichte.

I. Die Entwicklungsidee

1. Organische Entwicklung

2. Geistige Entwicklung.

Anzeige: Hildebrand Várkonyi über Freiherrn v. Brandenstein: Grundlegung der Philosophie. Niemeyer-Verlag, 1926.

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

VI. ÉVFOLYAM 1927

BUDAPEST

304205

GRAGGER RÓBERT

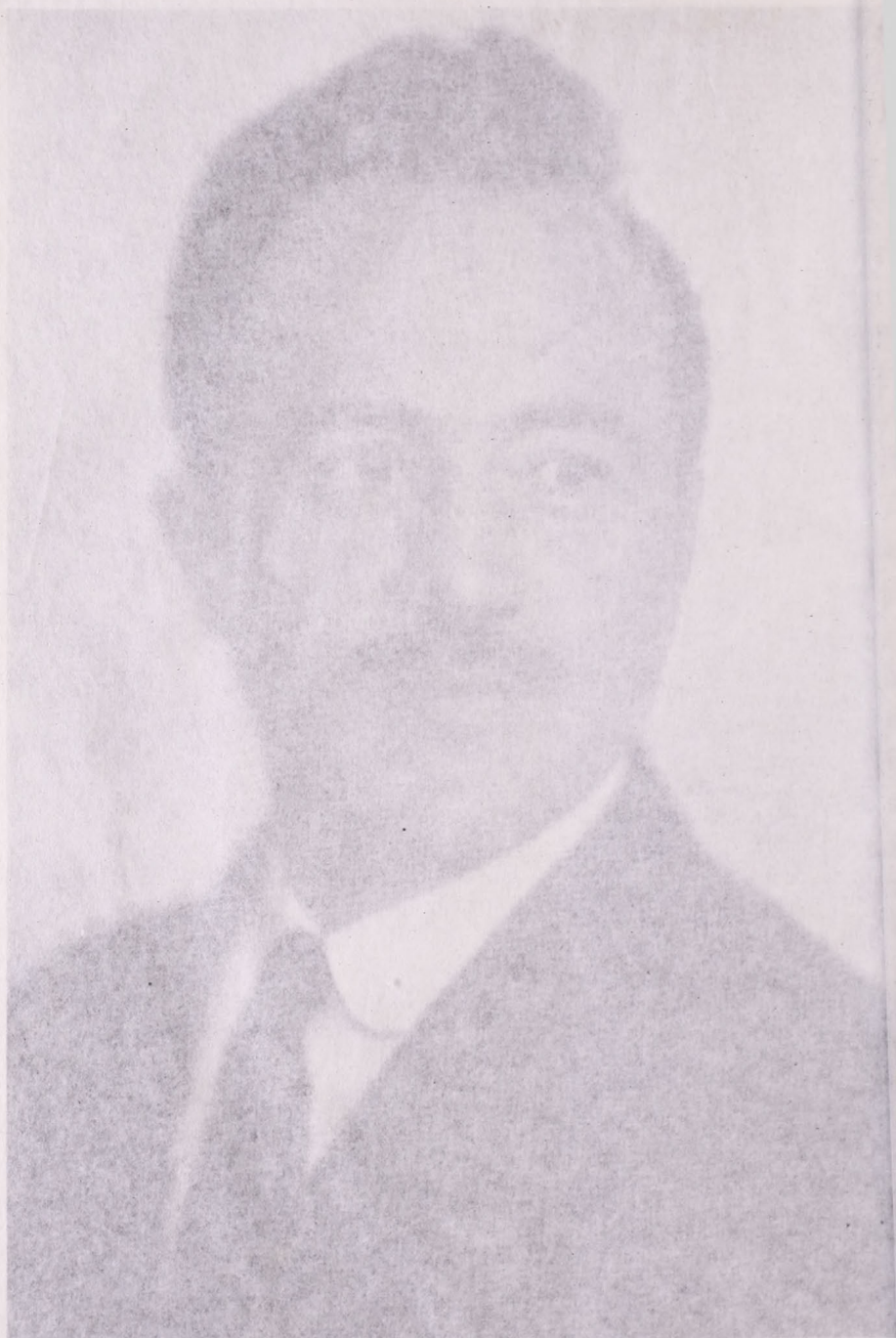
1877. NOVEMBER 5. — 1926. NOVEMBER 10.

GRAGGER RÓBERT

C. H. Becker porosz kultuszminiszternek
a berlini egyetem régi aulájában mondott emlékbeszéde.

KORÁN kiteljesedett, rendkívüli férfiú emlékére gyűltünk egybe. Bennünket mindnyájunkat, férfiakat és nőket, öregeket és fiatalokat, németeket és magyarokat szellemi kötelék kapcsol össze Gragger Róberttel még a síron túl is. Pedig közülünk csak kevesen állhattak hozzá igazán közel, mégis mennyiünknek okozott örömeit már csak azáltal is, hogy volt, hogy mint bajtárs, mint példakép vagy csupán mint egy napsugaras jelenség közöttünk járt. Nem úttörő kutató, mégis ott áll láthatóan, mint útjelző a tudománytörténet fejlődésében, nem aktív politikus, mégis személy szerint többet tett a nemzetközi megértés egyengetésében, mint akárhány hivatásos diplomata, nem szakpszichológus, nem hivatásos lelkipásztor, mégis megnyitlak előtte a szívek, a szomorúak hozzá menekültek, az örvendezők vele örvendtek. Lényének charizmája, hogy senki sem távozhajott tőle áldás nélkül. Így igen sokan halálával és elismeréssel gyászolják őt és a dahlemi temető falusi békéjében magányos sírját mindig friss virágok borítják, melyekkel ismeretlenek szeretete tesz tanubizonyosságot arról, hogy áldás volt számunkra élete. Egybegyűltünk e történeti helyen, ebben a körben és ebben a teremben, hol oly sokszor beszélt hozzánk, hogy magunk elé idézzük földi pályájának és lényének képét. Egyéniségének tükrözései és megnyilvánulásai sokféleek és sokoldalúak, mint az élet maga. Mennyiáján a magunk Gragger-képét őrezzük szívünkben. Bárcsak mindnyáján Önök közül egyeséges barátsággal tudnak összeolvasztani saját élményekből és emlékezesekből a felhangzó moti-

GRAGGER ROBERT

1877. NOVEMBER 5. — 1926. NOVEMBER 10.

GRAGGER RÓBERT

C. H. Becker porosz kultuszminiszternek
a berlini egyetem régi aulájában mondott emlékbeszéde.

KORÁN kiteljesedett, rendkívüli férfiú emlékére gyűltünk egybe. Bennünket mindnyájunkat, férfiakat és nőket, öregeket és fiatalokat, németeket és magyarokat szellemi kötelék kapcsol össze Gragger Róberttel még a síron túl is. Pedig közülünk csak kevesen állhattak hozzá igazán közel, mégis mennyiünknek okozott örömet már csak azzal is, hogy *volt*, hogy mint bajtárs, mint példakép vagy csupán mint egy napsugaras jelenség közöttünk járt. Nem úttörő kutató, mégis ott áll láthatóan, mint útjelző a tudomány-történet fejlődésében, nem aktív politikus, mégis személy szerint többet tett a nemzetközi megértés egyengetésében, mint akárhány hivatásos diplomata, nem szakpszichologus, nem hivatásos lelkipásztor, mégis megnyitak előtte a szívek, a szomorúak hozzá menekültek, az örvendezők vele örvendtek. Lényének charizmája, hogy senki sem távozhatott tőle áldás nélkül. Így igen sokan hálával és elismeréssel gyászolják őt és a dahlemi temető falusi békéjében magányos sírját mindig friss virágok borítják, melyekkel ismeretlenek szeretete tesz tanubizonyságot arról, hogy áldás volt számunkra élete. Egybegyűltünk e történeti helyen, ebben a körben és ebben a teremben, hol oly sokszor beszélt hozzánk, hogy magunk elé idézzük földi pályájának és lényének képét. Egyéniségének tükrözései és megnyilvánulásai sokfélék és sokoldalúak, mint az élet maga: mindnyájan a magunk Gragger-képét őrizzük szívünkben. Bárcsak mindnyájan Önök közül egységes harmoniává tudnák összeolvasztani saját élményekből és emlékezésekből a felhangzó moti-

vumokat, hogy az emlékezésnek ez órája mindnyájunk számára az áhíthatnak, a lélekben való közösségnek órája legyen.

Gragger Róbert német egyetemen a magyar nyelv- és irodalom első tanára volt. Nem véletlen, hogy épp ő volt az első: mint életében minden — korai halála is — a berlini egyetemre való meghívása is magasabb értelemben végzetszerű volt. Most, amikor utódját kell keresni, észreveszik a legtávolabbi körök is Németországban és Magyarországon, hogy az ő személyében felülmulhatatlannul adva volt a személyes és tárgyi hivatottság arra a feladatra, melyet itt a magyar tanszék birtokosának meg kell oldania és melyet ő a két baráti nemzet helyeslése mellett meglátott és meg is oldott. Ez a feladat kétségtelenül több, mint tudományos szakügy, de megoldhatatlan, ha nem a legszigorúbb tudományosság módszereivel közelnek hozzá. Gragger Róbert nem annyira tevékenysége, hanem akarása és törekvése, neveltetése és képzettsége folytán volt elsősorban tudós. Azonban minden tudományossága nem használt volna, ha ő *csak* német, vagy *csak* magyar lett volna. Idegen nyelvvel és kultúrával foglalkozó tudós csak utánérző marad, ha az illető idegen kultúrának, idegen népfajnak ritmusa nem lüktet a vérében. Gragger Róbertben magyar és német vér egyesült. Lényének legtitkosabb varázsa, hogy német és magyar vérének ősfolyamai vegyületlenül folytak egymás mellett, hogy tősgyökeresen magyar és tősgyökeresen német tudott lenni, mindkét nemzet sajátosságait nemcsak megértette, hanem kifejezni és bírálni is tudta. Igazában inkább magyar volt, mint német és bár németül tökéletesebben, főleg ízlésesebben és nagyobb szókinccsel beszélt, mint a legműveltebb német, mégis a magyar volt számára a meghittségnek, a napi följegyzéseknek és az imának nyelve. Ha németül beszélt, akkor zenei hallása és utánérző képessége ellenére is megéreződött külföldi volta idegenszerű nyelvmelódiáján.

Hiszen magyar volt anyanyelve és noha haláláig inkább németül beszélt és levelezett — pl. édesanyjával is — fennmaradt írásaiból megállapítható, hogy hibátlan német tudása aránylag késői időből származik. Ezért érthető, hogy a birodalmi németet és nem az osztrák németet beszélte, mint a legtöbb művelt magyar. A német és magyar vér vegyülése azonban, a magyar túlsúlya ellenére is, oly erős volt, hogy a kettős nemzeti eredet egész tragikuma elevenen élt benne.

Gragger dédatyja Stajerországból vándorolt be Felső-Magyarországba és magyar lányt vett feleségül, mint később nagyatyja is. Anyjának ereiben is német és magyar, sőt angol vér vegyült össze. Így Gragger Róbertet a hagyomány és a vér eleve két nemzet közé állította, örökségül adván neki az ily leszármazásnak minden előnyét, így kettős nyelvtudását, de minden hátrányát is. Felső-Magyarország volt a hazája: Aranyosmarót a szülővárosa, Körmöcbánya, Magyarország legrégebb bányavárosa, Zólyom a családi fészke, Nyitra tanulóéveinek helye és a többi helyek mind, hol a Graggereknek a felvidéken jól ismert családja birtokolt vagy lakott. Budapesten, ahol egyetemi tanulmányait folytatta s ahol utóbb mint fiatal középiskolai és pedagógiumi tanár működött, sohasem tudott gyökeret verni. Az igazi pusztát, a Hortobágyot, csak halála évében látta először. Szenvedélyes szeretettel szerette Magyarországot, kimondhatatlanul szenvedett minden magyarral a Dunamedence trianoni esztelen feldarabolása miatt. Mennyi lelkesedéssel tudott hazájáról beszélni: a Magas-Tátra fenséges ormairól, az alföldi naplementéről és a gémes kút kísérteties árnyékáról, a Balaton kedves vulkanikus hegyeiről és életadó vizéről; mennyire élt benne népének szenvedéssel telt ezeréves története; mennyire örült az erős magyar nemzeti érzésnek; mennyire szerette a kastélyok és vidéki kuriák életét és mily szívesen időzött égbemeredő kolostorok csöndes

csarnokaiban — egész életén át nem hagyott fel a gondolattal, hogy mint szerzetes Pannonhalmán fogja befejezni életét — mennyire szerette hazájának termékeit, kitűnő borait, művészi hímzéseit, senki sem tudta az idegennel Magyarországot jobban megszerettetni és megértetni, mint ő — és mégis épen úgy kereste lelkével egész életén át Németországot is. Milyen lelkesedéssel tanult germanisztikát, mennyire ismerte középfelnémet, klasszikus és modern irodalmunkat, mennyire szerette erdeinket és tavainkat, dómjainkat és várainkat, milyen büszke volt a német tudomány és technika sikereire, mennyire örült a német győzelmeknek és mily szenvedéssel szenvedett az összeomlás miatt. Büszke volt német állampolgárságára és arra, hogy a legnagyobb német egyetem tanára, hogy részese a szellemtörténeti iskolázás kimondottan német módszerének, melyet Berlinben mindenekelőtt Erich Schmidtnek és Gustav Roethenek köszönhetett. Andreas Heuslerben pedig, ebben a tipikusan német tudósban, egész életén át a mesterek mesterét tisztelte.

Aki így állt két nemzet között, az valóban hivatott volt arra, hogy összekötő kapocs és közvetítő legyen, hogy szellemi hidakat verjen és hogy az önálló nemzeti alkotó munka elismerése mellett is kölcsönös becsülés és szerető megértés által egy eljövendő európaiságot készítsen elő. Osztozott azonban mindazokkal a megnemértés tragikumában, akik egész vagy félévszázaddal megelőzik korukat. Minden megbecsülés ellenére, melyben része volt, mindkét nemzet sovínisztái vagy az elmagyarosodott németet vagy az elnémetesedett és németesítő magyart látták benne. Lelke bensejében pedig ott élt a kétség: hol van igaz otthona? Régi hazája már nem volt hazája és az új haza nem nyújtotta számára az igazi röghözköttőség hagyományoszerű imponderábiláit. Ha tiszta intellektualista, cél- és hivatásember lett volna, sütkérezhetett volna sikereiben,

de az ő eleven, természethez, végzethez, vérhez kötött irracionálisnak hiányzott a történelmi, családi, érzelmi meggyökerezettség igazságsúlya választott német új hazájában. A legfényesebb társadalmi élet nem pótolhatta a magányos legényember számára a családi élet varázskörét, sem a leghűbb barátság, sem jóságos házijainak legszeretőbb gondoskodása nem számúzhette a szomorúságot, ha a hontalanság érzése elhatalmasodott rajta. Az érzelmi élet ilyen mélységeiből menekült aztán akaraterejének teljes latba vetésével a tudományos megismerés vagy a kultúrpolitikai organizáció magaslataira és így a tett által győzte le épen az ilyen cselekvés számára annyira szükséges, természete végzetszerű kettősségből eredő feszültséget.

Korán kitűzött feladata: a német és magyar kultúra szellemi kapcsolatainak felkutatása, eleinte tisztára tudományos volt. Hogyan jutott ez a fiatalember, aki tanulóéveit vidéki környezetben töltötte, aki művelt, de nem tudós családból származott, akit elődeinek hagyományai inkább gazdasági pályára utaltak, hogyan jutott ehhez a lényegében tudományos célkitűzéshez?

Egy vázlatos önéletrajzban, melyet 1917-ben, tehát berlini tartózkodása kezdetén mondott tollba, nyilatkozott erről. Sajnos, ez a vázlat csak néhány oldalból áll, de az a pragmatizmus, melyben saját magát látja, jellemző egész gondolkodásmódjára. Hitt az akarat erejében és eredményei igazat adtak neki. „Gimnazista korom óta — mondja — meggyőződésemmé vált, hogy az ember mindent keresztülvihet, amit akar, feltéve, hogy az jó, senkinek sem árt és az ember nem önérdékből, hanem egy eszme kedvéért akarja. Elöttem álló példák korán megtanítottak arra, hogy az embernek már ifjúkorában meg kell látnia egy nagy eszmét és annak szolgálatába kell állnia, ha azt eredményesen és egészen meg akarja valósítani.“ „Először csak tapogatózva jutottam előre. Hol van az a terület, melyen munkaéhségemet

lecsillapíthatom, alkotásvágyamat érvényesíthetem? A chemiával kezdtem.“ Itt leírja, hogy dolgozószobája valószínűségi kis chemiai laboratórium volt. De aztán a tizenhat-tizenhétéves fiút az orvostudomány vonzotta magához, még pedig először az emberi test, az anatomia. A városi kórház főorvosa a piarista gimnáziumban egészségtant tanított és megengedte neki, hogy alkalmilag a kórházban segítsen. Először csak elméleti érdeklődése ébredt fel, az orvosi gyakorlat nem érdekelt, annál inkább a pathologia, különösen a lelkibetegek ápolása. Az orvostudomány vonzóereje azonban teljesen megszűnt, mihelyt a filozófia és az irodalomtörténet tanulmányozásába kezdett. „Meggyőződtem arról, hogy a szellemtudományoknak, főleg pedig az irodalmaknak kell magamat végleg szentelnem. Kopp Tivadarnak, a bölcsélet tanárának világosan át gondolt órái, különösen az irodalomtörténeti órák Karsay Jánosnál, ennél a csípős és mérgezhírű piaristánál, tették világossá előttem, hogy ezen az úton kell haladnom.“ Az önképzőkörben Gragger mint a legjobb kritikus, vezető szerepet játszott. „Ezek egészen más operációk voltak, mint a kórházban.“ „Saját költői kísérleteimet senkinek sem mutattam. Kritikai érzékem eléggé megmondta, hogy a kályhába való, mégis költői hajlamomat nem tudtam elnyomni.“ „Melyik irodalommal foglalkozzam, mely irányban tájékozódjam? Eleven asszociációs képesség, határozottan a szintézis felé hajló szellemi tevékenység ismételt az összehasonlításhoz vezetett, úgyhogy eleinte — mint különben később is — egyik irodalom sem“ foglalkoztatott kizárólag, akarta valószínűen mondani, de feljegyzései, melyek rövidségük ellenére is tudományos pályakezdésre rendkívül fényderítők, itt megszakadnak. Nyilván a derék gimnáziumi tanárok voltak döntő hatással a kezdetben gyengébb, de a felső osztályokban kitűnő tanulóra.

Hogy származásának ősforrásait új erős egyéniséggé olvassa egybe, a természet megajándékozta őt a szintetikus gondolkodás ösztönével. Vérbeli európaiságának a tudományban az összehasonlító irodalomtörténet felelt meg. Alapos nyelvismereteket szerzett már, mikor a budapesti egyetemre iratkozott, csakhamar tagja lett a híres Eötvös-Collegiumnak, melynek Magyarország szellem-történéseinek elitejét köszönheti. A Collegiumban a nyelvész Gombocz Zoltán, és az irodalomtörténész Horváth János lettek tanárai. Nekik és egyetemi tanárainak jutott az a szerep, hogy gimnáziumi képzettségét a tudományos megismerés magaslatáig fejlesszék. Ha Graggernek tudományos működése egészen balladakönyvéig a problémáknak sajátosságos mozgalmasságát és sokoldalúságát mutatja, úgy az nem csak öröklött és sok utazása alatt szerzett kozmopolitizmusának köszönhető, hanem tanárai sajátos tudományos felfogásának is. Nemzeti philológiák nemcsak a nemzeti jellemtől és egy nép nemzeti feladataitól függnek, hanem igen gyakran kor- és divatáramlatoktól is. Ha Gragger tanulmányait Berlinben kezdte volna, akkor az összehasonlító irodalomtörténet iránti fogékonysága soha nem nyerte volna azt a megtermékenyítést, mint Budapesten és Párisban. Németországban a Franciaországból kiinduló összehasonlító irodalomtörténet sohasem lett a vezető tanszékeken otthonos, míg Magyarországon nemzeti szempontból elkerülhetlenné vált épen azon harc folytán, melyet a magyarság a nyugateurópai kultúrában való elhelyezkedéséért folytatott. Gragger elsajátította az exakt német metódust, mikor 1911—12-ben Erich Schmidt-nél és Gustav Roethenél tanult, de tudományos felfogásának alapvető mélysége és kapcsolatgazdagsága hazai ösztönzésből fakadt. Tanárainak nagy számából elég azokat megneveznünk, akik rá irodalmilag vagy személyesen jelentékenyen hatottak: Heinrich Gusztáv (1845—1922),

Katona Lajos (1862—1910), Riedl Frigyes (1856—1921) és Beöthy Zsolt (1848—1921). Mindezeknek a tudósoknak, különösen Riedl Frigyesnek egész életében mély hálával érezte magát lekötelezve. A nekrologok, miket nekik szentelt, legjobb, de mindenesetre legszebb írásai közé tartoznak.

Heinrich Gusztáv, a magyar germanisztika atyja, egy egész nemzedék irányadó tanára, a vezető magyar philológiai folyóirat megalapítója, egy világirodalom-történet kiadója és egy kétkötetes német irodalomtörténet szerzője, inkább népszerűsítő és szervező volt, mint alkotó tudós, működése mégis eltörölhetetlen nyomot hagyott az elmúlt század magyar szellemtörténetében. Igaz, hogy a magyar-német szellemi kapcsolatok ápolása akkoriban a levegőben volt, később Petz és Bleyer is művelték, a legnagyobb hatást mégis Heinrich gyakorolta és kétségtelenül ő bírta rá Graggert, hogy származásának adottságait épen ebben az irányban fejlessze tovább. Gragger sok tekintetben — erősségeiben és gyengéiben — hasonlatos is volt hozzá és nagyszerű nekrologjának egynéhány mondatát akár változatlanul saját jellemzésére fordíthatnók. Így a következő szavakat: „Az eszméknek és a praktikus módszereknek kimeríthetetlen gazdagságát bontakoztatta ki, hogy a magyar művelődés hiányait kitöltse és a magyar szellemnek egyetemes távlatot adjon. Nyugtalan, néha elsietett tevékenysége ezen az annyira széles területen nem hagyta neki időt, hogy egyes problémákba szeretettel, nyugodtan elmélyedjen. Ezért nem hagyott hátra egy befejezett művet sem, melyet klasszikusnak nevezhetnénk.“

Az igazi szaktudós Katona Lajosnak méretei egészen mások voltak. Fiatalon halt meg, noha egy évtizeddel hosszabb életet élt, mint Gragger. „Életcélját nem érhette el, csak előkészítette. A tékozló természet ismét kivirágoztatott és elpusztított egy fát, mielőtt legszebb gyümölcsei

megérték volna“ — mondja róla Gragger, mintha csak sajátmagáról beszélne. Tőle, a folkloristától vette Gragger soha nem lankadó érdeklődését a néprajz iránt és tőle Heinrich pozitív módszerességéhez az igazi összehasonlító irodalomtörténet konstruktív eszmevilágát. Ehhez járult az esztetikai hatás és a tudatos formaérzék, amit Beöthy, a tudós grandseigneurnek ez a legfinomabb kálvinista típusa adott neki. Beöthy magyar volt tetőtől talpig, esztetikáját a fajelméletre építette fel, irodalomelméletet és esztétikai rendszert alkotott. Ezzel hatással volt Gragger filozófiai érzékére és arisztokratikus ízlésére: ugyanakkor az Eötvös-Collegium szellemi légköre Rousseaut és Montesquieut hozta közel hozzá. Gragger Beöthyt impresszionistának nevezi és a pozitivista Heinrichhel állítja szembe. Heinrichhel való minden rokonsága ellenére Gragger is első sorban impresszionista volt — akárcsak Beöthy — a tudományban s az életben egyaránt.

Nemcsak világszemlélete szerint volt impresszionista, hanem azon mód szerint is, ahogyan az impressziók uralkodtak rajta. Gragger igen könnyen volt befolyásolható. Amint rokonhangot hallott vagy egy gondolatot szubjektíve evidensnek érzett, azonmód magáévá tudta tenni. Így tanárainak hatása nála sokkal közvetlenebbül érvényesült, mint másoknál, de csak akkor, ha érintették lelkének egy-egy húrját. Senki sem hatott rá annyira, mint Riedl Frigyes, aki külső életszokásaiban, a társadalmi élettől való visszavonultságában a lehető legkevésbé hasonlított hozzá, de a tudomány kérdéseivel szemben való végső állásfoglalásában vele a legrokonabb volt, mintakép, melynek megvalósítására törekedett. Gragger Riedl-nekrolója hangjában és tartalmában igaz barátság mellett benső lekötelezettségről tesz tanubizonyságot és amikor a mestert rajzolja benne, saját személyes eszményképét állítja elének az egyetemi tanárról és tudósról, melynek megvaló-

sítására törekedett. Noha Gragger mint tanár különbözött Riedltől abban, hogy tanítványai iránti minden szeretete mellett is bizonyos előkelő természetes distanciát tartott, tudományos működésében mégis követte Riedl ösztönzéseit tehetségének adottságai szerint. Analysisei hasonlítottak Riedl pszichológiai analysiseire, Gragger számára is a lelki élet története volt a döntő. Tanította és bizonyította, mint Riedl, hogy az irodalmat nem szabad elszigetelten tekinteni, hanem az anyagi és szellemi korjelenségek összefüggéseiből kell megmagyarázni. A legrégebb magyar irodalmat, amint azt Riedl tette, kezdettől fogva a nyugat-európai irodalom organikus részének tekintette. Riedl-nekrologjában is találunk mondatokat, melyeket minden változtatás nélkül alkalmazhatunk reá is: „Átérző erejében, odaadásában az irodalom és művészet megértő szeretete nyilvánult. A műben a költő egyéniségének, országának, népének, korának dokumentumait kereste. Különös érdeklődéssel figyelte Riedl, aki a legjobb értelemben vett európai szellem volt, Magyarország vonatkozásait a külföldhöz, és teljes mértékben sikerült neki a magyar irodalmat és művelődést az európai általános fejlődésbe beállítani és helyét ott kijelölni.“ Itt Gragger saját tudományos programját fejt ki, hogy aztán nekrologját a következő gyönyörű szavakkal zárja be: „A halhatatlanság formái közül, melyet ember kiharcolhat magának, Riedl Frigyes rendkívüli mértékben részese lett a legszebbnek: tanítványai szeretetének. Az istenek, akik sok szenvedést mértek rá, mégis csak nagyon szerették, hogy olyan tanítóvá tették, mint amilyen volt.“

Gragger tudományos pályakezdésének ismertetésénél észrevétlenül alakult ki előttünk tudományos egyéniségének a képe. Graggert egészen megtaláljuk mestereiről írt nekrologjaiban. Ezekben érvényesíthette legfényesebben irodalomtörténeti analizáló képességét. Itt fejtette ki saját

tudományos életeszmenyét, részben saját tevékenységének tükrében, részben mint vágyai képét és itt adhatott művészi kifejezést az emberi egyéniség őt annyira jellemző értékelésének is. Saját szavaiból hallottuk, hogy milyen szeretett volna lenni és milyen volt.

Kezdőműkái újságcikkek voltak. 1907-ben, mint párizsi egyetemi hallgató francia lapokba írt francia nyelven a magyar irodalomról és úti élményeiről, melyet egy feledhetetlen konstantinápolyi tartózkodásából merített. Első tudományos munkái tanárai hatása alatt állottak. Az összehasonlító irodalomtörténet számára ekkor még öncél volt és a munkát befejezettnek látta, ha Schiller Bürgschaft-jához párhuzamos helyeket talált vagy Molièreből kölcsönzéseket tudott kimutatni. Az érett tudós természetesen nem elégedett meg többé az összehasonlító irodalomtörténetnek ezzel a joggal lenézett fajával és egy későbbi, magyarul írt munkájában, az „Irodalomtörténeti Forrástanulmányokban“ azt az elvet juttatta kifejezésre, hogy az összehasonlító irodalomtörténet csak eszköz lehet a cél elérésére, ez pedig az analysis elmélyítése és a mű teljesebb megértése. Tudományos szempontból első értékes analysise doktori értekezése Karl Maria Beckről, a negyvenes évek forradalmi költőjéről. Ezt az első munkát egész sor kisebb tanulmány követi, melyek főleg a német-magyar szellemi vonatkozásokat tárgyalják. Érdeklődésének középpontjában Humboldt és Lenau állnak, de Geibelt is új oldalról világítja meg. Legjelentősebb és leghatásosabb munkája működése ezen első korszakában *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn von Maria Theresia bis zur Gegenwart* című 1914-ben megjelent tanulmánya a „Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte“-ben, melynek azonban csak első része, a „Vormärz“ jelent meg. A gyűjteményes munka egységes tervének megfelelően, kézikönyvszerűen, mégis sok újat hoz ez az írás, különösen ami a problematikáját illeti;

a vonatkozások csodálatos gazdagságára mutat rá, meglevően előttünk a német és magyar szellemi élet sorsszerű kapcsolata és megértjük, mily hatással volt ezeknek a nem pusztán irodalmi, hanem színházra, sajtóra, tudományra vonatkozó történeti tényeknek felkutatása és megvilágítása az ifjú Gragger német-magyar lelkére. A huszonhat éves tudós természetesen még nem rendelkezett az ítéletnek azzal az érettségével, mely egy évtizeddel később, balladakönyvének megírásánál vagy a magyar egyetemi ideál vázolásánál kitünteti, de mindkét esetben meghaladta ítélőképességével életkorát. És ha Berlinben nem is volt már annyi érkezése kutató munkára, mint ifjú éveiben, kritikai ítélete és tekintete, mellyel mindig meglátta a lényegest és a fontost, olyan biztosságot és érettséget ért el éppen ezekben az években, hogy mindenkit csodálatba ejtett.

Erős philologiai képzettsége mellett is első sorban irodalomtörténész volt. A nyelvtudományt csak mint tanár művelte, de hogy e téren is otthonosan érezte magát, azt igazolja egyetlen nagyobb, szűkebb értelemben vett philologiai munkája, az egyik legrégebb magyar nyelvemléknek, a XIII. századból származó *Ómagyar Máriasisiralom*nak magyarázatos kiadása, mely 1925-ban jelent meg. Az ómagyar nyelv szaktudósai bizonyára még sok részletben tovább viszik munkáját, kétségtelenül voltak a kiadásban tanácsadói is, de ezek közreműködését nem szabad túlbecsülnünk. A magyar nyelvtörténet szempontjából annyira fontos nyelvemlék felfedezésének érdeme mindenkor az ő nevével marad kapcsolatban. Gragger tudományos életművében ez a tanulmány mégis csak mellékes vonás, alkotásában parergon, mégis jellemző rá, hogy törekvéseiben nem riad vissza semmiféle feladattól, mely tudománykörének egyetemes keretébe beleilleni látszott. Már fiatal éveiben nagyon kiterjedten tűzte ki tudományterületének határait, semmi sem volt neki idegen, ami a német és magyar művelődéshez vagy a

kettő közti kapcsolathoz tartozott, sőt az utóbbi években arra törekedett, hogy nemcsak a finn-ugor, hanem a szinte beláthatatlan uraltaji művelődési kört is feldolgozza tudományosan. Minden tisztelet mellett, mellyel bennünket ennek a törekvésnek nagysága eltölt, meg kell mondanunk, hogy ez a szándéka túlhaladta az emberi képesség határait, az övéit is. Ezt be is látta és hivatott szakembereket nyert meg maga számára, mint munkatársakat, de ez a távolbahatás jellemző vonása tudományos egyéniségének. Egészen rendkívüli képessége volt az asszociációra, a szintézisre, materiális és szellemi, földrajzi és történeti viszonylatok egybeállítására, mégis néha túlbecsülte talán a lehetőséget, hogy mindezeket a valóságokat egy képbe vagy ítéletbe foglalja össze. Egyes essayi és hagyatékának néhány terve azonban szociológiai szempontból mintaszerűen vannak fölépítve.

A határtalanba való vágyódás ösztönözte őt arra, hogy tanuló- és vándoréveiben, tehát Berlin előtti idejében, mindenfelé gyűjtsön és kutasson. Középeurópának minden országában, könyvtárakban és levéltárakban nyomozott a magyar szellemi élet és szellemi befolyás nyomai után: egy egész sora kisebb írásainak és kritikai szemléinek bizonyítja ezt.

Sok feldolgozatlan vagy részben feldolgozott anyagot hagyott hátra, így a titkos társulatok szerepéről az osztrák-magyar politikában a francia forradalom alatt, a herrnhuti Brüdergemeinde és a hallei magyar kolónia levéltári emlékeinek fölhasználásával a magyar pietizmus történetéről, adatokat a német felvilágosodás magyarországi hatásáról, a XVI. és XVII. századi magyar főúri udvarokról, mint műveltségi központokról, Kertbenynek, az ismert Petőfi-fordító-
nak levelezéséről Bettina von Arnimmel, feljegyzéseket a német egyetemek hatásáról a magyar szellemi élet alakulására a XVI. századtól a XVIII. századig humanisták leveleinek alapján (ebből mutatoul megjelent essayalakban írt

forrástanulmánya Rotaridesről a Klebelsberg-émlékkönyvben), Magyarország művelődéséről a török hódoltság idejében, továbbá egy doktori értekezésének kiegészítésére szánt befejezett kéziratot Karl Beck költészetéről. Az anyaggyűjtés ezen gazdagságából balladakönyvében kívül tulajdonképpen csak egy tárgyat dolgozott ki könyvalakban: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone* címen. Ez terjedelmes munka, melyet már 1916-ban felvett munkái jegyzékébe, de csak 1923-ban adott ki, miután kiterjedt, fárasztó tanulmányokat végzett levéltárakban és az egykorú röpiratirodalomban. Ennek a könyvnek némi szenzációs ízt kölcsönöz Károly Ágost magyar trónra való jelölésének tárgyalása és egy ebben az ügyben írt Goethe-levél közlése, jelentősége azonban ennél sokkal nagyobb, mert II. József uralkodásának utolsó, II. Lipót uralkodásának első évei, valamint az 1790-iki reichenbachi megegyezésben végződő porosz-osztrák viszály nyernek benne magyar szempontból egyoldalú, de éppen ezért igen tanulságos megvilágítást. Az ébredező magyar nemzeti érzésnek kora ez; Magyarország már részben tárgyként, részben már mint alany szerepel a tárgyalásokban, az udvar, a főnemesség és a nép a legkülönbözőbb befolyások alatt áll, ellentét van kormánypolitika és népmozgalom között, ellentétek a kormányokban, kiegyensúlyozatlanságok a nép hangulatában — mindezt Gragger elevenen foglalja össze. Különös szeretettel foglalkozik ennek a kornak jellemző kalandoralakjaival, akiknek néha bizarr életében épen olyan művészi, játékos öröme telt, mint pl. Wells fantasztikus regényeiben. Kutató munkáját azonban mindig az a gondolat fűti, hogy a történeti kapcsolatokat Német- és Magyarország között megvilágítsa. Az irodalomtörténet teréről így mind határozottabban a kultúr- és szellemtörténet felé hajlik.

Mindezt a tudományos működést Gragger akkor is kifejtette volna, ha egész életében Budapesten marad tanár. Tudományos életének egy másik épen ilyen jelentékeny

oldala, tudományszervező és kultúrpolitikai-propagandisztikus tevékenysége, csak Berlinbe való meghívása által jutott teljes kifejlődésre. Ez 1916-ban történt. A világháború alatt a fegyverbarátság révén németek és magyarok közelebb kerültek egymáshoz, mint ez a háború előtt az osztrák elem túlsúlya miatt a kettős monarchiában lehetséges volt. Sem Bécsben, sem Berlinben nem volt addig magyar tanszék, amit pedig Páris kultúrpolitikai okossággal rég megteremtett. Míg Bécsben egy finn-ugor tanszék megszervezését tervezték, a nélkül, hogy megvalósították volna, Berlinben az a gondolat merült fel, hogy a hű szövetséges kultúrája iránti hódolatból egy magyar nyelvészeti és irodalmi tanszékot állítanak fel. Gragger épen ebben az időben, tehát 1915 végén, 1916 elején azt tervezte, hogy a berlini egyetemen magyar irodalomból magántanári képesítést szerez. Ezt a tervét berlini barátai felkarolták és odamódosították, hogy jobb lesz mindjárt tanszékot felállítani és arra Graggert meghívni. Johannes Bolte tanár, az ismert ethnografus és Max Roediger berlini rendkívüli tanár érdeme, hogy az egyetem, a parlament és a kormány foglalkozni kezdtek a kérdéssel. A minisztériumnak a magyar tanszékre vonatkozó aktái az akkori berlini rektornak, v. Wilamowitz-Moellendorfnak 1916. jan. 4-én kelt jelentésével kezdődnek, melyben beterjeszti Roedigernek egy emlékiratát és Gragger tudományos működésének jegyzékét, melyet Bolte közvetített. A kormány örömmel karolta fel az ügyet, az államtudományi egyesületnek budapesti látogatása alkalmából, melyet Elster titkos tanácsos, személyügyi referens vezetett, a nyilvánosság is tudomást szerzett róla, és 1916. márc. 10-én a porosz képviselőházban a kormány hozzájárulásával Aronsohn és társai a következő javaslatot terjesztették elő (22. Legislaturperiode, III. Session 1916. Nr. 148.): „felszólítjuk a kir. kormányt, hogy a berlini egyetemen mielőbb szervezzen meg egy tanszékot a magyar nyelv és történet számára“. Minden párt örömmel

üdvözölte ezt a javaslatot. Mivel félős volt, hogy nem lehet majd alkalmas tanárt találni a magyar nyelv és történelem számára, a bizottságban nyelvészet és irodalmi tanszékben állapodtak meg s a javaslatot a ház elfogadta. A kormány megkezdte az információs tárgyalásokat a szóba jöhető jelöltekre, elsősorban Graggerre vonatkozólag, a vélemények Graggerről mindenütt annyira kedvezőek voltak, hogy meghívták és 1916. aug. 18-án rendkívüli tanárrá nevezték ki. A tanszékkel egyidejűleg magyar szemináriumot is szerveztek egészen szerény keretek között.

S e k k o r j ö t t G r a g g e r, és az ő keze alatt a szerény palántából csakhamar terebélyes fa lett. Ugy látszhatott, mintha itt háborús lelkesedéssel politikai okokból egy felesleges tanszéket szerveztek volna, pedig valójában csak politikai alkalomra kellett várni, mint ez gyakran előfordul, hogy egy tudományosan régen szükséges alkotás megvalósulhasson. Gragger pedig az az ember volt, aki megmutatta, hogyan tud komoly tudós a rábizott vagyonnal sáfárkodni. A kis szeminárium csakhamar intézetté fejlődött, melynek támogatására 1917-ben a két kultuszminiszter védnöksége alatt az Intézet Barátainak Társasága alakult. Gragger többezerkötetnyi magánkönyvtárát az Intézetnek ajándékozta és rá tudta venni a magyarországi hivatalos helyeket és kiadókat, hogy kiadványaikat megküldjék, úgy-hogy halálakor a könyvtár állománya kb. 23.000 kötetet számlált, 120 folyóirattal és 15 napilappal. A könyvtár eleinte csak Magyarországra, azaz Nagy-Magyarországra és a Duna-medencében élő egyéb népekre terjedt ki, különösen a német kisebbségekre Erdélyben, a Bánátban és Felső-Magyarországon. Nemcsak az irodalmat és a nyelvet ölelte fel, hanem a történelmet, jogot, közgazdaságot és az állami és kulturális élet minden egyéb területét. Később Gragger tudományos kutatásainak kiterjesztésével párhuzamosan felkarolta a finnugor, végül az uralaltaji kultúrkört is. Az elmúlt évben

sikerült neki kb. 500 kötet mordvin, cseremisiz, votják, zürjén, csuvas és tatár könyvet szereznie Oroszországból.

Hasonló mértékben nőtt az Intézet személyi statusa is. Eleinte hallgatóival és segédmunkaerőkkel dolgozott. Aztán az állam egy lektort és egy asszisztenst adott melléje, a Barátok Társasága pedig fizette a további munkaerőket. Az Intézetben eleven élet uralkodott. A hivatalos előadásokon és gyakorlatokon kívül általános nyelvi kurzusokat tartottak, felvilágosításokat adtak, tudományos kiadványokat készítettek elő. 1919-ben megindult három sorozatban az *Ungarische Bibliothek*, melyből ma már 19 kötet jelent meg, köztük több vaskos kiadvány. 1921-ben megteremtette Gragger időszaki folyóiratát, az *Ungarische Jahrbücher*-t, melyből hat befejezett évfolyam négy-négy terjedelmes füzettel fekszik előttünk. Ez a folyóirat az egész tudományos terület nemzetközileg elismert organumává fejlődött, mert Gragger mestersen értett ahhoz, hogy a tehetséges munkatársakat megnyerje és a tehetségteleneket — mert ezek a tolakodók — távoltartsa és mindenekelőtt megőrizze a folyóirat színvonalát. Az *Ungarische Jahrbücher* ma egyike legfigyelemreméltóbb szakközlönyeinknek.

Mindebben Gragger — mint maga is gyakran hangoztatta — azokat az irányelveket követte, melyeket a porosz kultuszminisztérium 1920 elején a külföld tanulmányozására vonatkozó emlékiratban lefektetett. Visszatekintőleg kimondhatjuk, hogy az összes kísérletek közül egyik sem valósította meg olyan hiánytalanul a felállított eszményképet porosz főiskolán, mint Gragger Magyar Intézete. Saját ügyességén kívül köszönhette ezt kétségtelenül önzetlen odaadó munkatársainak is, akiknek megválogatásában határozottan szerencsés volt és akik a nagy ügy iránti tárgyi lelkesedésükben melléje álltak. De ő nemcsak német egyetemi tanár volt, hanem változatlanul szenvedélyes magyar is. Joggal érezte azt a kötelezettséget, hogy most már kultúr-

politika terén is tevékeny legyen, vagyis hogy tudományos munkálkodását a magyar kultúra mind szélesebbkörű megismertetésének szolgálatába állítsa be, hogy szervező, népszerűsítő legyen és a magyar szellem legnagyobb alkotásait, a magyar történelem főkorszakait, a régi és az új magyar állam jelentőségét Németországgal megismertesse. Ennek a feladatnak tett eleget azokkal a finoman csiszolt előadásai-
val, melyek nagy részét ebben a teremben hallottuk, ezeken kívül a magyar egyetemi ideálról, a Dunakonföderációról, Petőfiről szóló írásaival, anthológiákkal és bibliográfiákkal. Habár a háromkötetes *Bibliographia Hungariae* c. kiadványa, mely egybefoglalja a Magyarországra vonatkozó nem magyar nyelvű irodalom bibliográfiáját, nem viseli címlapján kifejezetten az ő nevét, csak az előszó származik tőle, mégis nagy szeretettel és fáradhatatlan iniciatívával szentelte magát ennek a munkának. Ez megfelelt az enciklopedikusra irányuló ízlésének — különösen amikor betegsége nyugalomra kényszerítette. Ezért foglalkozott behatóan hazája tudománytörténetével, még a matematikai és természet-tudományi disciplináktól sem riadt vissza, ami ismét az egyetemesség felé irányuló akaratát jellemzi.

Amikor meghalt, a tudományszervezet ezen területén is sok kidolgozott tervet és anyagot hagyott hátra. Tervbe vette a magyar kultúra lexikonát, a magyar Dahlmann-Waitzot, tervezett egy nagy magyar-német szótárt, az oroszországi kis finnugor népek költészetének kiadását és még sok egyébbet. Megjelenés előtt állnak ómagyar elbeszélései: *Altungarische Erzählungen*, válogatott forrásszövegek német fordításban, és egy könyve a török-magyar irodalmi kapcsolatokról. Közvetlenül halála előtt jelent meg *Ungarische Balladen* c. kötete. A magyar balladákat Lüdeke Hedwig művészi tehetséggel ültette át ízléses német formába. Bizonyos tekintetben ez a könyv Gragger tudományos működésének betetőzése. Tudományos törekvésének két irányú olvad

itt össze: a kutatás és a propaganda. Ez a könyv ismerteti meg először széles körökkel a magyar balladát és általa a magyar néplélek egy lényeges megnyilvánulását. Egyúttal megjelöli művészileg tökéletes bevezetésében a magyar ballada helyét a világirodalomban, analysis által előbbreviszi a ballada fogalmának tisztázását, amennyiben a balladának szövegét librettónak tekinti és a szöveg, a zene és a mozgás egymáshoz való viszonyát konstitutív jelentésükben meghatározza. A népballadáról a művészi balladára térve át, megismertet bennünket Arany Jánossal, aki a népdal természetes szépségeit finom kézzel illesztette be tanulmányon és lángészen nyugvó balladaköltészetének művészi épületébe. Ez a mű is — jellemzően — azzal végződik, hogy Arany hatását vizsgálja a német költőkre.

Mindez nem mindennapi teljesítmény. Bámulattal állunk meg egyéni és szervező tudományos alkotásai előtt, melyekre az alig 39 éves tudós visszatekinthetett. Elismerésben nem is volt hiánya. Leginkább berlini rendes tanári kinevezésének örült (1921. jan. 22.) és annak a rendkívüli kitüntetésnek, mellyel hazája tisztelte meg munkáját, amikor a kormányzó úr a pécsi Erzsébet-egyetem tiszteletbeli tanárává nevezte ki. Munkájában hathatósan támogatta őt hazai kultuszminisztériuma, különösen gróf Klebelsberg kultuszminiszter. Gragger ugyanis nemcsak a porosz-német kultúrpolitika exponense volt, hanem szerepet játszott gróf Klebelsberg messzetekintő kultúrprogrammjában is és mindkét feladatnak meg tudott felelni. Egészen Gragger tudományos alapfelfogásának szellemében vette tervbe Klebelsberg gróf praktikus kultúrpolitikája a tudományos utánpótlás kiképzését Németországban. A miniszter terve találkozott Gragger régi vágyával, hogy az Institut-ot laza kapcsolatba hozza egy internátussal, egy Collegium Hungaricum Berolinense-vel, hol érettebb egyetemi hallgatók és fiatalabb tudósok nyernek otthont. Itt nem hungarologusokat kívánt kiképezni, hanem

fiatal embereknek otthont nyújtani, akik a tudományos kutatás legkülönbözőbb területeiről jöve berlini főiskolákon és kutató intézetekben szándékoznak dolgozni. Jó szakképzés mellett egyetemes szempontokat, biztos távlatot, test- és jellemképzést kívánt nekik adatni, hogy visszatértük után az otthon néha szűkös viszonyai közé magukkal vigyék az európai horizontot és az erőt Magyarország újjáépítéséhez. Gragger maga akart a Collegium élére állni, mint apát a kolostor élére, lakóiban szellemi fiait látta, a róluk való gondoskodás pótolta a vérbeli családjáért. A terv kiépítését egy kis otthonban kezdte meg a Marienstrasseban, majd nagyban kifejlesztette. Az eredeti tervet, hogy Dahlemben egy új épületet emeltet, praktikus okokból feladta. E helyett a magyar kormány megvette az egyetem mögött levő Herz-féle palotát Dorotheenstrasse 2. sz. alatt, melyet jelenleg internátus céljaira nagystílusúen átépített. Azért esett erre az épületre a választás, mert a vele szomszédos, a porosz állam birtokát képező klasszikus Knobelsdorf-féle palotát a kormány a Magyar Intézet rendelkezésére bocsátotta. Így a jövőben egymás mellett fognak állni a Collegium és az Intézet, az egyik magyar, a másik porosz állami birtok, mint messze látható szimbolumai a német-magyar barátságának és a német-magyar szellemi együttműködésnek. Ez kezdettől fogva kedvenc eszméje volt Graggernek, soha nem fáradó buzgalommal dolgozott a terv végrehajtásán, kimondhatatlan nehézségeket küzdött le a lakáshivataloknál és más hatóságoknál, idegeit közben tönkretette és mondhatni, hogy végül is kedvenc eszméje megvalósításáért vívott sisiphusi harcban roppant össze egészsége. Az immár biztosított kettős otthonba nem vonulhatott be, de megvalósításukat megérhette még. Sorsa a Mózesé volt: nem léphetett be, csak távollból láthatta meg az ígéret földjét.

Gragger jelentősége így jóval több, mint tisztán tudományos. A nélkül, hogy a maga számára bármit is kívánt

volna, egész életét és egész vagyonát egy nagy eszme szolgálatába állította. A porosz állami intézet és a magyar Collegium az ő akaraterejének emlékei, emlékei az igazán akart cél elérésébe vetett gyermeki hitének. Ezáltal két hazáját valóban közelebb hozta egymáshoz, lehetővé tette a bizalmas kapcsolatot és a kultúrpolitikai együttműködést a két minisztérium között. A jelenlegi miniszterek szimbolikus jelentőségű kölcsönös látogatása talán a külső eredmények fénypontját jelöli Gragger életében. A hivatalos kapcsolatok ápolásával, melyet mindkét országnak sovínisztái oly rossz néven vettek tőle, mindkét országnak kívánt használni, használni kívánt a német kisebbségeknek is Magyarországon, mert a vendégnép számára mindig csak hasznos lehet, ha a vendéglátó nemzetnek baráti kapcsolatai vannak a régibb hazával. Ezen kérdésekkel szemben való állásfoglalásának sohasem volt politikai célzata, Gragger a szellemi kapcsolatokat és általuk a kölcsönös megértést igyekezett erősíteni. Ameddig szellemi kapcsolatok lesznek Németország és Magyarország közt, Gragger Róbert neve feledhetetlen marad.

Nagy életcélja annyira lekötötte, hogy néha úgy tetszett neki, mintha egyéniségét egészen feláldozta volna. Mi azonban, akik vele élünk, épen rendkívül élénk, sőt szuggesztív egyéniségének hatása alatt állottunk. Ily rövid idő alatt nem alkothatott volna ilyen nagyot, ha nem bírt volna valami varázssal, amely az embereket vele való együttműködésre készsége tette. Miben állt ez a varázs?

Miért örült mindenki, ha Gragger Róbert megjelent? Miért próbálta őt mindenki saját körébe vonni, úgyhogy néha csak csellel és erőszakkal tudott menekülni? Igaz, hogy a természet eleve is jól gondoskodott róla, kellemes külsővel, természetes kellemmel ajándékozta meg. Ragyogó szemében, elasztikus járásában, sportban edzett alakjában, élénk természetében volt valami megnyerő, de a test mindenkor csak a külső forma, mely elrejtí a tulajdonképpen ható erőket.

Vajjon élénk szelleme, ragyogó intellektusa nyerték-e meg számára a sziveket? Magas műveltsége volt, finom képzettsége, nyolc-tíz élő nyelven beszélt, ragyogó vitatkozó volt, minden nyeregben otthonos, minden országban jártas és nemcsak Európában: Törökországban és Egyiptomban is, mindenütt voltak barátai, kapcsolatai, emlékei. Nagyon tudott alkalmazkodni, lehetett őt legszűkebb szaktársai közé ültetni, vagy nagyigényű előkelő hölgyek közé, magyar kolostorok refektoriumában, cserkészcsapatok tábortüüzénél, diplomaták szalonjában megfigyelni, vagy bárhol másutt, mindenütt úgy hatott, mintha épen ez lett volna a neki legmegfelelőbb környezet, mintha soha nem élt volna másutt. Ez is a természet adománya volt, ami azonban épen olyan kevésbé magyarázza meg varázsát, mint intellektuális voluntarizmusa. „A nagy gondolatok a lélekből jönnek és nem a szívből, amint állították, — írja egy helyen — de az érzésből, a szívből, tápláló talajukból nyerik erejüket.“ Az ő hatásának ereje is a szívből származik.

Az ő szíve azonban a gyermeknek — vagy magasabb síkból tekintve — a művésznek szíve volt; hiszen alapjában mindkettő ugyanaz. Gyermeké, amint az evangélium szerint mindnyájunknak gyermekekké kell lennünk, hogy mienk legyen a mennyek országa. Vidámságának titka gyermekváltásban rejlik. Ezért látták őt a tiszta intellektualisták néha jelentéktelennek, mert a tisztaszívűség természete volt. Mily ártatlanul tudott örülni, mily közvetlenek voltak reakciói! Konstantinápolyban egyszer, amikor a Bosporus átszázásáról volt szó, hirtelen kiugrott az ablakból egyenesen a vízbe és átszázott. A tett impresszionistája! Vendéglátói megijedtek és csónakkal utánamentek, mert a dolog életveszélyesre fordult. Ő azonban tisztaszívű volt, pajzán, jókedvű és gyermekien könnyelmű és közvetlen. Aki őt közelebről ismerte, még több ilyen hirtelen tettéről tudhat beszélni. Vagy talán ily cselek-

vései a művész szeszélyei voltak? Mindenesetre közel volt a természethez, mint a művész és mint a gyermek.

Nem volt számára idegen az elmélkedő, sőt az irodalmi természetszemlélet sem, mindig új és új szavakat talál a napnyugta színeinek, a hó fényhatásának, a havasok hegyeinek és fáinak, a víz elszivárgásának, az Északi Tenger hullámtörésének rajzolására. Sokkal erősebb azonban közvetlen természetkapcsolata, mely szótlan, amikor a gyermekekkel játszik, macskát cirógat vagy a pókot nézi. E kétféle természetszemlélet egybe is folyhat. Így egyszer ezt írja: „Egy róka futott el a kerékpárom előtt és rekedten ugatott, egy kövér nyúl ugrott ki és mivel a fű nem volt elég magas, lehajtotta hosszú füleit, hogy ki ne kandikáljanak a fűszálak közül. Egy sündisznópárral meglehetősen összebarátkoztam, talán elálltam a fészükhöz vezető útat. A sündisznók leették a sonkát a kenyeremről. A tó felett két erős ragadozó madár keringett és én egy érintetlenül és elrejtve virágzó rózsabokor alatt feküdtem az erdő mélyén. Én sem bántottam virágjait.” Itt élmény és képzelet vegyül egybe, mint a művésznél és a gyermeknél. Való és ábránd határ nélkül olvadtak nála össze. Ha mesélt, nem volt történész, de moralista sem.

Ilyen közvetlenül gyermekded a vallásossága is. Szigorú katolikus neveltetésben részesült, de nemcsak neveltetése, hanem természetszeretete is megtartotta őt a vallásnak az istengyermekség magasabb értelmében. Gondolkozásában és életirányításában felvilágosodott modern ember volt, mégis mélyen érzett lelki szükség volt számára, hogy egyházával békében haljon meg. Szent Ferencsel lényegben rokonnak érezte magát.

Különben is ellentmondás nélkül voltak benne tulajdonságok, melyek általában kizárják egymást. Elméletileg akaraterős ember, a valóságban könnyen befolyásolható, még pedig a mellékmondatok tartalma által könnyebben, mint a főmondatoké által. Politikailag szenvedélyes demokrata, erős szociális

árnyalattal, szüntelenül igyekezett fiatal honfitársainak megmagyarázni, hogy a hagyományos úri állásponttal szakítani kell. Ő maga azonban ezen elmélete ellenére nemcsak akaratlanul arisztokratikus belső magatartása, hanem tisztán külseje után is igaz magyar úr volt. Vagy pl. szerette a társasági eleganciát és a művészileg kifinomodott életet, de ugyanakkor saját személyében teljesen igénytelen volt, aminthogy különösképen semmihez sem ragaszkodott, sem tárgyakhoz, bármennyi öröme telt is bennük, sem személyekhez, bármennyire tudta is őket szeretni. Szabad és független akart lenni. Személyi autonómia — ez volt számára az élet legfőbb törvénye. Független volt nemcsak másokkal és a viszonyokkal, hanem saját magával szemben is: ösztönszerűen szabad, de egyúttal ösztönszerűen megkötött. A koratavaszt jobban szerette, mint a tavaszt.

Ez a nagyszerű táncos, kellemes társalgó, aki az embereket kereste és nem tudott nélkülük lenni, aki vidám társaságban egész éjjeleket átmulatott, cigánybandákat dirigált és a legnagyobb társaságokat is felélénkítette és mulattatta, lényének legbenszejében szerzetes volt. Nem elmélkedő és könyveket író szerzetes, bár ez után is vágyódott, hanem remete, igazi magányos ember, akinek sehol sincs otthona, akit valami mindig tovább és tovább űz, aki nyugalomnélkül bolyong a földön, mint Ahasver, az örök zsidó. A ragyogó, vidám, könnyed egyéniség, amit mindnyájan ismertünk, csak külső megjelenési formája volt, vagy helyesebben lényének egyik kisugárzása. Alapjában melancholikus természet, akinek számára a kereszt fájdalom embere borzalom és vágyódás volt.

Über all deinem Leid
 schwingt ein funkelnder Lichterkranz
 um deines Herzen blutenden Dornenkranz
 weben stille Gestirne Vergessenheit,
 wirbeln und wehen aus ewigem Glanz.

In die tiefe, sterntiefe Nacht
leg dein zitterndes Herz zur Ruh.
Ein steter Wandel deckt deine Wunden zu,
löscht die Flamme und löset die Todesnacht.
Glaub — deine Väter, sie litten wie du.

Ez a vers szent volt előtte. Ekként oldódott fel végül minden öröme és szenvedése, minden feszültsége és ellentéte tiszta emberiességben, igazi humanitásban. Ember lenni mindig és mindenekfelett, — amint Arany mondja. És az istenit az emberben életre hívni: a jószág által. Gragger Róbert varázsa a jószág volt.

Az istenek, akik sok szenvedést mértek rá, mégis nagyon szerették őt — és minket — hogy olyan emberré tették őt, mint amilyen volt.

GRAGGER RÓBERT MŰVELŐDÉSÜNK TÖRTÉNETÉBEN.

TUDÓS pályák nem mindig hagynak hátra mélyebb nyomokat a nemzeti művelődés széles területein. Ez a megállapítás nemcsak az egyes tudományok anyagának egyszerű kutatóira és rendszerezőire vonatkozik, akik szűkebb érdeklődésünknel fogva úgyszem tarthatnak számot szélesebb és maradandóbb hatásra; áll ez gyakran a tudomány egész szellemét magukba olvasztó nagy egyéniségekre is, akiknek élete és akarata bár tisztán a lelki felemelkedésre irányult és így munkájuk egy hazafias áldozat volt: mégsem adatott nekik korukban hatás, elmúlásukban név és élő emlékezet, legfeljebb néhány szó az irodalomtörténet lapjain.

Maga a tudomány és a szolgálatában eltöltött élet még nem elég tehát ahhoz, hogy az ilyen pálya a nemzeti művelődés történetében tartósabb barázdát is hagyjon hátra, mint aminőt az evező a Duna hullámain. Tudományhoz és szent akarathoz sok mindennek kell még hozzájárulnia: kivételesen harmonikus, lelki egyensúlyát minden viharban megtartó egyéniségnek kell rendkívül kedvező körülmények közé jutnia, hogy lelki erőinek példátlan megfeszítésével csak egy kissé is megmozdítsa azt a művelődési réteget, melyben élnie és fáradoznia adatott. Egy nemzet művelődési haladását anynyi komponens alkotja, hogy itt még a legszerencsésebb pálya hatása is csak nagy figyelem ráfordítása árán érzékelhető.

Amidőn Gragger Róbert életében ilyen kivételesen nagyhatású pályát akarok rajzolni, nem érzem veszélyét annak, mintha a baráti kötelék és a pályának szeretettel végig kísérése akadálya lehetne a világosan látó, objektív mérlegelésnek. Akiknek alkalmuk volt, hogy szép és nagy dolgokat vegyenek tudományos vizsgálat alá, melyek a hozzájuk közelítőt eleve is lebilincselik, azok tudják, hogy a szeretet nem okvetlenül zavarja a kritika biztosságát, sőt inkább gyakran

megélesíti a pillantást és olyan oldalait, valósággal meglevő oldalait is feltárja a dolgoknak, amelyeket közömbös vizsgáló soha észre nem venne. Mert akiben szeretet van, az mindenképen magasabb fokon áll, mint az, kinek szívében csak közöny vagy gyűlölség lakozik.

Gragger Róbert kulturális pályájának a kiindulópontja az Eötvös-Collegium volt. Az intézet báró Eötvös József nevét viseli homlokán, akinek magyar szíve a legérzékenyebben reagált az európai keresztény kultúra minden mozdulására. Az ő szelleméhez méltó elgondolása volt fiának, Eötvös Lórántnak és Wlassics Gyulának, hogy a nemzeti kulturát a középiskolai tanárok által kell az országban szétömlésztetni és ecélből ezeknek az iskolai műveltségen kívül szélesebb európai látókört is adni. A gondolat hatott: megvalósítására kitűnő vezetés alatt vállalkoztak oly ritka egyéniségek, kik már magukban, hosszú belső fejlődés során létrehozták Eötvös Józsefhez hasonlóan a magyar és európai kultúra kiegyenlítését. Péterfy Jenő és Mika Sándor egészen ez intézet kifejlesztésének szentelték pályájukat és ebben segítettek nekik kívülálló barátok is, köztük az, aki az intézet bölcsőjénél is ott állt már, Riedl Frigyes.

Magyar földön páratlan együttműködés volt ez, a nagy alapítók intencióinak évtizedeken át következetes szolgálatában. Az intézet növendékei a nemzeti életben gyökerezve megismerték a Tudomány szinguláris jelentőségét és megtanulták tiszta, gyermeki lélekkel lépni az útra, mely a megismeréshez és a megértéshez vezet. Ezt a szellemet jellemzi Gragger, az ő saját tudományos ideáljairól szólva: „Közös vonásuk a hatalomról, önző célokról való lemondás... Elkerülték a lármás tömegeket, hogy tiszta szándékú társakkal építsenek monostort a szellem szolgálatában.“ Az ideálizált vonásokat Gragger az intézeti ideál arcáról leste el. Ha az intézet csak ismereteket közölt volna, hatása nem különbözött volna egyéb, hasonló célú tanárképző intézményekétől, de hogy egyebet is

nyújtott, a legritkábbat, a tudomány törhetetlen tiszteletét és megbecsülését, ezt bizonyítja a neveltjei nagy részének, közép- és főiskolai tanároknak s tudományos tisztviselőknek pályáján észrevehető jelenség, mely gyakori előfordulásában már szinte tömegjelenség-számba megy: a tudomány lelki-világában való kielégülés és attól világi szempontok távol-tartása. A tudomány érdekeit nem tudják összekeverni a saját profán érdekeikkel, a mindenható politika fogásait és frázisait nem engedik be tudományos meggyőződésükbe, végzetesen antipolitikusok és így hatalmasan ívelő világi pályákra alkalmatlanok. Mennyire félreismerték Graggerben az intézet neveltjét azok, kik politikai ambíciókat tulajdonítottak neki! Politika: lélek és anyagnak sokszor salakos keveredése, vonzóereje alig van többé arra, aki fiatalságának fogékony éveit a lélek szolgálatában tölthette.

Az anyagiasságtól elszakított tudmányszeretetet Gragger Róbert az Eötvös-Collegiumtól kapta, ez volt egész működésének kőkemény alapépítménye. De ez a tudmányszeretet a g y a r érzés volt, mely tudta, hogy itthon, a hazai talajban kell hatnia, a hazai matériát kell formálnia. És ezen a ponton is az Eötvös-Collegium hatásával találkozunk, mely nemcsak útát mutatott neki a század kezdetének chaoszában, hanem egész életére elkötelezte őt a magyar kultúra munkásának.

Az új század elején úgy látszott, mintha a klasszikus magyar műveltség nem tudná többé kielégíteni a modern kor követelményeit. Különös korszak volt ez, a század vége és a jelennek eleje; a ma fiataljai, a türelmetlen alkotás és javítás lázában, talán meg sem érthetik azt az önelégültséget, mely a nemzetet a millenium ünneplésekor elfogta és hatalmában tartotta a háború és a bukás keserű ébredéséig. A gondolat, a szem a határokon túl nem csapongott, s amit itthon látott, azt jónak és kielégítőnek találta. Mintha a klasszikus magyar elemek, miknek utolsó nagy képviselője Gyulai Pál volt, el-

vesztették volna elaszticitásukat és az élet szükségleteihez alkalmazkodó képességüket. A kritika ostora a nemzeten kívül állók kezébe került, akik azt szeretetlenül, az ütés kedvéért és nem a javításért fordították a nemzet ellen. A nemzet optimista volt — pedig klasszicizmusunk szelleme, akár Arany János és Deák Ferenc gondolatvilágát, akár Széchenyiét és Vörösmartyét nevezzük annak, soha nem volt a nemzet állapotainak megítélésében optimista, de pesszimista sem, mert kötelességtudása és nemzeti érzése arra utasította, hogy állandó munkával segítsen a felismert súlyos bajokon. A század kezdetén, akár csak ma is, a klasszikus hagyomány nem az öndicséretet jelentette, hanem a hazugságból táplálkozó és jól táplálkozó, mert már szinte hagyománnyá gömbölyödő optimizmussal szemben egy új kísérletet a magyarság és a nyugati, keresztény-európai elem szintézisére. Ehhez a szintézishez pedig új emberek kellettek, akiknek újra tiszta a pillantásuk, nem optimisták és nem is pesszimisták, nem külföldieskedők, de nem is ezer évvel elkésett pogánykodók; új emberek, akiknek ideálja mégis a régi klasszikus műveltség, melyet új matériában kell újra megvalósítani. Mert Aranytól és Széchenyitől kezdve immár minden magyar műveltségnek ez a klasszicizmus a mértéke, amit nem lehet átvenni vagy utánozni, hanem újra és újra meg kell formálni, a magyar ideál áhítatos tiszteletében, a nyugati új elemek áthasonításával.

Az új szintézis még nincs készen, de ha figyelünk, távolból hallhatjuk közelgését: a Psalmus Hungaricus zúgásában és gyermekhangjainak szárnyalásában.

Ennek az új szintézisnek lett munkása Gragger Róbert is azóta, hogy az intézeti tradíciók átittatták lelkét a magyar klasszicizmus szellemével és kiolthatatlan vágyat keltettek benne a magyarság és Európa új kiegyenlítésére.

Az iskolából külsőleg, a tudás tömegét és öntudatát illetőleg, mint kész ember, szinte koraéretten lépett ki, akinek azonban lelki ártatlanságát egész életére konzerválta és az élet esetlegességeitől függetlenítette a tudományos és nemzeti idealizmus. Az indulás irányát családi, örökölt hagyományok és saját testi-lelki konstitúciója szabták meg.

Bevándorolt német családból származott, mely a bányavárosokban telepedett meg. Egyik őse: selmebányai városi tanácsos, a magyar forradalomban való részvétele miatt a Bach-korszakban fogságot szenvedett. Családjában erős magyar érzés lüktetett, mint az egész német intelligenciában, mely az európaiosodást — a bécsi kormánynak szerencsésen ügyetlen politikája miatt — egyedül a magyarsághoz csatlakozástól várhatta. Ez a családi fejlődés Gragger Róbertben már elérte azt a fokot, amikor nincs többé visszatérés. Gragger Róbert soha, egy pillanatig sem, még a legmelegebben befogadó német birodalmi körökben sem érezhette magát németnek. Tévedés azt hinni, hogy egy egész családi fejlődés egyetlen ponton, egyetlen egyedben visszafordítható. Legfőlebb krízis, végzetes törés, belső szakadás folytán, amitől őt harmonikus egyénisége, Isten ajándéka, egész életére megővta. De a családi múlt, ha nem is determinálhatta többé akaratát, sem érzését, mégis szolgáltatott tényeket, melyek maguktól kínálkoztak felhasználásra.

A német családi eredet két ilyen fogódzót adott neki. Az egyik: kedv és alkalom a berlini misszió elvállalására. Ő Berlinbe nem úgy ment el, mint annyian a magyarországi németek közül a nagy magyar állam összeomlása után: nem h a z a ment, ahonnan az ősei kijöttek, nem új, hatalmas, gazdag hazát keresett az összetiprott, a védtelenné, a koldussá vált régi után: ez az érzés az ő magyar szívében soha sem fordult meg. A német múlt nála csak fogékonyságot adott az ottani misszió feladataihoz, képességet a német viszonyokba beleilleszkedni; ez nála családi múltjánál fogva ment könnyeb-

ben, mint ment volna egy alföldi magyarnál. És ez a fogékonyság nagy cselekedetre adott alkalmat. A berlini magyar katedra, ez az első és egyetlen magyar tanszék a nagy némettség számtalan egyetemén, az ő személyes munkája volt: ő gondolta ki, ő fedezte fel a megvalósítás útjait, ő alapította meg — és ő volt az, akinek a kathedrát megalapították. Őneki és nem másnak. Ezt a világ oly könnyen elfelejti. A nagy némettség soha nem érezte szükségét annak, hogy egyetemeinek rengetegében egyetlen magyar fa is legyen; ez a tény magában véve leverő lehet reánk nézve, de nem lehet szégyenletes. De annál szomorúbb és szégyenletesebb, hogy mi magunk sem láttuk szükségesnek e helyzetet változtatni. Gragger Róbert már ezen első lépésével is több generáció mulasztását pótolta, mikor saját erejéből szervezett a magyar kulturának szószéket a legnagyobb német egyetemen.

De családi németsege még egy tekintetben adott neki irányt. Talán nem tévedünk, ha, részben legalább, a vérében élő német antecedentiának tulajdonítjuk azon programnak megszületését, mely nemzetünk modern, első sorban tudományos műveltségét ismét a német kultúra példájára akarja kifejleszteni. Természettől fogva széles körre terjedő kulturális befogadó képessége volt, elevensége gyorsan és könnyen rezonált minden külföldi behatásra: könyvekből, utazással, személyes érintkezéssel az egész európai kulturát magáévá tette. A német mellett ifjú korában a francia kultúra állott hozzá igen közel, első irodalmi kísérleteit francia nyelven írta. Hogy mégis véglegesen a német kapcsolatoknál állapodott meg, ezt a német tudományos élet és szervezet lenyűgöző hatalma mellett első sorban német családi múltja magyarázza.

És ezzel elérkeztünk oda, ahol Gragger Róbert pályája nemzeti vonatkozást nyer, ahol az ő tiszta gondolata máris száz és ezer magyarnak műveltségét kezdi megtermékenyíteni. Ez a pont a külföldi iskoláztatás kérdése.

A magyar klasszicizmust követő idő ezen a téren is elhajlást mutat a régi nemzeti tradícióktól. A középkorban alig van az országnak vezető embere, aki nem külföldön, nyugati iskolákban szerezte volna meg műveltségét. A párisi Sorbonne, majd az új olasz egyetemek teli vannak magyar egyháziakkal, sőt később világiakkal is, a bécsi, prágai, krakói egyetemeket is látogatják ifjaink és öregeink, mert akkor még nem hitték azt, hogy csak az ifjainak szabad vagy kell tanulniok. A renaissance és a reformáció új kapukat tárt fel Nyugat felé, melyeken át nemcsak nagyurak gyermekei és a régi egyház papjai, hanem a protestáns felekezetek egyházi és világi emberei is, szegények és alacsony származásúak, tudulnak Nyugat iskolái felé, Franciaország helyett most már német és hollandus egyetemekre, a katolikusok Itáliába. A római német kollégium kibővül a magyarok számára és ettől kezdve a magyar egyháznagyok kevés kivétellel mindnyájan külföldi látókörrrel és ismeretekkel működnek itthon. A protestánsok külföldi nevelése a világiak szélesebb rétegeire is kiterjed, s ezt a Nyugatra járást sem a XVIII. század kormányzata, sem a XIX. század első felének bécsi rendőrsége nem tudta lényegesen korlátok közé szorítani. Ez a magyar tradíció nem azt jelentette, mintha a hazai iskolákban nem lehetett volna az illető disciplinákat elsajátítani, benne inkább az a legyőzhetetlen kívánság rejlett, hogy a hazai életen kívül a sokkalta bonyolultabb, a tanulságok nagy tömegével szolgáló nyugati élet is feltáruljon. A magyarság külföldi iskoláztatása századokon át nem annyira ismeretanyag és holt adatok megtanulására irányult, mint inkább az élet átérzésére. A künnjáró magyarok benyomásokat gyűjtöttek az idegen viszonyok közt és ezek a hazahozott és itthon féltve őrzött benyomások voltak azok, melyek a hazai élet vis inertia-jét nem egyszer erjedésbe hozták. Kelet népét Nyugathoz ezer esztendő óta ezer és ezer kapocs köti, ezek közt a külföldi iskoláztatás nem a leggyöngébb.

Meglazúlt már ez a kapocs az abszolutizmus korában, amikor a bécsi kormánynak végre sikerült elérnie régi célját: a határoknak szinte hermetikus elzárását a nyugati iskolák felé. Azóta a külföldi iskoláztatás nem lendült fel többé, a régi tradíció feledésbe ment. A kiegyezéskor hazatérő 49-es emigrációban voltak ugyan többen, akik idegen földön kényszerű távollétüket komoly tanulmányokra használták fel, de a többség számára a száműzetés évei mégis inkább a nyomor, anyagi gondok, civódás évei, semmint a tanulása és művelődése voltak. A század utolsó évtizedeiben pedig az autonómia birtokába jutott Magyarország önmaga zárta el a határokat, azon, ma már alig hihető felfogásból, hogy a hazai iskolák teljesen feleslegessé teszik a külföldre járást. Szimpomatikus itt a századforduló egyik különben igen érdemes egyetemi tanárának nyilatkozata, aki nem tartotta szükségesnek tanítványainak külföldre menetelét, mert ő úgyis előadja nekik mindazt, amit tudni érdemes. A korszak anyagiasszellemtől idegen volt a gondolat, hogy a külföld néhány iskolás adaton túl is nyújthat valami értékeset. Ha a tudós nemzedék nevelésénél ily nézetek érvényesültek, a nemzet politikai vezetőinek nevelése még inkább hátramaradt: nagys és középbirtokos családok fiai megelégedtek hosszabb vagy rövidebb kéljutazásokkal ahelyett, hogy egyetemekre beiratkozva tanultak volna, vagy Széchenyi Istvánt követve, tanulmányúton szereztek volna meg az ismereteket és világtapasztalatokat.

Ez volt a helyzet egész a világháborúig, amikor egészen bezáródott előttünk az európai kapú. Az utóbbi évtizedekben sehol sem találunk némileg is szervezett törekvést, mely e téren változást követelt volna. Sem egyetemi körökben, sem a tanügyi közigazgatás terén, sem a társadalomban nincs nyoma annak, hogy felfogták volna e kérdés nemzeti fontosságát és a tényleges helyzet káros voltát. Az a Párizsjárás pedig, mely a háborút megelőzőleg megfigyelhető, leginkább

a nemzeti kereteken kívül elhelyezkedett tömegekre terjedt ki és már kevésben különbözött az oláhok és szerbek balkáni Párizsjárásától.

Itt hozott gyökeres javulást és egészen új viszonyokat az akció, mely Gragger Róbertnek eleinte kezdetleges, csak két szobából álló berlini intézetéből indult ki. Ő figyelte meg talán először, de mindenesetre a legtudatosabban és legvilágosabban, mennyire elvesztettük azt a képességet, hogy gondolatainkat és érzéseinket a nagy nyugati nemzetekkel megértessük. Filológiai képzettségével sikerült elvonnia a nemzetek közti gondolatközlés pszichológiai és technikai szabályait. A régi kulturnemzeteknek készen van minden témát illetően a maguk fogalomköre és a kívülről jövő, idegen gondolatokkal szemben ez a már kész és nem igen módosítható fogalomkör szabja meg az illető nemzet befogadóképességét, mely tehát nem lehet korlátlan. Az idegen gondolatsor csak akkor képes a külföldinek agyába vagy szívébe benyomulni, ha valamelyik láncszemét bele tudja kapcsolni annak már meglévő, köztudomású fogalmi körébe. Gragger szomorúan tapasztalta, hogy az évtizedes elzárkózottságban ez a képességünk eltompult, hogy honfitársaink, egészen nagy méretű egyéniségektől eltekintve, nem tudják többé megértetni az idegennel a hazai gondolköröket, bármennyire bírják is a megértés külső eszközét, az idegen nyelvet. A kis magyar naszádból nem dobnak ki többé kötelet, melyen az idegen kultúra, szimpátia, barátság hajójához vontathatnánk magunkat. Így a két hajó üdvözlet és megértés nélkül halad el egymás mellett és a sok ily meddő találkozás csak annál leverőbben érezteti velünk elhagyatottságunk, egyedülvalóságunk érzetét, ami testileg-lelkileg is annyiszor feküdte meg Gragger érzékeny konstitúcióját.

Az összeomlás után már mindnyájan fájdalommal éreztük ezt a meg nem értést és meg nem érthetést, melynek nyomában szomszédainktól a gyűlölet áradata indult el, elsöp-

rendő az európai szimpátiáknak legutolsó kis maradványait is. A katasztrófa Graggert szülőföldjétől és gyermekkori emlékeinek színhelyétől fosztotta meg, a megszállók közeledtére hasztalan kísérelte meg az ellenállás megszervezését, el kellett hagynia kedves hegyeit. De nem volt lemondó vagy tétlenül reménykedő természet: a katasztrófából levonta a kulturális téren lehetséges következtetéseket: vagy el kell pusztulnunk, anélkül, hogy pusztulásunkon a szomszédok szemében egy gyászkönyv is ülne, vagy pedig újra be kell kapcsolódnunk a nagy nyugati művelődési közösségbe, áttörve azokat a falakat, melyeket rossz lelkiismeretű, írgy szomszédok emeltek körülöttünk. A külfölddel való szellemi kapcsolat nemzeti felemelkedésünknek egyik feltétele, annak hathatós eszköze. Nemzeti felemelkedésünk kívánja tehát most már, hogy értelmiségünk vezető rétegei ismét elsajátítsák, magukévá tegyék az idegen kulturákat és hogy ezáltal a magyar kultúra is, mely az utóbbi évtizedekben inkább csak külsőleg, extensive fejlődött, most megint belső érintkezésbe lépjen a lelkiek felé forduló nyugati kulturákkal. Az, ami régebben csak kulturális haladásunk vagy megállásunk kérdése volt, az most a katasztrófa borzalmi közt nemzeti létkérdéssé súlyosodott.

Gragger nem jegyezte fel a múlt szomorú tapasztalatait, nem csinált elméleteket a jó propaganda lehetőségeiről, nem is írt és nem prédikált, nem tartott előadásokat bizottságokban és egyesületekben és mégis ő lett a külföldi iskoláztatás új apostola, aki ezt a régi magyar tradíciót nemcsak nemzetnevelési, de nemzetmentési szándékkal újra előhozta és legnagyobb sikerrel megvalósította. Berlini intézetének csekélyszámú magyar hallgatójával kezdte meg a munkát: az ottani német kulturát teljes egészében, megalkuvás nélkül átömlésztetni beléjük, hogy ezzel a felemelkedés nagy feladatához nemzetünknek itthon és külföldön egyaránt használható munkásokat adjon.

Berlini intézeteinek köztudomású kifejlődését nem kell itt részleteznünk. Egyetemi katedrája is, a magyar kulturának a németséggel való megismertetése mellett, mégis a magyar nemzetnevelő cél szolgálatában is állott és ha az előbbi célt fejével, úgy az utóbbit szívével szolgálta. Az Ur-isten szerette őt, mert megadta neki a fiatalok idomításának minden külső és belső feltételét. Egyéniségét elhalmozta szeretetteljes és vonzalmat keltő tulajdonságokkal, melyek a körébe lépő fiatalokat lenyügözték és tanulékony tanítványnyá tették. Megvolt benne az, ami legkönnyebben hat a fiatalságra: az örök őszinteség, sajátmagának gyermekesen nyílt megmutatása és ha benyomásainak hatása alatt pózba helyezkedett is, ezt is gyermekileg átlátszó formában tette. Talán nem fogta oly szigorúan a fiatalokat, mint penzumok komoly feladói szokták, akárhányszor hagyta, hogy maguk bukdácsoljanak az idegen életben, hova bevetette őket — az ő intézetei nem uniformizáltak és külső kényszer nem uralkodott bennük — de mindég visszatért minden egyeshez, kézen fogta és kikérdezte őket és mindenkor, legnagyobb elfoglaltságában is pontosan ismerte azt a fejlődési vonalat, minden kanyarulatával együtt, melyen neveltjét elindította. Nem volt sem mester, aki a tudományt fölényesen műveli, sem tanár, aki azt nem kevésbé fölényesen tradálja, de nagy nevelő volt: életformát élt és életformát adott át tanítványainak.

Egyéni működésének példátlanul széles hatókört szereztek azon szerencsés körülmények, melyek közt berlini vállalkozása kifejlődött. Egyetem és ottani hivatalos körök az embryótól kezdve pártolták, melengették alkotásait, nemzeti művelődésünkre pedig sorsdöntő hatással volt, hogy törekvéseit itthon is felkarolta egy kivételesen messzelátó, európai színvonalakon mozgó hivatalos kulturpolitika. Amilyen gyakori a mi szomorú történetünkben a kinyújtott kéz, mely hiába keresi a testvér kezét és egyedülvalóságában csügged-

ten ismét ölbe hull, annyira ritka és annyira vonzó jelenség a berlini törekvésnek itthoni szeretetteljes felkarolása. Ennek köszönhető, hogy Gragger kezdeményét nem érte el a magyar sors és nem vált önmagába pusztuló, meddő próbálkozássá. Gragger napsugaras egyénisége megérte, hogy épen az ő teljes kifejlése idején emelkedett fel a hazai kulturpolitika a nemzeti célkitűzés és irányítás régóta meg sem közelített magas szféráiba, ahol neki Gragger kezdeménye minta és példa, irány és kifejlesztendő kezdet gyanánt szolgált. Az értelmiség külföldi iskoláztatásának ez a kiépítése olyan nagy lépés volt, minőt a nemzeti műveltségre való nevelés terén az Eötvös-Collegium alapítása óta nem tett az ország. A berlini intézet csakhamar több intézményre oszlott, melyeknek ma paloták szolgálnak otthonul és Gragger kezdeményét csakhamar követték, az ő mintájához lehetőleg alkalmazkodva, azon intézetek is, melyek egyéb népek kulturájába fogják újból bekapcsolni gondolkodóink és államférfiaink eljövendőit. Az első mintának alkotója szeretettel nézte ez új intézmények fejlődését, melyek eltérő viszonyok közt más és más jelleget mutatnak ugyan, de mindnyájan ugyanazt a nemzetnevelési ideált szolgálják, mely először Gragger Róbertnek munka és tetterő öntudatában mosolygó szemei előtt merült fel. A külföldi iskoláztatás ez új periodusának történetírója ezzel a ténnyel számolni fog majd.

*

Nemzetnevelési ideálját ő az egész magyar értelmiségben meg akarta valósítani. Ehhez képest berlini intézetét sem korlátozta tanárookra vagy tudósokra, a felvételt kiterjesztette orvosokra, mérnökökre, jogászokra, mindazokra, akiknek munkája lesz, kell hogy legyen, a jövő Magyarországra. Ideálját tudósokon kívül főként a nemzet és állam formálására hivatott emberanyagon munkálta. Különösen lényegesnek tartotta, hogy a hazai közigazgatás emberei is végigmenjenek az egész európai nevelésen. Mert az ő elgondolásá-

ban ez a nemzetnevelés végső fokon egyúttal az egész magyar anyagi és szellemi életet is meg fogja változtatni.

Ő is elégedetlen volt, mint minden magyar alkotó, a legkisebektől a legnagyobbig, Széchenyi Istvánig, a legújabbaktól és a holnap embereitől a régi századok letűntjeihez, akik a XVII. vagy XVI. században viaskodtak és elégedetlenkedtek kortársaikkal. Az ő éles szeme is meglátott mindent, ami jellemző társadalmi osztályaink megélhetési és művelődési viszonyaira. És mindent összevetett nyugati tapasztalataival. Állam és főváros új házépítéseit összehasonlította a német házépítési rendeletekkel, ami a fekvést, oda vezető utakat, szobák levegőtartalmát, modern berendezéseket illeti. Tanulmányozta az új falusi építkezések és a tüdővész viszonyát. Összevetette ugyanazon társadalmi osztályhoz tartozó budapesti és berlini ismerőseinek ruházatát, ételmezési és lakásigényeit. És minden összehasonlításnál nőtt az elégedetlensége a k u l t u r á l i s igényeknek alacsony foka, a hazai kulturális szerénység miatt. Utcán, látogatóban, ebédeken kínzó megfigyeléseket gyűjtött; most a délelőtti korzó semmittevőin háborodott fel, tovább menve a faluról jött hetibéres útjavító munkások sorsa izgatta, akiket nem tud eltartani a magyar falu és akiket menthetetlenül be fog nyelni a nagyváros nemzetközi proletártömege. Ezek a lázadozások nem hagyták el a fényűzés hajlékaiban sem, bármennyire otthonos volt is azokban és e sok apró fájdalom állandóságából nőtt ki nála is az a magyar fájdalom, melyben az esett szép szomorú magyar fejek összehajolnak és könyeznek.

A magyar fájdalom igazi formájában nem egyéb, mint szociális részvét, mely immár minden rendi vagy osztálykorlát alól felszabadult és képes az e g é s z nemzetet átfogni. A XVII. században Nádasdy Ferenc m i n d e n társadalmi osztályt egyformán, kivétel nélkül ostorozott, a XIX-ben Széchenyi a saját rendjét ócsárolta és a legkisebbek és legszegényebbek, a jobbágyság sorsán indult fel könyezésig. A ma-

gyar fájdalmat ma is a szociális részvét hevíti forrpontra: a falu tüdővése, a középosztály romlása, az intelligenciának folyton növekvő szükségletiánya, az elszakított testvérek anyagi romlása és az új nemzedék társadalmi, sőt egészségbeli és kulturális lehanyaglása. És ahol ez a részvét igen erős formában jelentkezik, ott nem enged többé beszédeket tartani, programokat alkotni vagy ujságcikkeket írni, hanem hatalmába keríti az egész embert és kényszeríti: tenni, dolgozni. Gragger Róbertben is ez a nagy részvét, ez az erős magyar fájdalom forrott állandóan.

Utóbbi éveiben nemzetnevelési munkáját mindinkább e szociális részvét távolbalátó céljaihoz próbálta igazítani. Erősen élt benne a remény, hogy berlini neveltjei néhány évtizedes munkával olyan gárdát fognak alkotni, mely nép-egészségügyünket, a falu és az ipari munkásság higienikus viszonyait, a mezőgazdaság teljesítőképességét, az intenzív termelés problémáját a németekéhez hasonló fokra fogja emelni. Ezért vitt berlini intézetébe az utóbbi évek során anynyi orvost és jogászt, a jövő közigazgatásának embereit. Ugy vélte, hogy a magyarság nagy tömegeihez a kulturát legelőször egészség és biztos kereset formájában kell elvinni, ez lett volna az ő külföldön kinevelendő elite-csapatának legsürgősebb feladata.

A magyar fájdalomból így származik a szegény magyarság tettekre szűk szeretete, ez pedig munkában töltött évek folyamán felebaráti szeretetté, vallásos érzéssé és világi vonatkozásában emberszeretetté, humanizmussá magosul. Ezekben a régiókban már nem is követhetjük szemünkkel mi, földön maradtak elköltözötteinket. Nagy történelmi példák mutatják azonban félre nem érthetően, mennyire egymásba folynak a vérző magyar szívekben a vallásos érzésben gyökerező felebaráti szeretet, a heves fajszeretet és egyetemes humanizmus. Széchenyi és Eötvös hű fiai voltak egyházuknak, nemzetüknek és az emberiségnek egyaránt. Nem tudjuk, de a legna-

gyobbak példájából valószínű, hogy e három emberi érzésnek kisebb egyéniségekben is felbonthatatlanul kell élnie. Gragger Róbert is vallásos lélek volt és nála is humanizmussá nőtt a magyarság szeretete. Egyik utolsó értekezésében Herder és Humboldt egész emberiséget átfogó humanogeografus filozófiája hívének vallja magát, a tudomány feladatának pedig a folyton gyarapodó pozitív ismeretek összekötését tartja a Leibniz, Herder, Goethe, Humboldt és Schlegel szellemében magasba törő szintézis által. S valóban, a humanizmus e nagy szintézisében a sokat szenvedett magyarságnak is megvan a helye, amelyre korunkban bizonyára kevesen akarták őt oly tetterős szeretettel felemelni, mint a mi Gragger Róbertunk, erős akaratával, tiszta lelkével és rövid életével.

Szekfű Gyula.

JANUS PANNONIUS ASZTROLOGIAI ÁLLÁSPONTJA.

JANUS PANNONIUS a magyar művelődéstörténelemben uralkodó közfelfogás szerint ellenségesen viselkedett a XV. században annyira elhatalmasodott asztrologiával szemben. Ismeretes, hogy kortársai közül pl. Mátyás király és Vitéz János buzgó hívői voltak a csillagjóslásnak.¹ A felvilágosodás gondolatkörében élő, annak értékelését elfogadó tudósaink, ha erről a kényes pontról kellett beszélniök, legtöbbször nagy zavarban voltak: vagy megbélyegezték a „babonát“, vagy a legjobb esetben elnéző jóindulattal, ha nem is éppen a legkitünőbb történeti érzékkel, megbocsátották, illetőleg a kor-szellem rovására írták ezt az ilyen világos főknél különben érthetetlen eltévelyedést. Riedl Frigyes² Mátyás korának az okkult tudományok iránti érdeklődésével kapcsolatban a renaissance „sötétségéről“ beszél. Fraknoi szerint Vitéz János, mint asztrologus, „nem tudott menekülni a középkor előítéleteinek bilincseiből“.³ Annál nagyobb dicséretet kap viszont Janus Pannonius, mert állítólag ellensége volt az asztrologiá-

¹ Vitéz Jánosról Galeotto pl. feljegyezi, hogy a csillagok megkérdezése nélkül semmibe nem fogott. (*Irodalomtört. Emlékek* II. 242. l.) — Mátyás asztrologiai érdeklődését számtalan emlékünk bizonyítja. Ezek közül nemrégiben lett ismeretes A. Thebaldeus költeménye, *Oratio ad Matthiam inuictissimum Pannoniae regem*. Az asztrologiára vonatkoznak a 88. s köv. sorok (Klebensberg-Emlékkönyv 357. l.):

... Nec rectius alter
Depicti nitida sedes metitur Olympi
Annua non Phoebi, non te uia menstrua Lunae
Praeterit: in cunctis coelestia sidera rebus
Obseruas. Ideo facili tibi prospera cursu
Omnia succedunt: nam si tibi saeua minantur
Astra, pedem retrahis melioraque tempora semper
Exspectas. Sed qui confisi uiribus audent
Omnia, nec coeli motus cognoscere curant,
Dispereunt; neque enim terrena potentia magna est
Usque adeo, ut superis ualeat contendere stellis.

V. ö. *Platonista törekvések Mátyás király udvarában* (Minerva-könyvtár I.) 75. l.

² *A magyar irodalom főirányai* (Olcso Könyvtár) 94. l.

³ *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Budapest, 1879. 157. l.

nak. Erdélyi János⁴ pl. elismerőleg nyilatkozik a pécsi püspök asztrologia-ellenes, tehát szerinte feltétlenül tisztultabb állásfoglalásáról. Ompolyi M. Ernő⁵ Janus Pannoniust egyenesen „felvilágosodott költő“-nek, „tudós püspök“-nek mondja, mint aki „nyíltan gúnyolja az asztrologia babonáját“. S Csánki Dezső,⁶ midőn a Mátyás udvaráról írt egyébként úttörő munkájában Mátyás környezetében a babona nagy elterjedettségéről beszél, éppen — akár csak Erdélyi János — a tüstént tárgyalandó Galeottóhoz írt levélre hivatkozva, „némi részben“ kiveszi Janus Pannoniust.

Ezt az egyöntetűnek mondható megállapítást a következőkben kénytelen leszek megzavarni. Először is eltekintek az asztrologia minősítésétől. Kétségtelen, hogy ma az asztrologia u. n. „holt tudomány“: a valamikor „királyi tudomány“ alól a modern asztronómia valószínűleg végérvényesen kirántotta a létjogosultság és az egészséges továbbfejlődés alapját. Ezen a helyzeten nem változtathat sem a rajongó hit, sem az agyafurt alkalmazkodási készség, sem az emberek hiszékenységére és zsebére spekuláló szélhámosság: az asztrologia ma az érdeklődés középpontjából menthetetlenül az emberi élet margójára, a kuriózumok közé száműzetett. Ám azért a mai álláspont nem vetíthető vissza a múltba s nem változtathat azon a kétségtelen történeti igazságon, hogy az asztrologia az emberiség gondolatvilágában hosszú időn át rendkívüli nagy szerepet játszott; tehát nem egyszerűen „babona“, vagy „tévelygés“, amire elég csak úgy mellékesen, a magasabbrendűség fölényével rámutatni, hanem a legkomolyabb „sine ira et studio“ tanulmányozást megérdemlő s nagy elmélyedést kívánó *szellemtörténeti jelenség*, melynek átkutatása és megértése nélkül a magyar művelődéstörténetben is sokfelé kinyithatatlan ajtókra bukkanunk. Tökéletesen egyetértek Franz Boll megállapításával, ki hatalmas munkarejét javarészből az ókori asztrologia történetének szentelte: „Die Astrologie

⁴ *A bölcsészet Magyarországon*. Budapest, 1885. 53. l. Jellemző Erdélyi álláspontjára az, amit Vitéz János asztrologus voltáról mond (52. l.): „Míndez elegendő alap volt, hogy Galeottus őt *princeps philosophiae* címmel tisztelje, de ebbeli műveltségének mégis az adja meg színezetét, hogy nagyon becsülte a csillagjóslatot...“

⁵ *A bölcsészet Magyarországon a scholastica korában*, 92. l.

⁶ *I. Mátyás udvara*, Századok, 1885. 555. l.

war ein durchaus internationales geistiges Fluidum und es ist ebenso gangbar, wie kurzsichtig, die geistige Höhe eines Volkes, wie eines Menschen an dem Grade messen zu wollen, in dem sie der alten Sternlehre verfallen waren.“⁷ Ennyit általában a minősítésről. De lesznek természetesen konkrét megállapításaim is: *a következőkből kiderül, hogy Janus Pannonius épp úgy tanulmányozta a csillagjóslást, épp úgy hitt a csillagok hatalmában, mint a legtöbb kortársa s asztrológiai állásfoglalása legfeljebb árnyalatokban különbözött pl. a babonás asztrologusnak bélyegzett Vitéz Jánosétól.*

Janus Pannonius abba a hirbe, hogy az asztrológiának ellensége, egyik Galeotto-hoz írt levele alapján keveredett. Galeotto 1461-ben rövid ideig Magyarországon tartózkodott s midőn 1461 végén, vagy 1462 elején⁸ Olaszországba, Páduába, vagy Bolognába visszatért, Vitéz János és Janus Pannonius különböző megbízásokkal halmozták el őt: bevásárlásokkal, orvos és borbély Magyarországra küldésével, stb.⁹ Többek között Galeotto arra is megbízást kapott, hogy bizonyos, közelebről meg nem határozható Bartholomaeus mesternek Magyarországra való szerződtetését közvetítse. Galeotto elveszett levelében jelentette Janus Pannoniusnak, hogy Bartholomaeus mester a megbízást nem vállalta. Erre válaszol költőnk: „De magistro Bartholomaeo, quamvis ego non sim bonus Astrologus, tamen ita iudico, quod ille homo nescit fortuna uti. Nos hactenus, Deo iuvante, satis feliciter viximus sine Horoscopis et Genethliacis; spero vivemus et futurum.“¹⁰

Kétségtelen, hogy a szóbanforgó Bartholomaeus mester asztrologus volt, különben megmagyarázhatatlan lenne Janus

⁷ Fr. Boll, *Stern Glaube und Sterndeutung, Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Dritte Auflage. Leipzig, Teubner, 1926. 41. l.

⁸ Abel, *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*. 242. l.

⁹ Teleki Janus Pannonius kiadása (Traiecti ad Rhenum 1784) II. k. 91. l. „Quanto autem longius et diutius es affuturus, tanto magis cura, ut quamprimum habeamus ea, quae tibi commisimus, schedulas puta nostras et arma et praesertim commentarios in Homerum. Thoracem autem sericeum, et si quae imparata vel nondum missa relinques, doce, ubi requiramus.“ Galeotto ugyanis ez időben nagyobb utazást szándékozott tenni a nyugati országokban. A borbélyról és orvorról u. o. 90 l. „Medici tamen et tonsoris adhuc volo memineris.“

¹⁰ U. ott 90. l.

Pannonius váratlan képzettársítása, hogy vele kapcsolatban azonnal a maga csekély asztrológiai tudásáról s az asztrológiával szemben elfoglalt álláspontjáról kezd beszélni. Mint a következőkben látni fogjuk, Mátyás éppen kevéssel előbb másutt is, pl. Raguzában, szinte erőszakosan keresett udvara számára asztrologust s így talán nem mondható alaptalannak az a feltevésünk, hogy Janus Pannonius és Vitéz János útján valószínűleg Galeotto is megbízást kapott megfelelő tudású olasz asztrologus szerződtetésére. A mondottak után az is feltehető, hogy Bartholomaeus mester azonos Bartolommeo Manfredi-vel,¹¹ az olasz földnek akkor egyik leghiresebb asztrologusával, akit 1461 táján a Gonzaga-család fogadott fel udvari asztrologusául s aki talán éppen e jónak ígérkező állást nem akarta elhagyni a távoli és bizonytalan magyarországi kilátások kedvéért. S rátérve most már Janus Pannonius szavainak értelmezésére, önmagában véve az a vallomás, hogy ő nem jó asztrologus, még egyáltalán nem jelenti az asztrológia lenézését. A komolyan vett asztrológia igen bonyolult ismereteket és nagy türelmet igényelt¹² s Janus Pannonius, mint látni fogjuk, bár ifjú éveiben már foglalkozott ezzel az ismeretkörrel,¹³ jó ideig még mindig csak kezdőnek és útbaigazításra szorulónak érezte magát e téren. Bizonyos lenézés azonban mintha mégis megnyilvánulna szavaiban akkor, midőn kijelenti, hogy Isten segítségével eddig is meg

¹¹ Életére és munkásságára nézve l. *Ferd. Gabotto, Bartolommeo Manfredi e l'astrologia alla Corte di Mantova, Ricerche e documenti* Torino, 1891.

¹² V. ö. *Oskar Schmitz, Der Geist der Astrologie*. München, Georg Müller, 1922. 149. l. „Ein genaues Horoskop aufstellen, deuten und nach ihm die Direktionen eines etwa 60—70 jährigen Lebens berechnen, nimmt etwa fünfzig volle Arbeitstage in Anspruch.“ Vannak természetesen kevésbé bonyolult számítások is az asztrológiai gyakorlatban. Schmitz könyve, mely egyébként nem tudományos (történeti) munka, hanem egy modern hívő-asztrologus elmélkedése a maga állásfoglalásáról, igen érdekes adatokat tartalmaz az asztrológia újabb fejlődésére és elterjedtségére vonatkozólag.

¹³ V. ö. *Abel, Adalékok* 207. l. Bapt. Guarino levele Bertucio-hoz: „Iam Pannonia hoc tanto tamque mirando ingenio laetabatur et exultabat, cum ipse non contentus sola poetarum et rhetorum cognitione ad *mathematicas disciplinas* et *physicae partes*... traduxit animum.“ *Mathematicae disciplinae* alatt elsősorban asztrológiát értettek úgy az antikok, mint a humanisták.

volt horoszkopok nélkül s ezután is meglesz. Ez azonban szerintem csak látszat. Ne feledjük el, hogy itt levélről van szó, melynek az ellenlevele hiányzik, amely tehát szükség-szerűleg csak kiegészítésekkel értelmezhető. Arra is gondolnunk kell, hogy a levél olyan megrögzött asztrológushoz iratott, amilyen Galeotto volt: valóban kevésbé tapintatos lett volna egy Galeottóhoz írt levélben az asztrológiát becsmérelni. A mondottak alapján véleményem szerint Janus Pannonius azt akarja az idézett hellyel kijelenteni, hogy nem neki kellett volna első sorban Bartholomaeus mester horoszkop-állító tudománya, hanem másnak, valószínűleg Vitéz Jánosnak és Mátyás királynak. Ő maga nem olyan asztrológus, aki a horoszkop-állításra, a gyakorlati alkalmazásra fektetné a fő-súlyt, — neki más a fontos. Az én értelmezésem szerint tehát nem lenézés rejlik e szavak mögött, hanem álláspont-meghatározás. Janus Pannonius hangsúlyozni kívánja, hogy ő más típusú asztrológus, mint akár Vitéz János, akár Mátyás király.

A renaissance-kori asztrológusoknak általában három főbb típusát különböztethetjük meg.¹⁴ Természetesen csak „cum grano salis“, mert e típusok az életben legtöbbször nem választhatók el mereven egymástól. Az első típus azoké, akik nem sokat bibelődnek az asztrológia szaktudománybeli, vagy filozófiai hátterével, hanem a technikai nehézségek leküzdése után tudásukat — legtöbbször minden kétely nélkül, teljes hittel és meggyőződéssel — gyakorlatilag alkalmazzák, vagy mások tudományának is főleg a gyakorlati értékét méltányolják. Ilyen asztrológus volt Vitéz János, aki lépten-nyomon megkérdezte a csillagokat s épp ezért a csillagok állásának meghatározásához szükséges táblázatokat állandóan magával hordozta. Ilyen volt Mátyás király is, kiről Csánki Dezső¹⁵ — főleg Bonfini alapján — megállapítja, hogy veszedelmesnek tartotta volna bármilyen fontos dologba fogni a csillagok megkérdezése nélkül: „Palotái rakvák horoszkopokkal, melyek a csillagok állását jelzik, egy-egy szerencsés pillanatban, amint pl. a világra jön, királyné választatik, vagy önszántából

¹⁴ V. ö. Soldati, *La poesia astrologica nel Quattrocento. Ricerche e Studi* (Bibl. Storica del Rinascimento diretta da F. P. Luiso III.) Firenze, 1906. 107. s köv. lk.

¹⁵ Id. m. 557. l.

valamely fontos munkába kezd. Élte végén kisebb útra sem kél, ha a csillagok veszedelmet jósolnak.“ Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy a gyakorlati alkalmazásra való törekvés még nem jelenti szükségképen a tudományos alap teljes elhanyagolását, csak a főtárgyat. Vitéz János pl. horoszkop-állító szenvedélye mellett jelesen képzett elméleti asztrologus is volt, amint erről a Palat. Lat. 1711. sz. vatikáni Maniliuskódexnek kiadatlan és egyelőre tudományos szempontból feldolgozatlan széljegyzetei tanuskodnak.¹⁶

A másik típus, mely főleg a csillagok befolyásának törvényeit kutatja, inkább bölcsekedő hajlandóságú. Ennek az asztronómiai alap csak kiinduló pont, a horoszkop-állítás legfeljebb kísérlet: a végcél az asztrologiai doctrina rendszerré építése és megvédelmzése. Ennek az iránynak Olaszországban egyik legismertebb képviselője pl. Lorenzo Bonincontri. Ide sorolhatjuk részben Marsilius Ficinust is, kinek a magyar humanista mozgalom szellemi tartalmának kialakulására mérhetetlen a hatása. A XV. századi magyarországi asztrologia történetét részleteiben sokkal kevésbé ismerjük, semhogy határozottan rámutathatnánk a magyar törekvések során ennek a típusnak a képviselőire. Egyes jelekből mégis arra következtethetünk, hogy pl. Galeotto és Ilkusch Márton — bár mindketten elsősorban gyakorlati asztrologusok voltak — érintették munkáikban e probléma-kör egyes fontosabb kérdéseit is.

A harmadik típus a tudós asztrologusé, akit ma inkább asztronomusnak neveznénk. Ennek az iránynak hazánkban feltétlenül a legkiválóbb képviselője volt Johannes Regiomontanus. A tudós asztronomusok, bár általában ők is hittek az asztrologiában, azért mégis az asztrologiai gyakorlatot lehetőleg korlátok közé szorították. Élesen világítja meg álláspontjukat Fossombrone püspökének a következő, Soldati művében idézett, jellemző nyilatkozata:¹⁷ „Est ergo scientia coelestium corporum ceteris, post theologiam, praeferenda scientiis; quod tamen de parte theorectali et speculativa intelligi volo, quae geometriae subalternatur, quia ipsa habet demonstrationes certissimas. *Judiciaria vero potius divina quam humana*

¹⁶ Először ismertette igen fogyatékosan Zsák J. Adolf, *Egy ismeretlen Vitéz kódex*. Magyar Könyvszemle. 1907. 207. s. köv. lk.

¹⁷ I. m. 115. l.

dici debet; nam qui illam habent, divini vocantur, licet multis labyrinthis ambagibus et anfractibus sit involuta et intricata, quia non habet demonstrationes et opiniones dumtaxat. Difficile namque est de singulis iudicare et humanum superat intellectum.“ Regiomontanus pl., bár asztrológus is volt, úgy vélekedett, hogy az „asztrológia iudiciaria“ csalfa valami s könnyen tévedésbe viszi az embert — éppen ezért nem szívesen állított és magyarázott horoszkopokat.¹⁸ Ennek az álláspontnak képviselői általában — kivételek mindig akadnak — nem vonják kétségbe a csillagok befolyását az emberi, jobban mondva a földi életre, mégis kétkedéssel nézik az égi jelenségek biztos interpretálásának lehetőségét, mert szerintük a csillagok befolyásának pontos megállapítása legtöbbször túlhaladja az emberi értelmet. Nem lenézése tehát ez az asztrológiának, hanem inkább magasra becsülése: nem megvetés nyilvánul ebben, hanem inkább áhitatos tisztelet, az emberi megértés végességének tudata a megismerés problémájának végtelenségével szemben.

Hasonlónak állítom nagyjában Janus Pannonius asztrológiai állásfoglalását is. Feljebb idézett szavainak — az eddigi közfelfogással ellentétben — azt az értelmet tulajdonítom, hogy ő az asztrológia gyakorlati alkalmazását, a folytonos horoszkop-állítást az élet apróbb-nagyobb ügyeiben a maga részéről hiú erőlködésnek tartja, bár magát az asztrológiát nagyra értékeli, azt behatóan tanulmányozza s a csillagok befolyásában hisz.

Megengedem, hogy eddigi fejtegetéseim könnyen kihívhatják a kritikát s magyarázatom sok tekintetben önkényesnek tűnhetik fel. Ha további adataim nem lennének, önmagában véve az eddigi okfejtés valóban legfeljebb többé-kevésbé valószínűvé tett hipotézisek halmazából állna. A további adatokból azonban, amiket eddig e kérdésben egyáltalán nem vettek kutatóink figyelembe, talán sikerül bebizonyítanom, hogy a Galeotto-hoz írt levél szóbanforgó részletét valóban így *kell* magyaráznunk, hacsak ezt a kijelentést a legmerevebben szembeállítani nem akarjuk a Janus Pannonius egyéb műveiből kisugárzó, állandónak nevezhető világszemlélettel. A kö-

¹⁸ V. ö. F. Gabotto, *Nouve ricerche e documenti sull'astrologia alla corte degli Estensi e degli Sforza*, Torino. 1891. 5. l.

vetkezőkből ugyanis könnyen megállapítható, hogy egyrészt Janus Pannonius behatóan foglalkozott az asztrologia tudományának részlet-problémáival, amit mindenképen lehet magyarázni, csak lenézésnek nem, másrészt a költeményeiben megnyilvánuló világszemléletét át meg átítatják asztrológiai képzetek, — ami szintén nem megvetésnek a jele szokott lenni. S amennyiben az eddig felhozott érvek ellenére valaki még mindig ragaszkodnék az idézett részlet hagyományos értelmezéséhez, a következők után még ez esetben is kénytelen lenne bevallani, hogy a sokat emlegetett kijelentésben megnyilvánuló állítólagos lenézés elszigetelt és eltörpülő jelentőségű muló hangulat a Janus Pannonius munkásságának egészében megnyilvánuló kétségtelenül állandóbb jellegű asztrológikus állásponttal szemben.

Janus Pannoniusnak az asztrologia tudományos meghódítására való törekvése a raguzai Gazulo Jánoshoz írt levélben nyilvánul meg a legtisztábban. Nézzük, ki volt Gazulo János, hogyan került összeköttetésbe Janus Pannonius-szal s mennyiben állapítható meg költőnknek az asztrológiai tanok elsajátítására irányuló készsége e levélből?

Első adataim Gazulo Jánosnak közéleti szereplésére vonatkozólag még 1432-re nyulnak vissza: ekkor a raguzaiak a levantei hajózás és kereskedelem ügyében Gazulót Zsigmond császárhoz küldték követségbe Rómába. A számára adott utasításban, mint „*egregius arcium doctor, magister venerabilis presbiter*“¹⁹ szerepel. 1451. febr. 27-én ismét követi minőségben találkozunk vele Rómában; ekkor Raguza nevében azt a kérést terjeszti a pápa elé, hogy tekintetbe véve a város nagy szolgálatait a kereszténység és Magyarország ügyének megsegítése körül, engedje el a városnak az egyházi adó egy részét. A következő okmány, a raguzaiaknak egy levele Mátyáshoz, 1459. febr. 24-én kelt.²⁰ Ebből megtudjuk, hogy Mátyás

¹⁹ A doktori oklevelet Páduában szerezte meg 1450. jan. 31. V. ö. Pietro Verrua, *Umanisti ed altri „studiosi viri“ italiani e stranieri di qua e di là dalle Alpi e dal Mare*, Genève, 1924. 62. l.

Az utasítás kiadva a következő munkában: *Raguzai és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára* (Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae), összeállította Gelcich József. Bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Thallóczy Lajos. Budapest, 1887. (M. Tud. Akad. Tört. Bizotts.) 368. s köv. lk.

²⁰ U. ott 613. l.

Gazulót — astronomorum peritissimum — könyveivel együtt — cum libris professionis suae — a maga számára kérte a várostól. A tanács Gazulót maga elé rendelte s felszólította a király kívánságának teljesítésére. Hogy a hosszú útra a csillagász annál könnyebben elszánja magát, már előzőleg, 1459. febr. 18-án²¹ 100 arany dukátot szavazott meg a tanács útiköltség céljaira. Gazulo megköszöni a király kitüntető kegyét, jóleső érzéssel veszi tudomásul, hogy tudományos érdekeit Magyarországon is számon tartják, azonban a felszólításnak előrehaladott kora és betegeskedése miatt nem tud eleget tenni. Éppen azért kéri a királyt, vegye tekintetbe jogos kifogásait, mert nem akarátán, hanem a helyzet adta kényszerűsége miatt mulik az elutasító válasz.

Gazulo kifogásait azonban a király nem fogadta el. Ujra írt Ragusa városának s most már szinte erőszakosan sürgette a csillagász útra kelését. Levelére a tanács 1459. ápr. 26-án válaszol.²² Gazulót újra maga elé rendelte s ez alkalommal előre haladott korára utalását, házi gondjainak emlegetését egyáltalán nem akarta figyelembe venni. A határozott sürgetésre Gazulo néhány napi gondolkodási időt kért. A tanács a maga részéről a királynak igéri, hogy a csillagászt feltétlenül végleges válaszra kényszeríti s az eredményről majd jelentést tesz.

Ez a jelentés nem maradt ránk. Egyébként kétségtelen, hogy Gazulo végül is nem indult el Magyarországba. Minden esetre jellemző Mátyásnak és környezetének felfogására, hogy az uralkodás kezdetének ezernyi gondjai között egyik leg-sürgősebb feladatnak látszott előttiük egy képzett udvari csillagász alkalmazása.

Gazulo magyarországi összeköttetésekének legjelentékenyebb emléke kétségtelenül Janus Pannonius egy hozzá írt levele.²³ A levél nincs keltezve, azonban tekintettel arra, hogy Gazulo a király kitüntető meghívását magas korára hivatkozással utasította vissza, alig mehetünk túl a hatvanas évtized első évein.²⁴

²¹ U. ott 745. l.

²² U. ott 618. l.

²³ Teleki kiadás II. k. 101—102. lk.

²⁴ Kissé bőségesen osztogatja az éveket (*Appendini*): *Notizie storiche-critiche sulle antichità storia e letteratura de'Ragusei* divise in due

A jelek szerint Janus Pannonius nemcsak ezt az egyetlen levelet váltotta Gazulóval, azonban csak erről van tudomásunk. A helyzet az, hogy Gazulo előzőleg megküldötte Janus Pannoniusnak egyik asztrológiai munkáját, mely a költő tetzését nagyon megnyerte: „vehementer siquidem nobis placuit liber ille vester, quem nuper ad nos misistis“. Dicséri a raguzai tudományát, előadásmódjának ékes voltát: a könyv az olvasónak kellemes, a tanulni vágyónak hasznos. Utal arra, hogy mennyi okulást szerzett neki is a munka áttanulmányozása: „Nam fatemur, scrupulosas quasdam veterum astrologorum sententias, quas iam pridem clarius intelligere desiderabamus, ibidem nobis fuisse luculenter explicatas.“ Nagyon tartalmas és a mi szempontunkból perdöntő jelentőségű mondat! Kiderül belőle, hogy Janus Pannonius már azelőtt tanulmányozta a régi asztrológusokat — valószínűleg Maniliusra és Firmicus Maternusra céloz — azonban sok mindent nem értett meg bennük. Régi vágya teljesült akkor, midőn Gazulo munkájának vezetésével e nehézségeket leküzdenie sikerült.

A továbbiakban buzdítja a raguzait, folytassa munkásságát, fejezze be már megkezdett dolgozatait a tanulni vágyók hasznára, a saját dicsőségére, de a levélíró kívánságára is. Hogy Janus Pannonius mennyire komolyan vette az asztrológia tanulmányozását, mutatja a levélét befejező érdekes megbizás: megkéri Gazulót, készíttesse el számára Raguzában a munkájában említett műszereket (armillas Ptolemaei et alia instrumenta), mert az ilyen eszközök készítésére alkalmas képzett mesteremberek Magyarországon nem találhatók.²⁵

Ez a levél kiegészíti, részben magyarázza a Galeottóhoz írt levélnek előzőleg analizált részletét. Most már világosan láthatjuk, mit jelent Janus Pannoniusnak az a kijelentése,

tomi e dedicate all'eccelso senato della republica di Ragusa. Ragusa 1802—3. 40—41. lk. „Questa lettera fu scritta tra il 1460 e il 1472, a Giovanni Gazoli Domenicano di Ragusa da Giovanni Vescovo delle Cinque Chiese conosciuto per gli eleganti suoi versi sotto il nome di Giano Pannonio.“ Appendini figyelmét e levélre, amit újra lenyomat, Antonio Aghich franciskánus hívta fel. Valószínű, hogy Aghich vagy Teleki, vagy Koller (Historia episc. Quinqueecl. IV. 693—4. lk.) kiadásából ismerte a levelet s nem kéziratból.

²⁵ Még II. Ulászló korában is főleg idegenek foglalkoztak nálunk hasonló műszerek készítésével. V. ö. Főgel József, *II. Ulászló udvartartása*. Budapest, 1913. 96. l.

hogy ő nem tartja magát jó asztrológusnak: jelenti a mélyebben járó asztrológiai képzettség hiányát. S talán ezt bizonyítja az a kritikátlanság is, mellyel költőnk Gazulo munkáját agyba-főbe dicséri: a szigorúan szakszerű Regiomontanus nem volt ilyen föltétlen jó véleménnyel a raguzairól.²⁶

Az eddigiekben megállapítottuk, hogy Janus Pannonius asztrológiai előképzettségének hiányai ellenére Magyarországra való visszatérése után behatóbban kezdett foglalkozni evvel az ismeretkörrel. S ha most ezeknek az asztrológiai tanulmányoknak Janus Pannonius költészetére való hatását vesszük vizsgálat alá, megfigyelhetjük, hogy ennek megfelelően a Magyarországon írt munkáiban általában nagyobb szerephez jutnak az asztrológiai vonatkozások. Régebbi, Olaszországban írt költeményeiben asztrológiai részletek alig találhatók, legfeljebb költői, jobban mondva retorikai színezés kedvéért használ itt-ott asztrológiai kifejezéseket. Ilyeneket találunk pl. Lodovico Gonzagához írt dicsítő költeményében, ami kétségtelenül még 1454 előtt Ferrarában keletkezett.²⁷ Tekintve a kitünő tetteket és jellemvonásokat, amik a panegirikus költemények kötelező szabványai szerint a dicsért hősben ez esetben is együtt megtalálhatók, Janus Pannonius úgy tesz, mintha nem tudná eldönteni, milyen csillagzat alatt születetett Lodovico, ez az annyira kiváló ember:

Ergo ego dum tacitus mecum tua facta retracto,
Sum dubius, quo te genitum sub sidere dicam,
Marsne ferox, mitisne Venus, facundus an Hermes,
Phoebeumne tuis natalibus arserit astrum?²⁸

Ez természetesen nem asztrológia, hanem szintiszta retorika. Közelebről: szónoki kérdés. Ha Janus Pannonius nem ismerte volna Lodovico Gonzaga születési horoszkópját, bizonyára könnyen kaphatott volna érdeklődésére felvilágosítást, mert az olasz udvarok közül a Gonzaga-családé egyike

²⁶ Apendini i. m. II. 207—8. lk. hivatkozik Regiomontanus véleményére (*Tabulae directionum*): „Johannes Gazzulus Ragusinus nostra aetate tametsi Ptolemaei eruditissimi ... ac aliorum plurimorum doctrinas acceperit, nullam tamen prorsus numerandi facilitatem in directionibus ac aequandis domibus advexit, quin imo turbam maximam multitudinē argumentorum concitavit.”

²⁷ Carmen ad Ludovicum Gonzagam, Principem Mantuanum, (Teleki kiadás I. 238. s. köv. lk.)

²⁸ U. ott 249. l.

volt azoknak, amelyekben az asztrologia közismert nagy szerephez jutott.

Szorosabb értelemben vett asztrológiai elemek csak a Magyarországon írt költeményeiben kezdenek nagyobb mértékben mutatkozni. Említésre méltó, hogy Janus Pannonius egyik III. Frigyes császárról írt epigrammájában²⁹ a császárnak kigúnyolt tétovázó erélytelenségét a Saturnus csillagzattal hozza összefüggésbe. Ez már nem az asztrologia köréből vett frázis, hanem valóban asztrológiai képzet. Az I. könyv 4. elegiája³⁰ *De stella aestivo meridie visa* 1462-ből, még világosabban mutatja az időközben végzett asztrológiai tanulmányok hatását. Egy még fényes nappal is látható csillag feltűnésével kapcsolatban könyörög a csodás jelenséghez, ne hozzon az országra semmi rosszat, hanem inkább azt a szerencsétlenséget is távoztassa el, mintegy paralizálva a többi csillag esetleges rossz hatását, amit különben a sors méhe számunkra tartogatna. Ne engedje, hogy a Saturnus és Mars szárazságot, az Arcturus és Haedus szelet és áradást okozzanak; a Scorpius ne verethesse el jégesővel a szőlőket, az Orion ne gyötörhesse a hajósokat. Így sorba veszi az egyes csillagzato-
kat s mintegy dióhéjban adja azoknak asztro-pszichológiai elméletet. Végül arra kéri a csillagot, hogy hozza meg a békét a világnak, első sorban a sokat szenvedett Magyarországnak: űzze el a törököt a tengeren túlra Európából, hasson oda, hogy az ország előkelőségei engedelmeskedjenek a királynak s hogy a király az országnagyok bevonásával kormányozza önmagát és az országot. Ez a szép részlet megérdemli, hogy idézzük:

Per te vexato redeat concordia mundo,
 Janus et aeterna comprimat arma fera.
 Esto quidem late populis tu prospera cunctis,
 Sed magis afflictas respice Pannonias.
 Verte pharetratos Phryxi trans aequora Turcos,
 Quos male nunc Hister submovet amne suo.
 Fac regem observent proceres, rex ipse, fideli
 Consilio procerum, se regat et patriam.³¹

²⁹ Epigr. I. 20. *Ad Fridericum Caesarum* — A Saturnus asztrológiai szerepére vonatkozólag v. ö. Schmitz, i. m. 237. s köv. lk., továbbá Fr. Boll, i. m. 37. és 49. lk.

³⁰ Teleki kiadása I. 281. s köv. lk.

³¹ U. ott 283. l.

Figyeljük meg a költeményben megnyilvánuló asztrológiái felfogást: Janus Pannonius szerint a csillag nem *jelzi*, hanem egyenesen *létrehozza* a bekövetkezendőket.

Igen jellemző asztrológiai részlet található az I. könyv 6. elegiájában, melyet 1463-ban anyja halála alkalmából írt.³² A súlyos csapásért a csillagokat teszi felelőssé: „Ti vagytok, a végzetszerű sorsfordulatokat görgető csillagok, az én bánatomban elsősorban a bűnösök; nálatok az élet és halál hatalma, minden, ami a földön történik, veletek áll okozati összefüggésben.” Ez világos beszéd. Az már ismét rhetorikus túlzás, midőn evvel kapcsolatban azt kívánja, vajha egyáltalán ne lennének csillagok, mert akkor nem lenne a földön szerencsétlenség sem. Ezt a költeményt kiegészíti az I. könyv 7. elegiája,³³ mely tulajdonképpen palinodia: Janus Pannonius visszavonja a csillagok ellen emelt vádat, mert belátta, hogy anyja halálában egyedül a hold a bűnös. Ez a visszavonás azonban nem jelenti egyúttal asztrológiai álláspontjának visszavonását is, hanem inkább annak megerősítését. „Ti a földi életet irányító isteni tüzek, — írja — kik a nagy Juppiter aranyos udvarát tarkítjátok, akár ti, kiket megszábotott mozgástok saját pályátokon hajt, akár ti, kik az égen egy helyre rögzített fényként ragyogtok, ti az örök szellemtől lelkes tüzek, kiknek mozgása szerint fonja fonalát a sors, bocsássátok meg ime bevallott hibámat, — úgy legyen egyszer majd nyugalmatok, — mert megvallom, tévedtem, midőn mindnyájatokat ócsároltam azért, amiért csak egyet kellett volna. Mindnyájatokat elítéltem, mikor csak egy volt a bűnös, közös bűnnek tartottam, ami egyéni volt: a fájdalomtól elvakított elme nem látja tisztán az igazságot.” Mivel anyját újhold idején vesztette el, az igazi bűnös csak a hold lehet.

E feltevéssel kapcsolatban igen érdekesen, sok pontban a közfelfogástól eltérően,³⁴ kifejti a költőnk a hold asztro-

³² U. ott 286. s köv. lk. *Threnos de morte Barbarae matris*. Az idézett részlet 289. l.

³³ U. ott 296. s köv. lk. *Invehitur in Lunam, quod interlunio matrem amiserit*.

³⁴ A hold asztrológiai szerepére vonatkozólag v. ö. Schmitz, i. m. 347. s köv. lk. — Boll i. m. 46. l. Bőséges adatok találhatóak a hold, általában a bolygók iatrómatematikai szerepére nézve a követk. munkában: Lucae Gaurici Geophonensis super diebus decretoriis

pszichológiai sajátságait. Miután hosszasan bizonyítja, hogy a hold a leghitványabb, a legalacsonyabban járó bolygó, melyen mintegy összegyülemlik minden, a többi csillagzatról a föld felé áramló rossz hatás, miután szemére veti a holdnak a kölcsönzött fényt, az állandó alak hiányát, sőt még az arculatán látható foltokat is, megállapítja, hogy ezek a sajátságok magyarázzák a holdnak mindent felforgató és megrontó jellegét. Mivel maga állhatatlan, nem tűr semmi állandót: ami bizonytalan az emberi dolgokban van, az nagyobbrészt tőle ered. Ő hozza az apályt és a dagályt. Lehetőleg mindent megront, minden elhatározást elsenyveszt. Tönkreteszi a vetést, a holdfénynél pihenő utas tagjait összegémbérik, a vajudó anyákat, kik segítségül hívják, gyakran cserben hagyja, háborút hoz, megrontja a levegőt, járványokat támaszt stb. Legborzasztóbb hatása mégis az új-holdnak van: Lachesis ilyenkor szokta elvágni az élet fonalát.

Nem érdektelen ebben az összefüggésben megemlékezni arról, hogy Janus Pannonius egyik költeményében (Eleg. I. 15.) beszél az 1468-iki híres és sok aggodalmat okozott üstököséről. Valami nevezetesebbet nem mond róla, csak megemlíti, hogy ez évnek szörnyű áradásait e csillag előre bejelentette:

Hoc nobis, hoc nempe atri nova cauda cometae
Est nuper longa vaticinata iuba.³⁵

(quos etiam Criticos vocant) *Axiomata, sive Aphorismi grandes utque sententiae brevi oratione comprehensae. Enucleavit item pleraque Hippocratis et Galeni theorematum, quae Medici rerum coelestium expertes vix profecerunt. Isagogicus Astrologiae. Tractatus Medicis admodum opportunus.* 1545. Főleg a VII. fejezet (72. s. köv. lk.) nagyon tanulságos e szempontból.

³⁵ Teleki kiadása I. 552. s. köv. lk. *De Inundatione.* Az idézett két sor (85—86.) 357. l. Az üstökös egykorú irodalmából még a következőket ismertetem: 1. Ilkusch Mártontól *Judicium de Cometa, qui apparuit Anno domini MCCCC68, vicesima secunda die mensis Septembris, in ciuitate Hystropolitana alias Poseniensi, pro Serenissimo principe et domino domino Mathia Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Rege compositum.* Kiadta Toldy Ferenc, *Analecta* 135—148. lk. 2. Kéziratban olvastam Avogaro kiadatlan értekezését *De cometa* (Vat. Urb. lat. 1392. sz. 67. levéltől). Ebben rövid elméleti bevezetés után a szerző az 1468-iki üstökös megjelenésével kapcsolatban sok szerencsétlenséget jósol: „...multam mortalitatem... mortem dominorum et regum et bella inter reges et principes et maxime in parte, ad quam dirigitur cauda... inundationes

Amint eddig megfigyelhettük, e nyilatkozatok általában elég következetes asztro-filozófiai álláspontról tanuskodnak. A legutóbb idézett részlet szerint ugyan az üstökös csak *bejelentette* az áradásokat; egyébként azonban mindig arról van szó, hogy a csillagzatok a földi eseményeket *okozzák*. Ez az álláspont-változás eléggé jelentős ahhoz, hogy egy pillanatra megálljunk mellette. Az érintett nézeteltérés ugyanis a csillagok szerepéről majdnem olyan régi, mint maga az asztrológia: a görögök pl. már sokat foglalkoztak a problémával.³⁶ Janus Pannonius eleinte határozottan azt vallotta, hogy a csillagok a földi eseményeket *okozzák*; 1468-ban azonban az üstökös már csak *jelezte* számára a bekövetkező szerencsétlenséget. A renaissance asztrológiájában evvel az asztrofilozófiai problémával behatóan főleg Marsilius Ficinus foglalkozott. Elmélete ugyan csak később, Janus Pannonius halála után alakult ki véglegesen, azonban a gondolat, hogy a csillagok jelzik és nem okozzák az eseményeket, már régebben kimutatható nála. Ismeretes, hogy Janus Pannonius 1465 óta baráti viszonyban volt Marsilius Ficinus-szal³⁷ s talán nem lesz egészen alaptalan az az ötletünk, ha ezt a szembeszökő fordulatot költőnk asztrológiai felfogásában Marsilius Ficinus hatására vezetjük vissza.

Befejezésül még egyszer emlékezetbe idézem Janus Pannonius büszke kijelentését a Galeottóhoz írt levélből, mely szerint addig is megélt horoszkopok nélkül s remélhetőleg azután is meg fog élni. Ezt már csak azért sem szabad szó szerint vennünk, mert egyik költeményében (Eleg. I. 12.),³⁸ amit talán éppen a Ficinushoz küldött elegia-gyűjtemény zárókövének szánt, költői formába öltöztetve megtaláljuk

mirabiles...“ A munka végén olvasható a köv. bejegyzés: „Editum ferarie per me petrum bonum auogarium et medicine doctorem die [?] octobris 1468.“ Pietrobono Avogaro-ra nézve v. ö. Giulio Bertoni, *Guarino da Verona fra letterati e cortigiani a Ferrara 1429—1460*. Ginevra, Leo S. Olschki, 1921. [Bibl. dell'Arch. Romanicum ser. I. vol. 1.] 94. s köv. lk.

³⁶ A kérdés történetével foglalkozik E. Pfeiffer, *Studien zum antiken Stern glauben* (Στοιχεῖα II.). Ezt a munkát csak közvetve ismerem, mert eddig nem volt alkalmam tanulmányozni.

³⁷ *Platonista törekvések* stb. 53. s köv. lk.

³⁸ Teleki-kiadás I. 529. s köv. lk. *Ad animam suam*.

születési horoszkopjának főbb adatait, mintegy a vázlatát, midőn lelkéhez így szól:

Nec te, dum porta Caneri egrederere calentis,
 Lethaeae nimium proluit humor aquae.
 Mystica qua rapidum tangit cratera leonem,
 Unde levis vestrum linea ducit iter.
Hinc tibi Saturnus rationem, Jupiter actum,
 Mars animos, sensum Phoebus habere dedit
 Affectus Erycina pios, Cyllenius artes,
 Augendi corpus Cynthia vim tribuit.

Összefoglalva fejtegetéseinket, az eddigi közfelfogással szemben joggal rámutathatunk arra a kétségtelen igazságra, hogy Janus Pannonius gondolatvilágában az asztrologia szemléletnek igen jelentős szerep jutott. Arról, hogy Janus Pannonius művelődéstörténelmünkben továbbra is, mint az asztrologia határozott ellenlába és megvetője szerepeljen, a mondottak alapján végleg le kell tenniünk. S talán a bevezető megjegyzések után nem kell újból hangsúlyoznom, hogy evvel a megállapítással kapcsolatban éppen nem lenne helyénvaló most már Janus Pannonius-szal szemben is „babonát“, „középkori sötétséget“ emlegetni a „tudós“ és „felvilágosodott“ jelzők helyett. Azon a közelmúltnak úttörő asztrologia-történeti kutatásai után már túl vagyunk, hogy az asztrologia problémáját a magyar múltban ilyen könnyen elintézhessük. Attól viszont e beismerés után is még messze vagyunk és előreláthatóan még sokáig messze leszünk, hogy akárcsak a XV. századi humanista jellegű asztrologiai törekvések történetének összefoglalására komolyan gondolhatnánk. E téren a megfelelő részletkutatások szinte teljesen hiányoznak s már csak a legfeltűnőbb problémák tisztázása is nem közönséges munkakedvet és beleélésre való hajlandóságot kíván. A jelen fejtegetés csak szerény adalék kíván lenni ennek az anyyira elhanyagolt gondolat-történeti problémának ismeretéhez.

Huszt József.

A NYELVI KIFEJEZŐSÉG FORMÁI.

Ki az a szerencsés szerencsétlen, aki egészen ki tudta volna fejezni azt, ami lelkében volt? Szerencsés azért, mert a nyelvnek oly nagy tehetségével bírt. De szerencsétlen azért, mert csak oly parányi volt lelkében, amit még emberi nyelv is el tudott rebegni!

Széchenyi.

HÚSZ év telt el azóta, hogy Charle Bally genfi professzor első stilisztikai könyvét *Précis de stilistique* címmel kiadta. Közben Bally mesterének, Ferdinand de Saussurenek, nyelvtudományi hagyatéka is megjelent (*Cours de linguistique générale*, Paris 1916, v. ö. róla: Gombocz Zoltán, MNyv. 1924 : 141). Saussure, Bally és a müncheni Vossler úttörésének lehet köszönni, hogy a nyelvtudományban ma már a hangtörténeti és szófejtő kutatások mellett egyenrangú társként szerepel az esztétikai és kulturális szempont, amint ez a magyar szellemi életben is tapasztalható, ahol a pozitivizmusból kiinduló és a historizmus alapján álló nyelvészeink is ennek az új iskolának értelmében írják szintetikus műveiket (pl. Gombocz Zoltán: *Jelentéstan*, Pécs 1926).

Legmakacsabb és legsikeresebb propagálója a stilisztikai nyelvtudomány eszméjének kétségkívül maga Bally, aki nemrég megjelent új könyvében — *Le langage et la vie*, Paris 1926, 8° 236 l. — ismét körvonalazza tudományos programját: a nyelvnek mint érzelem-kifejezésnek és cselekvéseszköznek vizsgálata; a beszéd működésének és fejlődésének alapsajátságait visszavezetni az egyéni és kollektív életre, amelynek kifejeződése a nyelv; kimutatni, hogy a nyelv nem tisztán értelmi alakulat, hanem az érzelmi és akarati elemek uralma alatt áll. Ez az utóbbi jelenség, mint tény, nem ujdon megállapítás a nyelvpszichológiában, de következményeit, a kész nyelvi alakzatokra való formáló hatását, a leíró nyelvtan anyagán Bally mutatta ki.*

* A „genfi iskola“ elveit legújabbán Albert Sechahaye foglalta össze: *L'école genevoise de linguistique générale* c. tanulmányában. (Különn. az Indogermanische Forschungen 44 k.-ból.) 1927.

A *Le langage et la vie* nem egységes könyv: Bally szét-szórt tanulmányait gyűjtötte össze ilyen cím alatt, miután egyik azonos című értekezését (Genève, 1913) kibővítve és átdolgozva a kötet élére tette. Hasonló új formában közli a *Stilistique et linguistique générale* (Archiv f. d. St. d. neueren Spr. 128 : 87) c. tanulmányát is; a *Langage transmis et langage acquis*, valamint a *La langue maternelle et la formation de l'esprit* című fejezetek pusztá reprodukciói régebbi cikkeinek.

Új a könyvben a nyelvi kifejezés, nyelvi kifejezőség (*expressivité linguistique*) mechanizmusáról szóló rész. Az alábbi sorok erről az essayról kívánnak beszámolót adni, bár Bally val szemben ma már nem lehet az *ismertetés* álláspontjára helyezkedni, hanem legföljebb a hozzászólására: ideái annyira átmentek a köztudatba.

Az *expressivité* = kifejezőség, érzelemkifejező-képesség: maga is Bally fogalma és Bally most újra megkísérli, hogy ezt a jelenséget definiálja és részeire bontsa. Lényünk alapja az *ézelmiség* (*affectivité*) és a nyelvnek *affektív*, vagy *expresszív* elemei épen ezt az ézelmiséget nyilatkoztatják meg. A kifejezőség azonban létrejöhet a nyelven kívüli elemek (gesztus, szituáció) útján, vagy hozzájárulásával is. A legelső föladat itt tehát az lesz, hogy a *kifejezőség* fogalmából elimináljunk minden olyan tényezőt, ami — Bally műszavát használva — a *nyelven-kívüli valóságok* (la *réalité extra-linguistique*) körébe tartozik.

Három tényező működik közre az ézelmek kifejeződésénél: a nyelv, a beszéd és a szituáció.

Nyelv és beszéd (*langue* ∞ *parole*) megkülönböztetése: kiinduló-tétel a Saussure-iskola gondolataiban (v. ö. Saussure i. m. 51. l.; Gombo cz Z.: MNy. 1924: 141). A *nyelv* egy hallgatólagos konvenció uralma, konzerváló tényező, amelynek anyaga és rendszere közös kincs: az általános érvényű, mindenkitől elfogadott jelentés-hordozók és kifejezőjelek összessége, normatív létezése. A *beszéd* egyéni és konkrét esetben való alkalmazása, akcióba-léptetése a nyelvnek. A kettő nem fűdi egymást és a nyelvnek és beszédnek egymáshoz való viszonya is más és más lehet a különböző nyelvekben.¹ A folyton fluktuáló, evoluáló egyéni beszéd az a

¹ V. ö. *A nyelvek harca*. MNy. 1926. 22 : 95.

tényező, ami a nyelv stílusbeli változásait kezdeményezi: mennél kultúráltabb a nyelv, annál hamarabb fogadja be az egyéni beszédnek divergáló, gazdagító újításait (v. ö. Bally, *Journal de psychologie* 1926 : 700). A beszéd sokkal több és színesebb kifejező-eszközzel hat, mint a nyelv: elválaszthatlanul összekapcsolódik a beszélő hangjának árnyalataival,² hangsúlyozásával, előadásának ritmusával, ahol gyorsuló menet, visszatérő ismétlések és hatásos pauzák váltakozhatnak — és összekapcsolódik elsősorban a szándékos arcjáték, gesztusok gazdag skálájával. Az érzelmiség „nyelv”-ének legfontosabb járulékos tényezője azonban maga a *sztituáció*, az a helyzet és körülmény-komplexum, tartalmi valóság, amelylyel a beszéd összefügg. A nyelvpsychologia „asszociációi” is idetartoznak. A *sztituáció* önmagában is — a beszéd hozzájárulása és a nyelv különösebb eszközei nélkül — erős emóciók hordozója és közvetítője lehet. „Egy röpké szóban anynyi fájdalom” nyilatkozhatik meg, amennyit az adott pillanatban és egy ismert személy halálával kapcsolatban a hírterjesztők beleéreznek... Az egyszerű konstatálásnak nyelvi kifejezéseivel megfogalmazott, közömbös beszédmodorban kifejtett mondat föltárhathat egy egész tragédiát. A logikai tartalom, minden nyelvi érzelmi eszköz, kifejező-eljárás (procédé) nélkül, önmagában is *expresszív* lehet. Pl.: „Minden vagyonomat elvesztettem.”

Az érzelmkifejezés eszközeivel nálunk is foglalkoztak. Érdekesség kedvéért idézhetném Széchenyi mondását: „A szó csak felszínes tolmácsa lelki érzéseinknek.”³ Legújabban Zlinszky Aladár (*Minerva* 1926 : 202) szólt hozzá a kérdéshez; ő a nyelvi eszközök nélkül való érzelmkifejezést, a pusztá közlést, kijelentést már a prózaiság határaitra helyezi.

A kérdés megérdemli, hogy közelebbről megnézzük. Bally

² Az *egyéni* beszédnek ez a dinamikus és modulációs hang-hatása nem tévesztendő össze a nyelvben levő általános akusztikai mozzanatokkal, amik szintén esztétikai hatásuk. Erről külön monografiát lehetne írni. Alább még lesz szó erről a dolgról. Itt csak utalok a kérdés irodalmának jelentősebb műveire: Jules Combarieu, *Les rapports de la musique et de la poésie*, Paris, 1894; Maurice Grammont, *Le vers Français. Ses moyens d'expression. Son harmonie*, Paris 1923; H. P. Thieme, *Essai sur l'hist. du vers français*. Paris 1916; Gombocz Zoltán, i. m. 19—25. l.

³ V. ö. Széchenyi-Anthologia, Studium kiadása, 1907 : 347.

példái helyett vegyünk egy magyar idézetet. Ime két sor az *Emlények*ből (a III. rész eleje):

De nyugszik immár csendes rög alatt,
Nem bántja többé az Egy gondolat.

A r a n y sorai kétségkívül erős érzelmi rezonanciát keltenek az olvasóban. A kérdés csak az, hogy itt a nyelvi kifejezés mikéntje, formai alkotottsága hatásos-e, vagy pedig a nyelvtől független valami, amit Zlinszky „dús érzelmi háttérnek” nevez. Bally pedig szituációnak, nyelven-kívüli adottságnak. Az első sorban nyilvánvalóak a hatásnak formális, nyelvi elemei. Váratlan ellentétre figyelmeztet mindjárt az első szó (*De . . .*); nem tagadható el a „költői” szókészlet jellege az *immár* és a *rög* szavaktól; a *csendes*; újszerű és szinte perszonalifikáló jelzője a *rög*-nek. Mindezekon érzik a költő „eljárása”, gondoskodása: szavakat válogat, szokatlan melléhelyezést rendez, egyéni módon ír. A második sor azonban mondattanilag: egyszerű konstatálás, egy lelkiállapot puszta kijelentése. És mégis, ez a formailag objektív, közömbös közlés evokálni tudja Petőfi alakját, érzelmeit, költészetét, halálának fájó emlékét. A mondat *tartalma* az, ami nem közömbös, de csak arra nem közömbös, akiben ez a tartalom érzelmi asszociációkat kelt . . . Persze itt is lehetne minuciózussabb vizsgálattal, a stílus-boncolás nagyító lencséjével formális elemeket fölfedezni. Szokatlan a névelővel + számnévi jelzővel ellátott alany: „az *Egy* gondolat.” *Egy gondolat* = szójáték (itt komoly játék), mert kettős jelentése van: Arany az ismert költeményre utal vele. Az idézőjel vagy kurzív szedés hiányát az olvasó előtt pótolja az *Egy* majusculája, amely zökkenőt hoz és a megértés számára jelzi, hogy a Petőfi költeményének címeréről van szó. De mindez nem az érzelem kifejezésére szolgál. Az érzelmi „háttér” adva van a kijelentő mondat tartalmában. Nincs külön *formativum*, amely nyelvi hordozója, kifejezésbeli módosultsága volna az érzelemnek. (Itt most csak a *nyelv* vehető figyelembe: a *beszéd*nek, a költemény elszavalásának sok érzelemkifejező eszköz állhat rendelkezésére ebben az esetben is).

A *formativum*-műszót Vossler egyik újabb essay-jából veszem (*Vom sprachlichen und sonstigen Wert des Ruhmes*, Vierteljahresschrift 1926 : 226), ahol a müncheni

nyelvestétikus azt a kérdést veti föl, hogy van-e az emberi nyelvnek formális jele a dicsőség, hirnév kifejezésére. A köznévvé lett „Caesar” neve erősebb lelki erőt, a középkorban szinte mágikus csengést kapott: de ez a telítettség kívülről érződik bele a változatlan szóba. Vossler olyanfajta formativumot képzel, mint a dualis, a comparativum, a femininum, amely statikai szempontból nézve nem más, mint egy értékelés, amely a szó hangalakjához fűződik. Talán egy „genus gloriativum” vagy „modus illustrationis” kifejezhetné és az avatatlanok számára is jelezhetné azt a gazdagodást, értékelést, amit egy név jelentéstörténete folyamán magára vesz? Vossler suffixumokra és praefixumokra gondol, amilyen a görög κλης (Περικληής) és a középelnémet hêr- (hêremuot). A magyarban kétségkívül vannak „előkelőséget” kifejező névsuffixumok, amik nemesi nevekből — természetesen csak utólag — absztrahálták hangulati jellegüket (-szky, -vics stb.). Sőt maga a helyesírás is lehet formativuma a „genus gloriativumnak”, amire jó ellenpróba a komikumként használt *y* (Fönteubby). Primitív nyelvekre is lehetne hivatkozni, ahol a szó értékének emelése egyszerű reduplikációval történik (v. ö. E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, 1925 : 145—5): itt már nem utólagos, indukció alapján álló beleérzésről van szó, hanem tudatos jelzésről. Az újabb nyelvtudomány már dolgozik is azzal a hipotézissel, hogy bizonyos hangváltozások a szó kifejezőerejének fokozására jöttek létre (v. ö. pl. Aurélien Sauvageot, *Sur quelques faits de nasalisation expressive*, Mélanges Vendryès, Paris 1925 : 316), ami utólag aztán formális érzelem-kifejezővé válhatik.

Visszatérve a formativum-nélküli, nyelvi eszközök híján is meglévő érzelemkifejezésre: Bally kétségen kívül megállapítja, hogy a pusztá szituáció is közvetíthet érzelmeket. Molnár Ferenc *Ördög* c. darabjának végszava: *Voilà!* — a szituációból nyeri érzelmi teljességét, bár a kifejezés nyelvileg már az indulatszók határára van, tehát mint ilyen, különleges nyelvi eszköze is a közvetítésnek, amit még fokozhat a rámutató gesztus, a cinikus arkifejezés, a hang ironikus hangsúlya. De idézhetnők például Goethe-nek ezt a ridegen konstatáló ballada-befejezését: ... Und ward nicht mehr gesehn.“ Ez a mondat objektív, nyelvileg közömbös konstatá-

lása egy ténynek: az előzmények után, a halász és a vizitünder szituációjának keretében mégis hatásos. Vagy ott van a magyar balladának szűkszavú tény-elbeszélése: „Hívta, nem jött, elrabolta“: itt is a szituáció — Molnár Anna története — adja meg az érzelmi rezonancia-alapot. Igaz, hogy ez esetben a nyelvi kifejezés is ad némi stilusbeli lendítőt, két olyan „alakzat“ formáját, amit a régi stiliztika „igehalmozás“-nak és asyndeton-nak nevezett. A határokat, ahol a szituáció végződik és a *nyelvi* kifejezőség kezdődik, nem is lehet pontosan meghúzni. A gyakorlat nem ismer szélsőséges, absztrakt eseteket. Bally egy értékítéletet hoz föl példának, amely nyelvi formájára nézve nem különbözik a tény-megállapítástól: „Dieu est bon“ — lélektanilag azonban affektív és expresszív mondat.

A nyelvi kifejezőség nemcsak labilis határú lehet, hanem szubjektív értékelés alá is esik: épen ez a körülmény okozza, hogy annyi kritikai vita folyik bizonyos kitételek, irodalmi stilusformák költőisége fölött. Vannak, akik egyenesen tagadják a kifejezőség jelenlétét oly esetekben, ahol mások „nyelvművészetet“, költői eljárásokat látnak. Ismeretes Farkas Imrénének az az elbeszélése, amelyben egy önképzőköri ifjú verset ír ideáljához: az egész iskola, sőt a kisváros, jól mulat a gyöngye verselményen; a versben aposztrófált hölgy természetesen csodálkozik a tragikomédián és kijelenti az ominózus versről, hogy az a világon a „legesleggyönyörűbb költemény“.

A magam részéről hajlandó volnék Bally-n is túlmenni a kifejező „eljárások“ nyomozásában. Szinte kínálkozik annak a paradoxonnak elfogadása, hogy az esztétikai hatásnak formális eleme is lehet a nyelvi formativumok hiánya; hogy szándékos kifejező erőt, önmagában is ható expresszív formáltságot kell tulajdonítanunk az objektív, csupasz tény-megállapításnak. A stílus puritán dísztelensége, rideg disciplinája maga is érzelmet fejez ki, sőt egyenesen lelkeséget jelez: az író objektivitását, önfegyelmét, amely tragikus szituációval szemben is megőrzi klasszikus nyugalmát, komikus témával is fölényesen játszik. Hüvös stílus és érzelmes szituáció között az ellentét: fokozhatja az esztétikai hatást. Az olvasó megérzi, hogy az író fékezi indultságát, hogy a tárgyilagos részvégtelenség áruhájába öltözik, hogy erőszakot tesz a ter-

mészetes beszéd-megnyilatkozáson, hogy epikus formába szorítja szubjektív mondanivalóját, tényeket konstatál érzelgés helyett. A formativumok hiánya maga is gondos formáló eljárásnak eredménye. Ilyen tompítotthangú, lakonikus megnyilatkozása Arany Jánosnak a vers, amit Széchenyi tiszamenti szobrára írt: „Széchenyi áll itten. Meghalt. Nem hal meg az érdem...“ Berzsenyi lefojtott fájdalommal szól a vészkiáltó ódának ténymegállapító impassibilitásában: „...ledűlt már a nemes Ilion, a büszke Carthágó hatalma, Róma s erős Babylon leomlott.“ A modern német irodalomban általános forma ez a „klasszikus“ egyszerűség. Arthur Schnitzler *Casanovas Heimfahrt* című novellájának érzelmi kulminációja ebben a „leírásban“ lappang: „Da sank Lorenzi hin, mit einem Stich mitten im Herz.“ Aztán jön a részletezés, de még mindig a hüvös, rövid kijelentő mondatok tónusán: „Der Degen entfiel seiner Hand, er riss die Augen weit auf, wie im höchsten Erstaunen, hob noch einmal das Haupt, seine Lippen verzogen sich schmerzlich, er liess das Haupt sinken, seine Nasenflügel öffneten sich weit, ein leises Röcheln, er starb.“ (Berlin 1919, 165. l.). A szituáció itt kétségkívül gazdag árasztója az érzelmeknek. De az író szordinót tesz a hangszerére, hogy növelje a hatást és hogy ne essék ugyanabba a naív elérzékenyülésbe, amelyben olvasóját szeretné látni... A színész nem sír, csak ríkat. Ilyen a *Werther* közönyös, gyors befejezése is: „Man fürchtete für Lottens Leben. Handwerker trugen ihn. Kein Geistlicher hat ihn begleitet.“

Erre az esetre is ráillik Montaigne mondása: „L'éloquence fait injure aux choses — je veux que les choses surmontent.“ A klasszikus esztétika a stílus-ornamentumok helyébe a stílus-egyszerűségeket állítja, a szépséget nem torzítja el érzelem-kifejező arccal és a kiáltásnélküli csöndben látja a főségest. A Corneille hősének szava: „Qu'il mourût!“ — hatásosabb a maga egyszerűségében, mint bármely nyelvi mesterkedés. Boileau, ennek az izlésnek francia kodifikátora, egyenesen a hallgatást, a beszédnélküliséget tartja az ékesszólás netovábbjának, hivatkozva az *Odyseia* XI. énekének 551. versére, ahol Ajax egyetlen szóval sem válaszol az alvilágba leszálló Odysseus kíváncsi kérdezősködésére: „ce silence a je ne sais quoi de plus grande que tout ce qu'il auroit pu dire“ (*Réflexion X. sur Longin*).

A mondottakból is kitűnik, hogy a nyelv, beszéd és szituáció elemeinek egymástól való elkülönítése sokszor igen nehéz. De Bally élelátása könnyen végez pl. azzal a fölmerült véleménnyel,⁴ hogy bizonyos esetekben az absztrakt viszonyt, okságot kifejező *kötőszóknak* is lehet érzelmi értékük és közvetítő szerepük. Lehet: de ezt Bally a szituáció és a beszéd számlájára utalja.

*

Ha ennyi mindent eliminálunk a *nyelv* specifikus eszközei közül, jogos a kérdés, hogy milyen eszközei maradtak hát a nyelvnek.

Zlinszky (i. h.) fősorakoztatja az indulatszót, a szitokszót, a refrént, a túlzást, az ismétlést, a fölkiáltást, kérdést és a régi formális stilisztika számos figuráit, — anélkül, hogy rendszert vinne a nyelvi eszközök sokféleségébe.

Bally ezuttal igyekszik fölosztásokkal és subdivisiókkal tisztázni a fogalmakat. Abból az ismert tényből indul ki, hogy a nyelvi kifejezés sohasem adaequat a kifejezett gondollattal, még kevésbé az érzellemmel. A nyelv és a gondolat között csak ritka esetben van reális, ősi, eredetbeli kapcsolat (v. ö. Wundt a *Lautmetapher*-ről és Gombocz i. m. 12. l.). A szó nem aequivalense, csupán konvencionális vagy ha úgy tetszik — Saussure szerint (v. ö. Bally 148. l.): — *önkéntes* (arbitraire) jele a gondolatnak. Önkéntes, konvencionális a szóban a *jelező* elem (signifiant) vagyis a hangsor, hangkép és a *jelezett* (signifié) egyaránt. A különbségtevést: „jelező“ (= materiális, fonikus rész, „szójel“, v. ö. Gombocz, i. m. 31. l.) és „jelezett“ (= tárgyi, fogalmi rész, absztrakt jelentéstartalom) között azért szükséges itt újra hangsúlyozni, mert Bally e kettős megoszlás alapján osztja két részre a nyelvi kifejezőség eseteit.

A nyelv alapjaiban *intellektuális* valami (Bally 155. l.). Zlinszky is erre a tételre épít: „a nyelv elsősorban érzéki észrevételen alapuló szemléletek összege, melyekből képzetek, a képzetekből fogalmak alakulnak... a nyelv közvetlen érzelemkifejező eszközei csekélyszámú és kezdetlegesek“

⁴ Bally idézi G. Vaucher (*Le langage affectif et les jugements de valeur* p. 62.) és van Ginneken (*Principes de linguistique psychologique*) munkáit.

(i. h. 202—3. l.). Ha tehát így áll a dolog, akkor a nyelv nem tudja közvetlenül és maradék nélkül kifejezni az érzelmeket, hanem csak úgy, hogy a kifejezetlen érzelmet átalakítja a kifejezésbe *beleértett asszociációk* játékvá; hogy az érzelme-kifejezést a kifejezéshez kapcsolódó társulások hatóerejére bízza. Idézem szószerint Bally tömör definícióját, hogy az én magyarázó fordításomat ellenőrzés alá bocsássam: *Le langage, intellectuel dans sa racine, ne peut traduire l'émotion qu'en la transposant par le jeu d'associations implicites.*

A beleértett vagy talán helyesebben: *beleértett*, bennfoglalt asszociáció (association implicite) sarkalatos pontja a Bally elméletének. A terminus megérdemel egy kissé részletesebb kifejtést, annál is inkább, mert erre nézve a könyv keretein túlmenő fölvilágosításokat kaptam magától Bally professzortól,⁵ aki lekötelező szívességgel sietett megkönynyíteni számomra az interpretáció munkáját. Talán legjobb lesz egy magyar példából kiindulni. Vegyük P e t ő f i szövegét: *Ti fekélyek a hazának testén...* A 'fekélyek' szóban bennefoglaltatik az azonosítás a megszólítottakkal (ti = fekélyek), anélkül, hogy a két képzet asszociációját a nyelv anyagi, fonikus eszközeivel kifejezné a költő. Az ilyenfajta *implikált* asszociáció természetesen több érzelmet idéz föl, mert kevésbbé intellektuális, mint az a kifejezőmód, mikor

⁵ A kérdéseimre hozzám intézett válaszlevélből (Genève, 26. XII. 1926) szószerint közlöm az idevonatkozó passzust, amely a szerzőnek egy kiadatlan pótlása saját művéhez: „La notion d'association implicite est à mon sens très importante en grammaire. Pour moi un signe est implicite lorsque, sans être exprimé *matériellement*, il se déduit *nécessairement* du ou des autres signes auxquels il est associé dans le discours, en vertu d'un type grammatical déterminé. La plupart des figures reposent sur des associations implicites; dire p. ex. *Cette femme est une vipère* revient à *Cette femme est (perfide comme) une vipère*, ou simplement: *Cette femme ist (telle qu') une vipère*. Ce qui est implicite ici, c'est la notion générale de qualité, la qualité déterminante ou spéciale étant seule exprimée. (Le résultat de l'expression implicite est une hypostase). C'est la méconnaissance des associations implicites qui fait croire, *en logique*, aux jugements à un membre, et, en grammaire, aux phrases à un membre. La phrase *Un avion!* suppose toujours un sujet psychologique fourni par la situation, et perçu par le parleur et l'entendeur, p. ex. *(Ici, dans la partie du ciel que je montre il y a) un avion!* etc... Inversement la langue intellectuelle tend à *explicitier* les signes que la synthèse n'évoque que mentalement; ainsi *perfide comme une vipère* est un tour analytique qui explicite la figure *une vipère*.

logikailag kifejtjük, *explikáljuk*, magyarázva kiteredettségét a bennrejlő értelmet: *ti (olyanok vagytok, mint a) fekélyek a hazának testén*. Ezt a már meglehetősen prózai kifejezést még tovább lehetne explikálni: a „haza teste“ szintén kép, amelynek bennfoglalt érzelmi és értelmi asszociációi szételemezhetők: *(a haza olyan, mint egy test); a hazának (is van) teste (és) ti (olyanok vagytok, mint a) fekélyek (a testen)*. Petőfi kifejezése szintetikus: ezért költői, és implikált asszociációkban gazdag. Ilyen szintetikus kép A d y nál: „A lelkem ódon, babonás vár“, ahol a szintézis (lelkem = vár) mellett természetesen a szituációnak, a kifejtett jelentésnek is gazdag asszociációs háttere van (ódon várkastély képe, titokzatos, kísérteties vár hangulata stb.), ami már nem a nyelvi kifejezéshez, hanem magához a témához fűződik. A kép viszont nem egyéb, mint *behelyettesítés* (Bally műszava: *hypostasis*): az új képzet jelenléte szükségképpen, de nem kifejezetten maga után vonja a régi képzetrel való azonosítást. Fájdalom explikálása helyett: *jajkiáltás*. „Undok viperafajzatok düljék fel a várt“: ebben a képben impliciter bennefoglaltatik egy csomó asszociáció, pl. az, hogy „hasonlóképpen a haza belső ellenségei is csekély erővel megdöntik a régi uralmat“ stb. Legsűrítettebb a kifejezés és legtöbb asszociációt foglal magába az úgynevezett hiányos mondat esetében, amely formailag hiányos, — épen ez teszi szintetikusá — pszichológiailag azonban a szituáció alapján könnyen kiegészíthető: „Ibykus darvai!“ = „ott, amerre mutatok, röpülnek a darvak, amelyek Ibykus halálát bosszulják meg stb. stb.“ A stilisztikából *ellipszis* néven ismeretes ez a régi figura, ahol — akusztikai elemek rámutató segítségével nélkül — a „csonka“ mondat utal a teljes értelemre. „Hamar (*fogjátok el*) a madarat!“ G o e t h e nél: „Doch bin ich, hoffe euch zu erretten“ = doch bin ich zu erretten, so hoffe ich auch euch zu erretten.⁶

A szintetikus kifejezésmód — W u n d t nyelvén szólva — nem egyéb, mint egy homályos összképzet megjelölése, amit az explikáló beszéd részeire bontva fejez ki. W u n d t rendszerében maradvány: a „mondatpótló szavak“, amik a tagolatlan teljes képzetet képviselik és az igazi [Ballynál: *explikált*]

⁶ O. Weise, *Ästhetik d. Spr.* 1915: 185. V. ö. R. M. Meyer, *Deutsche Stilistik*, 1913: 82.; Z l i n s z k y, *Stilisztika*, 1914: 201.

mondatot helyettesítik⁷ — nagyobb esztétikai értékkel bírnak, mint a mondatok...

A kifejezésben implikált asszociációk mármost természet-szerűen két csoportra oszlanak. Lesznek olyanok, amelyek a *jelező*höz kapcsolódnak, tehát a nyelv érzéki benyomásaival függnek össze, — és olyanok, amelyek a *jelezett* fogalmat képpé alakítják át. (Meg kell jegyezni, hogy ez utóbbi esetben is a nyelvi kifejezés formáltságáról, mikéntjéről van szó, nem pedig azokról a tartalmi elemekről, amik a kifejezés formátlansága, közömbössége mellett is, a szituáció révén, érzelmet fejeznek ki. Bally szigorúan ügyel arra is, hogy a nyelvtudomány talaján maradjon és ne tévedjen a délibábos „esztétikus“ mezejére: mindenütt a nyelvi eljárásokat, konkrét kifejezés-módokat vizsgálja, nem pedig a kifejezés hatását.)

1. Az első eset — a *jelező*höz fűződő, bennfoglalt asszociáció — közismert. Z l i n s z k y sorozatából a fölkiáltás, refrén, ismétlés tartozik ide (v. ö. még G o m b o c z, *Jelentés-tan* : II. fej.). Ez az a terület, ahol a legnagyobb tere van a dilettantizmusnak, népszerű Ars poeticáknak, költők hozzászólásainak, „hangesztétikai“, nyelvzsépség-körüli áradozásoknak, nem is szólva arról az eredendő bűnről, amely ősi értelmet tulajdonít a modern szók egyes hangjainak, mint pl. F o g a r a s i János tette (*A magyar nyelv metaphysicája* 1854). De mindez nem riaszthatja vissza a nyelvtudományt, hogy ne szankcionálja a kutatás lehetőségét ezen a területen is. Kétségtelen, hogy az abszolút zenétől a program-zenén és a „zeneiséggel“ telített költészeten keresztül az „intellektuális“ líráig és az explikáló prózáig az akusztikai érzelm-kifejezőségek hosszú skálája helyeződik el. Legújabban már egyes esztétikusok nyíltan fölébe helyezik a *poésie-musique* fontosságát a *poésie-raison*-nak. (V. ö. G o m b o c z, i. m. 39. l.). Henri B r e m o n d írja a *La Poésie pure* c. könyvében: „Pour lire un poème comme il faut, je veux dire poétiquement, il ne suffit pas, et d'ailleurs, il n'est pas toujours nécessaire d'en saisir le sens“ (p. 18).

Bally nem bajlódik a nyelvzsépséggel, a nyelv esztétikai hatásával, hanem azt keresi, hogy az érzelem merre tör magá-

⁷ V. ö. G o m b o c z Zoltán, *Nyelvtörténet és lélektan*, 1903 : 51.

nak utat és miként fejeződik ki csupán a hangbeli eszközökkel. Ilyen az egyszerű *fölkiáltás*, ami elemi esete annak, hogy egy önkényes *hangcsoport* nem a jelentése révén, hanem a benne foglalt expresszív tulajdonságok folytán érzelmi asszociációkat kelt, értelmileg pedig egy kijelentő mondattal lesz *aequivalens*. Az orthographiával vissza nem adható *Úúúúú!* = annyit jelenthet, hogy „fáj a fogam“, de érzelmileg mindenestre telítettebb, szintetikusabb kifejezés, mint az összképzetet szétboncoló mondat. A kifejezőség technikája itt abban áll, hogy a beszélő — a körülmények hatása alatt — az explikáló beszédmodort egy önkényes hangcsoporttal helyettesíti. Az okkasionális fölkiáltás a beszédből bekerülhet a nyelvbe: közhasználatú, konvencionális „kifejezőség“ lesz. A közhasználatosság esetleg csak egy szűkebb stilusrétegre szorítkozhatik. Ilyenek pl. a népies dalok, balladák indulatszavai: *pütyürütyütyü, recefice* (v. ö. R. Gragger, *Ungarische Balladen* 1926, XXXVII. l.). El is veszítheti a fölkiáltás akusztikai expresszivitását és derivációival behalkulhat a többi szavak egyformaságába. *Jaj!*: expresszív hangzású, de a *jajgatás, jajkiáltás* már nem az, vagy legalább is aránytalanul kevesebb asszociációt ébreszt. Bally a fölkiáltó „kihagyásos“ mondatoknak is — „Le pauvre homme!“ — fölkiáltás-utánzó eredetet tulajdonít. De fordítva is történhetik: explikáló mondat lerövidül szinte csupaszon akusztikus interjekcióvá: *nini! né! hajrá!*

Az interjekciókkal kapcsolatban fölmerülhet egy ellenvetés, amit Bally rögtön meg is cáfol. Az emóció ilyenfajta „hangosabb“ megnyilvánulásai nem mások, mint az egyéni beszéd alkalmi kitérései, az interjekciók, fölkiáltó mondatok sokféle változatai: tehát a *beszéd* körébe tartoznak. Ez az ellenvetés. Kétségtelen, hogy az effajta akusztikai eszközök a beszéd dominiumában életük nagyobb részét élik, mint a nyelv egyéb szavai. De beletartoznak a *nyelvbé* is, mert olyan természetűek, hogy leírt (nyomtatott), tehát hangzástan formájukban is önkénytelenül *jelezik* az olvasó számára az emotív kiejtés, különleges intonáció, energikusabb mondathangsúly szükségességét. Az ilyen szavak jelezői az akusztikus benyomásoknak; az emphatikus mondat írásképe erősebb hangképekkel asszociálódik, mint az emóció-nélküli kijelentőmondat graphikus jele. Si e v e r s melódia-analizáló módsze-

rével bizonyára idegen nyelvekben is meg lehetne állapítani, hogy formáserint közömbös, kijelentő mondatok közül melyik az expresszív és melyik a kifejezőség nélküli.

A jelezőhöz kapcsolódó asszociációk révén kifejező lehet a mondat melódiája, amely minden nyelvben más és más, és különböző érzelmek fölkeltésére alkalmas. Külföldön huzamosabb ideig élő magyarok beszédében sokszor komikus hatást kelt az idegenszerű mondatmelódia, amely az egyébként kifogástalan artikulációt kíséri. Megváltozott mondatmelódia „értelemzavaró“ is lehet.

Legközönségesebb esetei a hangbeli kifejezőségnek az úgynevezett *hangutánzó*k és változatai (,surran', ,csobban', ,sebbel-lobbal'). A kifejezőséget szolgálhatja egy ad hoc erősítő *hangsúly* vagy hangnyújtás (,túúódós', ,isszonyu': itt a közömbös hangcsoport kicserélése expresszív hangokkal a szónak csupán egy részét érinti); az *ismétlés* sok fajtája, pl. az intenzív-jelentésű reduplikáció (v. ö. erről G o m b o e z, *Jelentéstan*, 14. l.). Úgy látszik az ismétlés, mint ősi szóteremtő eszköz ma is virulens erő, nemcsak a primitív nyelvekben (v. ö. ,béribéri': francia kölcsön szó a „cingalais“ nyelvből [HD]) és a gyermeknyelvben (,fanfan', ,fifi', ,joujou', ,dodo', ,cache-cache': francia szavak; ,dádá'), hanem a városi és katonai argot-ban is (francia: ,kiff-kiff', ,piou-piou'). Konvencionális akusztikai eszköznek vehető az *expresszív szótagolás* is: „i-gen-is meg-fo-god-ten-ni“. A *ritmus* ezerféle fajtája természetesen szintén idetartozik. A hangbeli kifejezőség eljárása legtöbbször egyszerű behelyettesítés: artikulált szavak, logikailag kifejtett mondat helyett expresszív hangokat ejtünk; pl. *multság*: majdnem közömbös szó, legföljebb a hozzáfűződő szituáció kelt asszociációkat; de helyette *heje-huja*: akusztikailag is expresszív.

Ami az akusztikai elemek föllépését illeti, ezek igen gyakran (pl. a mondatmelódia, ujjongás, intenzív hangsúly, „siránkozó“ tónus, ritmikus tagolódás stb. esetében) nem annyira behelyettesítés (hypostasis), mint inkább a meglévő hangkomplexumokra való ráhelyezés (Bally műszava: *superposition*) útján jönnek létre: az expresszív hangelem valami plus-t jelent az eredeti, kifejezőség nélküli formákhoz viszonyítva.

Bally elméletét — amely a nyelv akusztikai mozzanatai-

nak tudományos kutatását szankcionálja — a kísérleti fonetika elfogulatlan és exakt megállapításaival is alátámaszthatjuk. A mondatmelódia kérdésének ma már nagy irodalma van, amint G. Paconcelli-Calzia összeállításából is kitétnik.⁸ Primitív nyelvekben a szó dallama jelentéshordozó lehet (Paconcelli i. h.): egy hangcsoport pl. mélyhangon ejtve ‚atya‘, középmagasságban ‚fog‘, még magasabb hangfokon ‚kecskebak‘ jelentést vesz föl. Itt már nem is bennfoglalt asszociációról van szó, hanem konvencionális, intellektuális jel-ről.

Kísérletek igazolták, hogy primitív nyelvek beszélői között a pusztá mondatmelódia is közvetíthet megértést: fonográf-lemezen fölvették egy-egy mondat ejtését, a szóartikuláció kizárása mellett és a lejátszott lemezről az illető nyelv-közösség tagjai megértették a mondatot... Paconcelli-Calzia (i. m. 111. l.) utal afrikai törzsekre, amelyek külön dob-nyelvvel élnek: a dobpergés hangmagasságainak változása jelentéseket fejez ki. Hang és érzelem (jelentés) hasonló párhuzamosságaival kell számolnunk a kultúrnyelvekben is.

Az írás természetesen nem adhatja vissza a mondat hanglejtéseit. De a szöveg legtöbbször önmagában implikálja az akusztikai járulékok milyenségét és az író segíthet a hiányon egy magyarázó mondattal is:

Nem oly hangon volt ez mondva,
Hogy sokáig, vagy hiába... (Arany)

Vagy Katona József tudatos megjegyzése Gertrudis szavaival:

Uralkodás! Parancsolás! minő
más már csak ennek még a' hangja is!
mint engedelmeskedni —

2. A kifejezésben implikált asszociációk másik csoportja a *jelezett* elemhez kapcsolódik. Idetartoznak a képek, figurák, tropusok, ahol az asszociációkat nem hang-helyettesítés, hanem képzet-helyettesítés evokálja. Példákat fölösleges idézni, a szóképek tana eléggé ismeretes a stilisztikából. Maga ez a

⁸ *Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft*, Berlin 1924: 105. Erre a könyvre Horger Antal volt szíves figyelmemet fölhívni. V. ö. nálunk: Csüri Bálint, *A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái*, Bp. 1925.

kifejezés, hogy *szókép*: szintén a „szóképek“ birodalmába tartozik, mert önkényes kapcsolatot létesít a hallás és a látás érzékterületei között... De vannak különösebb fajta helyzetesítések (hypostasisok) is. A tárgyat nem képpel jelöljük, hanem egy olyan kifejezéssel, amely ugyanazt a tárgyat jelenti, de egy másfajta stilus nyelvén és így egyúttal ennek a stilusnak szociális milieujét is földidézhetjük ezzel a kifejezéssel. Bally példája (160. l.): *közös gazdasági front*. Itt nyilvánvalóan kép is szerepel, de szerepel egy csomó — értelmileg ki-nem-fejezett — asszociáció, ami a kifejezés minemősége révén rávilágít egy társadalmi csoport nyelvére és a csoport egyéb érzelmi mozzanataira. Idegen szó, tájszó, osztálynyelvi kifejezés: valamennyien tartalmi asszociációkat idéznek föl a jelentés (szituáció) mellé. Természetesen ezeknél még fönnáll az alaki furcaság lehetősége is, ami a jelező hangkép asszociációit is fölkelti. Bally nem említi, de ide sorolhatjuk az archaikus kifejezéseket, alakokat és az irodalmi kliséket is. Mindkét esetben — a szituáció lehetőségeit most figyelmen kívül hagyva — a kifejezés minemőségéhez fűződik olyan tartalmi asszociáció, amely valamilyen — a megértés eszközeivel ki-nem-fejezett, de mégis szükségképen eléinktáruló — *milieut* revelál. Ha egy köznapi szót („kutya“) irodalmibb szóval („eb“) helyettesítünk, a stilust fölemeljük egy választékosabb rétegbe. *B e r z s e n y i* a neoklasszicizmus stilusához és világnézetéhez csatlakozik, mikor Göröghon helyett *Hellász-t* ír.

3. Legérdekesebbek az olyan esetek: amikor a kétféle implikált asszociáció egyszerre lép föl: hozzákapcsolódik a jelezetthez és a jelezőhöz egyaránt. Mikor *A d y Endre* azt írja:

Nagyot lökött rajta pár *csalafinta*
 S messziről milyen pompás volna bámolni:
 Nini, a *hinta!*
 Hogy lóg az öreg sötét Föld,
 Hinta, *palinta*...

— akkor egyformán játszik a hangokkal is, meg a képekkel is. *S z a b ó Dezső* idegenszerű, disszonáns hangalakban adja a képet: „Az ős lefojtott *kermesz* megmozdult az elítélt népben s széles hullámokban kezdett kihömpölyögni belőle“ (El-

sodort falu, 1919, I : 56). Babits Mihály *bestemmiája* a *Fortissimo*-ban: szintén képet ad idegenszerű, bizarr szóval.

Valamennyi esetre vonatkozólag azt a megállapítást vonja le Bally (163. l.), hogy az *explikáló* jelek nem érzelme-kifejezők: a kifejezőségekre való törekvés mindig módosít valamit, ha csak minimális mértékben is, a beszéd menetén. Ezt a megállapítást el lehet fogadni, talán azzal a hozzátétellel, amit fentebb részleteztem, hogy t. i. a pusztá explikatív, kifejezőség-nélküli szavak halmozása, az expresszív alkotottságot kerülő mondat-forma alkalmazása önmagában is lehet kifejező, mert az író (beszélő) magatartásával asszociálódik; a jelezett elem helyén más kifejezést várnánk, olyat, ami a szituációból vagy a stilus-előzményekből következnek: képet vagy expresszív szavakat, objektív szófukarság helyett érzelmes szóbőséget. Itt is van behelyettesítés: az „impassible“ író szenvedélytelen önmagát teszi oda a fölizgatott kedélyű mesélő helyébe . . .

*

A következőkben (163. l.) néhány különösebb vagy vitás esetet vizsgál meg Bally. Vannak esetek, ahol kétséges, vajjon a jelezőhöz vagy a jelezetthez fűződik-e a bennfoglalt asszociáció; másutt viszont azt kell eldönteni, hogy implikált-szintetikus kifejezésről van-e szó, vagy analitikus explikációról.

1. Bally hajlandó az első-fajta kétségek esetében a jelező (akusztikus) elemeknek tulajdonítani a kifejezőség oroszlán-részét.

Az egyszerű ismétlés és változatai (anaphora, ellentét, figura etymologica stb.) elsősorban a fülhöz szólnak: a keletkező ritmus független a jelentés-elemtől (a kifejezés jelezett részétől és a szituációtól) és csupán mint visszhang jelentkezik. De vannak ismétlések, ahol nem identikus beszéd-elemek, hanem szinonimák sorakoznak föl crescendo vagy decrescendo menetben: *Fut, megy, rohan* a száműzött. Bally itt is a ritmikus hatásnak, az akusztikai érzéklésnek túlsúlyát látja. Még a kontrasztnál, a figura etymologica eseteiben is a hangok egybecsendülése a lényeges effektus: „megharcoltuk már a harcunk“ (A d y). A *chiasmus* nem más, mint akusztikailag szimmetrikus elhelyezése az ellentétes szavaknak: „a *nemzet*

Kazinczyja és Kazinczy *nemzete*...“ Az ilyen párhuzamosságokban, mint „*Él magyar, — áll Buda még*“: a hangsúly nyomatékos precízióval elválasztja egymástól a megfelelés tagjait, különben nem volna expresszív a kifejezés. A klasszikus alexandrin és pentameter két félsora valósággal kínálkozó alkalom az antithézises ismétlésre: „Nemzeti *nagylétünk* ~ *nagy* temetője Mohács.“ Abban kétségtelesenül igaza van Ballynak, hogy bizonyos akusztikai szerkezet, hangzásbeli együvértartozás, ritmikus váz — vagy amint ő mondja: *artifice destiné à l'oreille*, a fülnek szóló mesterkedés —: szükséges ahhoz, hogy az ismétlés hatást érjen el. Ezt a prózából vett tapasztalattal is igazolhatjuk, ahol — szétfolyván a tömör vers-stílus akusztikai fegyelmetsége — az ismétlés kirívó, unalmas lehet: jó prózaírók ki is gyomlálják a véletlenül visszatérő szót. Ha meghagyják, akkor már megváltoztatják miatta a beszéd-rendet: a szavak akusztikai ösztönszerűséggel megkeresik a maguk helyét és egy lappangó ritmus alakul ki, amire a retorikából számos példát lehetne idézni...

2. A kétes esetek második csoportjára vonatkozólag az az álláspontja Ballynak, hogy a kifejező nyelvi képletek *mindig* bizonyos fokig szintetikusak és valami implikált asszociációt tartalmaznak. Másszóval kifejezve: érzelmiség ott van jelen, ahol elrejtünk, elhallgatunk valamit a beszéd mögött. A *sejtetés* művészetének fogalmával régóta operál az esztétika,⁹ sőt a nyelvtudomány is számolt vele¹⁰: Bally konkrét eseteken és mondatbeli képleteken fejt föl, hogy *mi* az, aminek elhallgatása érzelmi asszociációkat ébreszt: a kifejezés illuziókeltő fátyola mögött rámutat a logikus gondolkozás sémáira. A szintézisnek természetesen különböző fokai lehetnek — *hattyúnyak* szintetikusabb, mint *a hegy lába* —, de az explikáló elemek nem szoríthatják ki teljesen az elhallgatott nyelvi elemeket, különben megszűnnék a kifejezés expressiv volta.

Látszólag explikáló természetű a definiáló, leíró *körülírás*, ha nem képpel helyettesítjük az egyszerű szót. De *hypostasis* mindenképen a körülírás, mert utal a jelezett

⁹ V. ö. J. Volkelt, *System der Aesthetik* I. 1905 : 179. és 387.

¹⁰ Fritz Mautner, *Kritik der Sprache* I. 1906 : 91. V. ö. Zolnai B., *Az idegen szavak* 1922 : 17.

egyszerű szóra. *A haza bölcse*: itt kép van a jelzett személy helyén. De az ilyen körülírás: „Franciaország fővárosa“ szintén hypostasis, mert Párist jelenti. „A vad tatár Chán Xerxeszi tábora“: itt a magyarázó *vad tatár kán* Batu semmitmondó nevét helyettesíti. Ez a mondat „Árpád vére nem fajulhat el“, — explikálva és a „pars pro toto“ kifejtése után így hangzanák: „A *magyarság* nem fajulhat el, mert a *harcias Árpád véréből származik*“.

Bally az úgynevezett „díszítő“ jelzőt is szembeállítja az explikáló, definiáló jelzővel. Az utóbbi esetben, a definiáló jelző esetében, értelmi specializálásról van szó: „*fehér holló*“, nem pedig fekete. Az expresszív jelző azonban nem specializál, nem zárja ki a jelzővel ellátott fogalom bizonyos számú egyedeit, hanem a fogalom alá tartozó összes egyedek megjelölésére *egy* tulajdonságot emel ki, mint legjellemzőbbet. „*Perfid Albion*“: a kifejezés kizárja egy második, vagy másfajta Albionnal való szembeállítás lehetőségét. „*Fehér-ölű Aphrodite*“ is csak egy volt... Az ilyen jelző pedig nem más, mint synekdoche, ahol a jelző és jelzett szó azonosítása szintetikus és elhallgató (implikáló) művelet. Mennél komplikáltabb a jelző, annál teherbíróbb a szintézis. Bally nem gondol ilyen példákra, mert az analitikus francia nyelv nem ismer ilyeneket. De annál több van belőlük a németben, vagy a magyarban. A tömör-klasszikus *B e r z s e n y i*nél például szinte túlteng a súlyos egybekapcsolás: *világot-ostromló török, szabad-lelket-nem-ismért járom* stb. Mindez tulajdonképpen igen komplikált értelmi művelet (túlzott halmozása prózai is lesz); de egyszerre átfogó, sokat összekapcsoló, mellékmondatot appozícióvá redukáló szintézis és épen ezért marad benne valami expresszív homály, amit csak az analízáló, explikáló kifejezés magyaráz meg, hogy ezzel a kifejtéssel és megvilágosítással aztán el is veszítse kifejező erejét. Pl.: „a török nép, amelynek *legfontosabb tulajdonsága az volt, hogy az egész világot ostromolta*...“¹¹

Az *antithesis*, amelyről az imént szólottunk, szintén ana-

¹¹ Persze végérvényesen sohasem lehet lezárni az expresszív kifejezések sorompóját. Az utóbbi explikáló mondat is lehet expresszív, ha pl. valami előzménnyel kapcsolatban különleges hangsúlyt kap: „A török nép, amelynek *legfontosabb* tulajdonsága az volt, hogy az egész világot ostromolta...“ stb.

litikus, kifejtő műveletnek látszik. „Mert *kellemes* az, noha sok *sebet ejt*...“: Petőfi ellentéte grammatikailag és pszichologiailag is teljesen explikált. De a mondat fonikus eleme észrevételi az ellentétet, különben kifejezéstelen marad a mondat. Itt tehát a kifejezéshez mintegy reáhelyezett akusztikai elemek fűződnek hozzá: a mondatmelódia implikálva van a kifejezés természetében és épen ez a *plus* az, ami szintetikussá teszi és megkülönbözteti az *antithesis*-t, az értekező próza „ellentétes“ mondataitól.

A *hasonlat*, bármennyire is kifejtí a „tertium comparationis“-t, mindig elhallgat valamit. Nincs két hasonló dolog, amely adaequat lenne. Bally idézi a francia mondást: *Comparaison n'est pas raison*. Ha azt mondjuk: *ravasz, mint a róka*, ebben a kifejezésben (hasonlatban) mindenki érzi, hogy valami sántít... „Ravasz, mint a róka“ — de mégsem egészen úgy: nem kell a hasonlatot szószerint venni. Azt lehetne mondani, hogy mennél távolabbi a hasonlóság, mennél tágabb helye van a magyarázkodásnak: annál több implikált asszociáció fér el a kifejezés testén. „Olyan magas, mint egy kétméteres cölöp“: itt már nincs is hasonlat, hanem csak egyenlőség: az asszociáció nem a hasonlósághoz, hanem a *cölöp*-höz fűződhetik, ami már kívüláll a tertium comparationis-on. (A *cölöp* asszociációkat kelt, mert képet ad; ez esetben így volna helyes a mondat: „Két méter magas és olyan, mint egy *cölöp*.“ Itt megint csak sántít a hasonlat, tehát helye van az asszociációnak.) De viszont gazdag asszociációk férnek el két távoli dolog közé a hasonlósítás miatt. Ilyen „homályos“, tehát expresszív hasonlat (az expresszív hatást most csak a két távoli képzet összekapcsolására vonatkoztatva, függetlenül azoktól az asszociációktól, amiket a kép-szituáció fölidéz) Szabó Dezsőnél: „...magára húzva a paplant *mint egy jó felejtést*, Farcády... aludt.“ A szintetikus kifejezés egy villanással megmutatja azt, amit az analízis csak hosszú magyarázó keresés után tudna földeríteni. Nem véletlen, hogy az *expresszionista* művészet¹² neve találkozik Bally műszavával, az *expresszív* kifejezéssel: az expresszionisták is úgy akarnak (sajnos, inkább csak akarnak) valamit kifejezni, hogy az spirituálisan benne fog-

¹² V. ö. Irodalomtörténet 1917 : 378.

laltassék a műalkotásban, amely nem utánoz, nem fotográfál, nem ad leírást, magyarázatot, hanem mintegy sugározza a dolgok lényegét és rejtett összefüggéseit... Érdekes talákozás az is, hogy a magyar „expresszionisták“ a *szintétikus* irodalom jelszavát tűzték vörös lobogójukra.

Az *összetételeknél* is variál az analízis és szintézis mérteke. Legkifejezőbbek Bally szerint az úgynevezett bahuvríhi összetételek, ahol az egyik tag idegen kategóriából való (mint pl. ῥοδοδακτυλος ἦψς): itt a hypostasis teszi szintétikussá a kifejezést. Implikáció van jelen azokban az összetételekben is, ahol a két tag viszonya nincs kifejezve: *vaisseau-fantôme homme-machine*; *győzdelem-székér* (B e r z s e n y i); *hivatalnok-nyárspolgárság*¹³ szintétikusabb, mint hivatalnoki nyárspolgárság. A kérdés — különösen az összetételek „költőisége“ szempontjából — külön tanulmányt igényelne. Utalhatnánk Ballyval szemben a német nyelvre, amely különösen szereti az ilyen szintétikus, erős fogalmi tapadást mutató kifejezéseket: das *Ewig-Weibliche*; a filozófiai nyelvben: das *Nicht-Ich*. Bármennyire is szintétikus ebben a szóban a két fogalom összekapcsolása, itt már az absztrakciók világába jutunk és az asszociációk tisztára értelmiek, ami a költészet halálát jelenti. A modern intellektuális líra (B a b i t s: *mindenmindegy-rímek*, A d y: „te vagy a *nem vagy*“) és a barok dagály (R i m a i: *szemgyönyörködtetés, gabonavetés*) szereti az effajta súlyos szó-szintéziseket.¹⁴ A Sturm-und-Drang titáni stílusforradalmiságán nevelkedett K a t o n a József is keresi a terhes összekapcsolásokat: *tigris-anya, szív-büszkeség*, „a Királyné prüszkölő-Becs-Rang-porától“, *öröremény, fénycsillag, bölcsesség-malaszt* (Bánk bán). Tagadhatatlan, hogy az analitikus kifejezésmód — épen azért, mert a maga primitívebb voltánál fogva konkrétebb milieut evokál — sokszor „költőibb“, mint a homályos összetétel. *Röslein auf der Heide* inkább a népdal stílusába való, mint a *Heidenröslein*. „Temetésre szól az ének“: elevenebb szituációt idéz föl, mint pl. egy ilyen kifejezés tehetné: „*temetés-ének* szól“, bár az utóbbi kétségtől színtétikusabb.

¹³ Schöpflin Aladár szava (Magyar Írók 1917: 81).

¹⁴ V. ö. még: Fritz Strich, *Der lyrische Stil des 17. Jahrhunderts*, Muncker-Festschrift, 1916: 29.

Mindezek az észrevételek bizonyára nem olyanok, hogy megingassák Bally alapvető tételét, amely szerint *szintézis és implikált asszociáció minden expresszív kifejezésnél ki-mutatható*.

*

Bally nyomán most már levonhatjuk a konkluziókat az expresszív nyelv általános jellemére vonatkozólag (v. ö. *Le langage et la vie*, p. 169.).

Azok az *eljárások* (procédé), amelyek útján létre jön a nyelvben a kifejezőségek mechanizmusa, egyidőben *intellektuális* és *logikátlan* műveletek. Intellektuálisak, mert létrejöttüknél a beszélő „értelmi játékot“ folytat: a logika kategóriáival operál, de olyanformán, hogy az expresszív jel mindig eltérjen attól, amit a logika rendje szerint várhatnánk. Ebből az következne, hogy a nyelvi kifejezés — a szituációtól, mint „nyelven kívüli adottság“-tól, természetesen most eltekintve — annál kifejezőbb, mennél sikerültebben fátyolozza el az ideák összekapcsolódásának logikai rendszerét...

a) A jelezetthez fűződő implikált asszociációk fölkeltője a *kép* és a *hypostasis*. A kép nem más, mint a logikai kategóriák összecserélése: egész helyett részt mondunk, időt térfogalommal fejezünk ki, élettelenl élőnek veszünk, állítás helyett kérdezőnk stb. Hypostasis: a nyelvtani kategóriák összecserélése. A kétfajta csere — bár a logika és a nyelvtan kategóriái nem fedik egymást — a nyelv és gondolkodás szövevényeiben lényegileg azonos: a grammatikai transzpozíciók és a logikai cserék viszonyát az általános nyelvtudománynak kellene bővebben megvizsgálnia... Nyelvtani csere például, ha főnevet melléknév-értékkel használunk: „Már az állat piheg, fárad, Nem az ifjú, noha *gyermek*“ (A r a n y). Ebben az esetben megfelel a grammatikai csere a metaforának, amely egy más substancióval fejezi ki a tulajdonságot. Viszont vannak esetek, ahol a cserében nem a kép, hanem a grammatikai elem dominál: „A *Derék* nem fél az idők mohától“; itt nem képről van szó, hanem melléknévnek főnévként való használatáról, amit csak egy gondolatbeli nyelvtani „helyreigazítás“, magyarázó kiegészítés értet meg: „A derék (*ember*)...“

b) A jelezőhöz fűződő asszociációk szintén valami csere, transzpozíció miatt támadnak. Az érzelem adaequat kifejezése helyett — ami lehetetlen — részleges megnyilvánulását adjuk: explikáló, konstatáló beszéd helyett *főlkiáltást*, ami ösztönös része a fájdalomnak, de mégsem azonos vele; siránkozó hangot, ami az artikulált beszéd *ráadása* és a fájdalommal szorosan asszociál, kifejez és jelez is egyidőben; a hangjáték (*,cikk-cakk'*) a hallás dominiumába transzponálja a látási képzeteket; sőt maga a *hangutánzás* is áttétel: a „festő“ hangsoport sohasem adaequat a természet akusztikai jelenségeivel.

Az a) és a b) esetekre egyformán következik Bally formulájából, hogy a logikával és grammatikával való játék föltétlenül *tudatos* a beszélő részéről. Megszűnik az expresszivitás, ha valaki nem veszi észre, hogy csak játékról van szó és pl. „szószerint“ érti — vagyis félreérti — a képet: „Bence a kulacs *nyakát* kitekerte...“: ebben az esetben a képes beszéd föl-nem-ismerése logikai zavart okoz. De hivatkozhatunk kevésbbé populáris példákra is, ahol a kép fölismerése — tehát az expresszivitás értékelése — nem olyan evidens. Mikor a nagy nyelvteremtő, A d y E n d r e, *fehér* csönd-ről, *piros* dal-ról kezdett beszélni a verseiben, sokan mosolyogtak a komplikációs jelentésváltozásokon,¹⁵ a „valósággal ellenkező“ képeken, mert a két képzet szokatlan összekapcsolása első pillanatra az értelmetlenség benyomását keltette és háttérbe szorította az új szóképek gazdag hangulati asszociációinak lehetőségeit. (Pedig ez a „szokatlanság“ csak relatív: az élettelen kulacs *nyakáról* beszélni éppolyan abszurdum, mint *fehérnek* nevezni a színtelen csöndet).

Kétségtelen, hogy a kifejezés csak akkor expresszív, ha a beszélő és a hallgató észreveszi és helyesli az explikáló, kifejezőség-nélküli beszéd-modortól való eltéréseket. (Ha nem veszik észre, nincs még elveszve a „költői“ hatás: de ilyenkor a puszta *situáció* az, ami hatalmába ejti a naiv lelkeket.) Ha a gyermek *vau-vau*-nak nevezi a kutyát, gondolatvilágában még nem különült el egymástól az állat képzele és a hangkép: a felnőttek számára hangutánzó, sőt ősi, nyelvteremtő metafora a gyermek részéről nem egyéb, mint egy-

¹⁵ V. ö. még ezekről: Kornis Gyula, *A lelki élet*, 1917, I: 380.

szerű megnevezés. A tudatos beszélő előtt azonban — bár-
mikor földídezhető pillanatnyi rávilágítás fényében — tisztán áll a dolgok logikai és grammatikai rendje, amelyen tudatosan módosít, hogy kifejezzen a módosítás révén valami *érzelmi többletet*.

De van még egyéb mondanivalója is Ballynak a kifejezőség természetéről. A beszéd *szukcesszív* folyamat: a jelentéstartalmakat nem egyszerre, a maguk képszerűségében, hanem csak egymás után jelezhetjük a nyelv jeleivel. Ilyenformán a jeleknek sorozatossága alakul ki: Bally *lineáris*-nak nevezi a nyelv alaptulajdonságát. Az egymásutániséggel azonban szembehelyezkedik az implikált asszociációk rendszere, amely mintegy retardálja és sűrűsíti a beszéd *szukcesszív* sorát. A ráhelyeződő expresszivitás szempontjából természetesen minden nyelv más és más lineáris sorozatként áll előttünk. Vannak nyelvek, — Bally az oroszról említi — amelyek hangsúllyal, „ráhelyezett“ tényezőkkel grammatikai kategóriákat fejeznek ki: a lineáris sor itt telítettebb, mert egymásratorlódnak a kifejezőség tényezői. Ilyen nyelv, azt hiszem, a magyar is: gazdag modulációkkal, hanglejtsébeli lehetőségekkel rendelkezik, amik módosítják a mondat értelmét. Ez a mondat: *Bocsánatot kérek!* — a melódia szerint jelenthet hol bocsánatkérést, hol pedig tiltakozó fölháborodást. A copula hiánya maga is szükségessé teszi az implikáló beleértést. „*Vén ember öregapád!*“ — sokkal szintetikusabb, hangsúlyban gazdagabb kifejezés, mint pl. francia megfelelője: „c'est ton grandpère qui est vieux.“ De kissé más hangárnyalattal ejtve a magyar mondat ennyit is jelenthet: „il est vieux, ton grandpère.“ *Öregember nem vénember*“: pusztán a hangsúlyozással kifejezett kontraszt. Viszont más a hangsúly, ha a „nem vénember“ az alany szerepét kapja, az előbbi szavakat megtartva: „*Öregember, nem-vénember — egyik sem fiatal.*“ Kiemelést nem körülírással, mondattá-kiemeléssel („c'est lui qui . . .“), hanem pusztán hangsúllyal fejezhet ki a magyar és a kiemelés szorítkozhatik a szónak egy részére is: *megmondtam, szerettem.*

A nyelv lineáris folyamatát helyenkint földuzzasztják az implikált asszociációk; viszont, ha egy kifejezés elveszti expresszív értékét, az annyit jelent, hogy belesüllyed a lineáris síkba.

Miképen jutnak be az egyéni beszéd expresszív újításai a nyelvbe? Ezzel a kérdéssel — a nyelv folytonos megújódásával, gazdagodásával, az újítások elterjedésének okaival — Hans Sperber foglalkozott *Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung* (Halle 1914) című kis munkájában. Sperber a kiindulópontot nem látja olyan szétboncoló világossággal, mint Bally. Megelégszik azzal, hogy affektushordozó, tetszetős árnyalatú (lustbetont) szavakról beszél, amikkel a nyelvösztön állandóan kicseréli az „elhasznált”, közömbös szavakat. Ballyt az elterjedés kérdése nem érdekli, csak a két végső állapotot — a beszéd kifejezőségeit és a nyelv expresszív elemeit — hasonlítja össze.

A főkülönbség a kétféle expresszivitás között szerinte abban áll, hogy a beszéd *teremti* a kifejezőségeket, a nyelv alkalmazza. A nyelv tele van kész formulákkal, amiknek expresszív voltát sokszor csak egy utólagos reflexió teszi tudatossá. A beszélő sokszor nem is tesz egyebet, mint félig-tudatos kereséssel válogat az expresszív kifejezések között... A beszéd sporadikus és izolált kreációi viszont még nem léptek be a nyelv készlet-rendszerébe, nem automatizálódtak és: expresszív voltak csak akkor válik tudatossá, ha fölidézik a nyelvből szinonim társaikat, amikkel oppozícióban állanak.

Az utóbbi tényből is következik, hogy az expresszivitás nem olyan szükségszerűség a nyelvben, mint pl. a jelentés appercepciója. Csak latens *lehetőségek* vannak, amik akkor érvényesülnek, ha kedvező lelki talajba hullanak, vagy megfelelő nyelvi contextusban bukkannak föl. Bally a *tictac* szót említi példának, ami akusztikai asszociációkat kelt, míg ellenben az ugyanazon hangokból álló *tactique* hatástalan marad... Ugyanaz a mondat-melódia lehet érzelmes és pusztán értelmi, a szituáció és jelentéstartalom szerint stb. Az effajta példák ma már nagyon ismeretesek a szemantikából. A *személynevek* hangulata, ahol jelentés nincs, külső körülményektől függ. „*Rusztém* maga volt ő...”: ez a név csak akkor „költői csengésű”, ha a huszadik század embere visszaképzeli magát a XVI. századi multba.

A nyelv automatikusan alkalmazott, gyakori kifejezőségei a mindenkori használat folytán le is hullatják hangulati értékeiket. (Ezt a pontot nem ártana erősebben hangsúlyozni. Minden esztétikumnak, tehát a nyelvi kifejezőségnek is, nél-

külözhetetlen alapeleme az ujdonság.) A sok ismétlés elhasználja a szó dinamikus energiáit és az intellektuális nyelv fogadja magába a valamikor „érzelemdús“ hangsoportot. De a színtelenedési folyamatnak fordítottja is gyakori: mikor a költő agg szót kovácsol izzóvá . . .

Az igék elmúlnak, de a kifejezőség teremtő ösztöne folyton új és új igékbe lehel lelket.

*

Bally új rendszere mindenesetre az első nagyobbszabású kísérlet az emotív nyelvi jelenségek összefoglalására és szisztematizálására. Ami N y r o p nak nem sikerült, ő azt most játszva elintézi. Más kérdés azután annak eldöntése, hogy a gyakorlatban mennyire válik be ez a rendszer. Befér-e minden jelenség ezekbe a kategoriákba? Nem túlságosan tágak és formálisak-e a keretek? És meddig terjed a rendszer magyarázó képessége? Megmagyarázza-e az expresszivitás okát? Miért tetszetős a hangutánzás, kifejező a ritmus és közbömbös a próza? Miért kelt érzelmeket az implikált asszociáció? Mi a mértéke és meghatározója az expresszivitásnak?

Mindezek olyan kérdések, amikre nem is volna nehéz — épen Bally inspirációja alapján — a felelet és amik az ő kutatásai nyomán kaptak létjogosultságot. Hisszük, hogy Bally új könyvének új fejezete igen termékeny továbbblendítője lesz a nyelvesztétikai kutatásoknak.

Zolnai Béla.

IRODALOMTÖRTÉNETI ALAPFOGALMAK.

I. A FEJLŐDÉS.

1. Az irodalomtörténet, mint minden történettudomány a XVIII. század óta, a fejlődés gondolatára épít. A fejlődés eszméje az újkor történeti gondolkodásának egyik alapfogalma: fejlődésről beszélünk, mikor az irodalom történetében a folytonosságot, a változások összefüggését kívánjuk megjelölni. Ha pontosabban meg akarjuk ismerni azt az alapot, melyen mai irodalomtörténetünk fölépül, akkor mindezekelőtt a fejlődés fogalmát, e fogalomnak az irodalomtörténetben való alkalmazását kell közelebbről megvizsgálnunk.

Hogy mit jelent a fejlődés gondolata az irodalomtörténet számára, megvilágosodik előttünk, ha megfigyeljük, mivé lesz az irodalmi hagyomány rendszerezése e gondolat nélkül. Az irodalomtörténet középkori kezdeteiből és azok későbbi hagyományaiból még hiányzik a mai történet szemléletnek ez az alapfogalma. A középkori irodalomtörténet egybegyűjti írókról és könyvekről az ismeretanyagot és azt vagy a szerzők nevei szerint ábécé-rendben vagy a munkák megjelenése szerint időrendben leltározza: e rendszerezések a mai életrajzi lexikonokhoz vagy bibliografiai katalógusokhoz hasonlítanak. Az adatokból vagy „catalogus illustrium virorum“-ot vagy „catalogus omnium scriptorum“-ot állítanak össze. Az irodalmi emlékeket vagy egyenként vagy mint egyesek esetleges alkotásait írják le és az adatok tömegéből nem alakítanak ki valamely egységet, az egyes emberen túlhaladó folyamatos egészet, tehát hiányzik belőlük ép az, ami számunkra az irodalomtörténet lényegét teszi.

Az irodalomtörténetírás ilyen katalógusokkal kezdődik. A német irodalomban ilyen természetű pl.: *Trithemius: Catalogus illustrium virorum* (1486), *Catalogus scriptorum ecclesiasticorum* vagy *Conrad Gessner: Bibliotheca universalis sive Catalogus omnium scriptorum* (1545) c. munkája.

Az első magyar irodalomtörténeti kísérletek is leltárak, melyek vagy betűrendben vagy szakrendben csoportosítják az összegyűjtött anyagot. *Zwittinger Dávid* (*Specimen Hungariæ Literatæ*, 1711) az írók neve szerint betűrendben

halad; ezt az utat választotta Bod Péter (Magyar Athénás, 1766) és Horányi Elek (Memoria Hungarorum, 1775—77). Rotarides Mihály betűrend helyett szakok szerint tárgyalta volna az írókat abban a tervezett *Historia Hungarica literaria*-ban, melynek prolegomenáját kiadta (1745). Mások, pl. Haner György (1774—98), időrendi sorrendben, századokra tagolva, de megint írók szerint lexikonszerűen csoportosítják az anyagot. Wallaszky Pál (*Conspectus reipublicæ literariæ*, 1785) már korszakokra osztja irodalomtörténetét: nála találkozunk először kezdetleges formában a fejlődés gondolatával. Ezek a példák igazolják, hogy a fejlődés gondolata nélkül mai értelemben vett irodalomtörténet nem keletkezik.¹

2. A fejlődés szóval azonban különböző, történeti ismereteinket egybefoglaló gondolatokat szoktunk megjelölni. A magyar nyelv egyformán „fejlődés“-nek, a német nyelv *Entwicklung*-nak nevezi azt, amit a francia nyelv mint *évolution* és mint *developpement* megkülönböztet egymástól. A következőkben a fejlődés fogalmának két alapformája szerint kétféle fejlődést különböztetünk meg: az egyiket pontosabban *szerves fejlődésnek*, a másikat *szellemi fejlődésnek* nevezzük.

A szerves fejlődés a jelenségek változását és összefüggését az élő szervezet alakulásának analogiájára fogja föl: „fejlődés“ alatt csirázást, növekedést, virágzást ért és azt szembeállítja a „hanyatlással“, mely a hervadás, a vég szükségyszerű bekövetkezését jelenti. A szellemi fejlődés pedig egy irányban, a tudatosság irányában való haladást jelent és kizárja a szükségyszerű végnek, a halált előkészítő hanyatlásnak képét. Irodalmi jelenségekre alkalmazva: a fejlődésnek ez a felfogása az ember szellemi életének szüntelen gyarapodására, értelmi erejének növekedésére irányítja figyelmét, míg a szerves fejlődés a jelenségeket az élő szervezet képében foglalja össze, keletkezésüket és elmúlásukat a szervezet keletkezésének és elmúlásának példájával magyarázza meg.

Hogy a fejlődés gondolata ebben a kettős alakban jelenik meg a történelmi gondolkodásban, e kettősségnek végső

¹ Sigmund v. Lempicki: *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft*, 1920. — Szinnyei József: *A magyar irodalomtörténetírás ismertetése*. 2. kiad. 1878.

forrása abból az örökké változatlan tényből folyik, hogy az ember kételtű lény: a természet és a szellem világába tartozik. Mint a természet élő szervezete osztja minden élő szervezet sorsát, keletkezik és elmúlik, határos élettartama alatt átéli a szervezet életkorait — mégis különbözik növénytől, állattól, mert tud önmagáról és a világról és ezt a tudását át tudja származtatni következő nemzedékekre. A tudatosság foka által különbözik az ember minden tudat-talan, alvó élettől és lesz részese a gondolkodó értelem által megalkotott szellemi világának.

1. Szerves fejlődés.

1. A szerves fejlődés gondolata a biografiából került a mai történetiszemléletbe. Az ember életének örök törvényszerűsége, minden szervezet sorsa, hogy keletkezik és elmúlik, hogy elmúlásának csírája már keletkezésével adva van. Minden organizmus életében van növekedés és kifejlés, mely egy időpontban eléri teljességét; a virágzást kell, hogy kövesse a hervadás és az élet befejezése. Csak a szerves élet történetében van virágzás és hervadás, csak a szerves fejlődés szólhat fiatalságról és öregségről. A szerves élet e benső törvényszerűségét követi a biografia, ha az ember életét nem elvontan, pusztán szellemi mivoltában, hanem testi-lelki valóságában teszi a történelmi leírás tárgyává. A szerves fejlődés természetszerűen meghatározza a biografia szerkezetét, értelmes egységbe foglalja egy emberéletről fönmaradt emlékeket, ezért életrajzokban találkozunk vele először a történetirodalomban. Az életrajz kategóriáit fokozatosan kiterjesztették különböző jelenségek történetére.

2. Az átvitelben az első lépés, mikor az egyes ember életének példájára az emberek egy csoportjának, egy társadalomnak történetét akarjuk megérteni. Az ember önmaga történetéből, a maga testi mivoltának törvényszerű változásaiból kiindulva érti meg először más jelenségek változásait is. Minden történetfölfogás végső elemzésben antromorf, vagyis az ember szempontjából van megszerkesztve, természetes tehát, hogy az ember a maga életfolyásának törvényét — a biografia szempontjait — átvitte más jelenségek történetére is, hogy azt megérthesse. Egy nép története értelmes egységet nyer számára, ha az embe-

rek sokaságát szerves egységnek tekinti és az egyéni élet változásának szabályosságát a közösség történetében is fel tudja találni.

Nem tarthatjuk pusztá véletlennek, hogy a történet-fölfogásnak ez a tipusa az olasz renaissance körében bukkan fel először oly gondolatokkal kapcsolatban, melyek egyébként is az egyes embert a történelem homlokterébe állítják. Ókori filozófiából, renaissance neoplatonizmusból, keresztény-vallásos misztikából szövődött össze az a meggyőződés, hogy a dolgok az idő folyásában kifejlenek, kifejtik magukból azt, ami csirában bennök szunnyad, virágzásuk után pedig hanyatlanak és elmúlnak. Renaissance-íróknál és filozófusoknál találkozunk először azzal a fölfogással, hogy a nép az egyes embernél nagyobb szerves egység, mely életében befutja az egyéni élet örök pályáját. A nép keletkezik, kifejlik, virágzik, hanyatlik és meghal, mint az egyes ember. A történelemnek életkorokra, virágzásra és hanyatlásra való tagolása csak külső jele ennek, a renaissance-gondolkodásból fakadt történelemfölfogásnak.²

3. Ez a fejlődésfogalom, legalább a maga külsőségeivel átment a renaissance historia literaria-jába is. Hogy a szerves fejlődés fogalma nemcsak az egyes ember élettörténetére, nem is emberek valamely közösségének történetére, hanem tárgyak, élettelen dolgok történetére is kiterjed, újabb lépést jelent a gondolat térfoglalásában. Igaz, ez a térfoglalás csak a XVIII. század óta érvényesült a történelmi gondolkodásban; a historia literaria kezdetben csupán arra szorítkozott, hogy az irodalmat a növekedés, virágzás és hanyatlás koraira ossza és az egyes korszakokon belül az irodalmi anyagot időrendben leírja. Az irodalom történetét, mint önmagából kifejlő életfolyamatot, ebben az időben még nem írta le senki. Nem is írhatta le, mert ebben a korban a történelmi gondolkodás még annyira a konkrét valósághoz tapadt, hogy az irodalmat is kézzelfogható emlékeiben fogta föl. „Literatura“ a könyvek bizonyos összességét jelentette, az idő haladásával mindinkább gyarapodó könyvgyűjteményt, könyvtár-

² V. ö. F u e t e r : Geschichte der neueren Historiographie, 1911. 92. II. „Die humanistische Biographie.“

félét értettek ekkor rajta, ezért nem tekinthették az irodalmat elvont, szellemi organizmusnak, amely önmagából kifejlik. A historia literaria a műveket az írónak, az egyes embernek szempontjából mint esetleges individuális alkotásokat tárgyalja, ezért a könyvek hosszú során nem halad át összefogó gondolat, mely a literaturát összefüggő egységbe foglalná és az egésznek fejlődését, virágzását és hanyatlását számunkra megfoghatóvá tenné.

A német irodalomtörténetírásnak ezen a fokán áll *Lambecius*: *Prodromus Historiæ Literariæ* (1695) vagy *Morhof*: *Unterricht von der deutschen Sprache und Poesie* (1682). Ilyen polyhistorikus irányú historia literaria *Jacob Friedrich Reimann*: *Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam* (I. k. 1708) c. műve, mely oly kedvezőtlenül nyilatkozott a magyar irodalomról és *Christoph August Heumann*: *Conspectus Reipublicæ literariæ* (1718). E munkákat követte *Wallaszky Pál* *Conspectusa is* (1785). A XIX. század első éveiben jelent meg *Pápay Sámuel*: *A magyar literatura esmérete* (1808). Herdernek és a német romantikusoknak ez az elmaradt magyar kortársa elsőnek rendszerezte a magyar irodalmat „időkerületek” szerint a fejlődés szempontjából, de módszerében és fölfogásban inkább hasonlít a régi szabású historia literaria polyhistoraihoz, mint német kortársaihoz. Úttörő munkája mégis szembetűnően különbözik az irodalomtörténetnek attól a régibb fajtájától, amely — Herder szerint — tudománnyal súlyosan megrakodva baktatott korszakokon keresztül, szeme oly közel járt a földhöz, hogy magasabbra emelkedő jelenséget nem vehetett észre.³

4. Az organikus fejlődés gondolata a XVIII. és XIX. századi történelemfölfogásban, különösen a legújabb időkben bontakozott ki teljesen. Fejlődés és visszafejlődés, virágzás és hanyatlás: e szavak átmentek az újkori történetírás köznyelvébe, az irodalomtörténet is magáévá tette őket és hol több, hol kevesebb következetességgel e szavakhoz fűzött

³ *Lempicki i. m.* — Herder: „Die gemeine Literaturgeschichte, die mit Gelehrsamkeit beladen, im stillen Gange eines Müllertiers Völker und Zeiten durchschreitet, hat die Augen zu nahe an der Erde, um auch nur etwas überweg schwebende Erscheinungen zu sehen.“ *Fragmente Zweite Sammlung.* Suphan kiad. II. k. 112. l.

szempontok szerint mondott ítéletet irodalmi emlékekről és korokról.

Talán Winckelmann vezette be először nagyobb következetességgel a szerves fejlődés fogalmát a történetírásba. Az antik művészet úgy jelent meg előtte, mint a maga külön életét élő individuális egység, mely Hellasban keletkezett, növekedett, kifejlett, aztán elhanyaglott és örökre elmúlt. A fejlődés fogalma már nem konkrét valóságra, hanem eszmére, a görög művészet eszméjére vonatkozik. Az absztrakciónak igen magas fokát érte el a történelmi gondolkodás, mikor elvont eszme — a görög művészet — úgy jelen meg Winckelmann előtt, mint élő valóság, mely a szervezet életkorait végigéli. Maga is említi a *Geschichte der Kunst des Altertums* előszavában: sokan leírták művészek történetét, a művészet történetét még nem írta le senki sem. A történelem sokszor foglalkozott egyes emberekkel vagy műalkotásokkal — az irodalomtörténet is foglalkozott egyes szerzőkkel és munkáikkal — de ebből sohasem lesz művészettörténelem vagy irodalomtörténelem.⁴ Az irodalomtörténet csak hosszas anyaggyűjtés után lassan közelítette meg azt az elvi magaslatot, melyet Winckelmann szinte egy szökkenéssel ért el a műtörténetben.⁵

Winckelmann példáját a költészet és irodalom történetében Herder követte. Herdernél a nép „szelleme“ (Volksgeist) az a substantia, amely szervesen fejlődik. Nemzeti individualitások közvetlen megnyilatkozását kereste a

⁴ Fueter id. m. 590. — Lempicki id. m. — Találón jellemzi Goethe Winckelmann történelem-fölfogását: „Auf diesem Standorte war es ... gegeben, die ganze Kunst als ein Lebendiges (ζῶον) anzusehen, das einen unmerklichen Ursprung, einen langsamen Wachstum, einen glänzenden Augenblick seiner Vollendung, eine stufenfällige Abnahme, wie jedes andre organische Wesen, nur in mehreren Individuen, notwendig darstellen muss“ (Winckelmann, 1805).

⁵ Igazat kell adni Fueter-nek: „Winckelmann hat auf die allgemeine Historiographie mannigfach eingewirkt; aber er hat nur wenig eigentliche Nachfolger gefunden. Selbst die Literaturgeschichte hat seine Anschauungen nur zum Teil übernommen. Sie hat auch nach ihm lieber die Geschichte der Dichter und ihrer Werke als die der Literaturperioden und ihrer Stilmerkmale beschrieben. Noch heute ist die Kunstgeschichte viel strenger nach Schulen und Stilperioden gegliedert als die Literaturgeschichte.“ 395. l. A stílusok és korszakok fölfogására még visszatérünk.

nyelvben és költészetben: ősinek, eredetinek és népinek mondotta a zsoltárokat, Ossiánt, Shakespeare drámáit és Goethe költeményeit, mert bennök egy-egy nép szellemének kifejezését látta. Univerzális történelmi távlatban e nép-szellemek összehasonlító karakterológiája és történelme bontakozott ki előtte, hol az idő végtelen folyásában a szellemi egységek születnek, élnek és meghalnak, mint az egyes emberek. Nemzetek lesznek és nemzetek vesznek. Felfogása szerint csak az élő szervezetnek van fejlődése, alakulása és növekedése: a történelemnek a természet és szellem szimbiozizását kell leírnia, élet-történelemmé kell változnia. E mindent megszemélyesítő és étellel kitöltő történelem-vitalizmus végső alapfogalma az élet maga — ez a teremtés ősténye, melyet véges emberi értelmünk soha föl nem foghat, csak megközelíthet áhitatos csodálattal és intuitív átérzéssel.⁶

Herder történelemfölfogását magáévá tette Kazinczy, Kölcsey és az az egész nemzedék, mely mai irodalmunkat életre hívta. Kölcsey Nemzeti hagyományaiban azt írja: „egész nemzetnek, szinte úgy mint egyes embereknek megvannak az ő különböző koraik. Gyermekkorból virúl fel ifjúságok, ifjúból érnek férfivá és férfikoroknak erejét az öregségnek lankadása váltja fel.“ Kazinczy hitet és bizalmat merített abból a tudatból, hogy „valamint gyermeknek és ifjúnak nincs kifejlett arca, 's az csak a férfi kor' éveiben jó meg: úgy arca nyelvünknek 's literaturánknak sincs, míg nevekedésben vagon“ (Orthologus és Neologus 7. és 22).⁷

Herder történelemfölfogása átöröklődött a német romantikára. A „népszellem“ misztikus varázsa romantikus világításban csak fokozódott: titokzatos organizmusnak látszott, fejlődése a növényyszerű, öntudatlan növekedéshez lett hasonlónak. A nép szellemét keresve a történelemben, a figyelem különösképen a nép közösségében gyökerező, közös szellemi jelenségekre irányul: személytelen megnyilatkozást kerestek a nyelvnek, a jogszokásnak, vallásnak és művészetnek történetében már azért is, mert benne a növényyszerű vegetálás leginkább volt föltalálható.

⁶ Lempicki i. m. 360. l.

⁷ V. ö. Német és magyar nyelvújító törekvések, 1912. c. tanulmányomban Herder hatásáról szóló fejezetet. E Philologiai Közöny, 1912. 118. l. és különny. — Pukánszky Béla: Herder hazánkban, 1918.

Csak ez az öntudatlan és személytelen alakulás volt a romantika meggyőződése szerint organikus és természetes, csak ezt tartotta a fejlődés lényegének. Fejlődni így annyit jelentett, mint növényyszerűen, öntudatlanul szervesen alakulni: a nép-szellemnek e növényi életében nyilvánult meg a szellemi világnak az az örök titokzatos törvényszerűsége, melyet sorsnak nevezhetünk. Mint a természetbarát egy fűszálban vagy egy mohában, a romantikus történelem a növekedés örök törvényét csodálatos áhítattal tudta szemlélni a történet parányi jelenségeiben is (Andacht zum Kleinen), quietisztikus megadással megnyugodott a megváltozhatatlanban, viszont gyanakvással kísérte a tudatos, individuális cselekvést, mert az megzavarja a szerves fejlődést, kontár kezekkel nyúl a természet örök rendjébe és tudatosan gondolja irányíthatni azt, aminek öntudatlanul és magától kell alakulnia. A romantikus történelem így Herder kívánsága szerint valóban élet-történetté, biographiává, a kulturák pedig élő organizmusokká alakultak, virágok a Teremtő végtelen Kertjében: mindegyik mint egy-egy mikrokozmosz, a maga külön életét éli, de alá van vetve a végtelen változások örök egy törvényének: virágzik és enyészik (Minerva 1922, 345. l. és 1924, 12. l.).⁸

A romantikus történetfilozófia különböző változatokban folytatódott az ú. n. történelmi iskolában (Historische Schule), mely a XIX. század derekán a mai történelmi szaktudományok alapjait lerakta. A filozófia volt a tudományos történetkutatás megalapítóinak gyengébb oldala, talán ezért kerültek oly éles ellentétbe Hegellel és nyugodtak bele oly könnyen abba a romantikus örökségbe, ami rájuk maradt. Ha ma romantikus történetfölfogásról beszélünk, ne feledjük el,⁹ hogy ez a filozófiai invázió ellen védekező szaktudományok tudatosan vagy öntudatlanul átvett törté-

⁸ A romantikus történelemfölfogásról v. ö. még Koszó János, Minerva 922, 304. l. Benedetto Croce: Zur Theorie und Geschichte der Historiographie. Tübingen, 1915. 220—244. l.

⁹ Vö. Hornyánszky Gyula: Romantika a történetkutatásban. E. Philologiai Közlöny, 1925. 1—18. l. Rothacker id. m. „Der Lebensbegriff der Historischen Schule“ c. fejezetét és E. Troeltsch: Der Historismus und seine Probleme, 1922. c. munkában „Die Organologie der deutschen historischen Schule“ c. fejezetet.

nelemfölfogása volt. A historizmus nagy megalapítói származtatták át ezt a felfogást, mint Hegel „spekulatív” történelemlogikájának és dialektikájának ellenszerét, a mi korunkra. Az ő iskolájukba járt a mai irodalomtörténetírás is: Gervinus és Koberstein az ő útjaikon jártak, őket követte a mi Toldy Ferenczünk is.

5. Az organikus fejlődés szavai azóta használatosak az irodalomtörténeti köznyelvben, de tartalmuk fokozatosan elhomályosult. Üres szavakká lettek, melyeket akkor is használnak, mikor a pozitivizmus dinamikája szerint az irodalmat külső behatásokra alakuló anyagnak képzelik, nem pedig önmagából kifejlő, a szervezet tulajdonságaival bíró szellemi jelenségnek. Az irodalomtörténet — tudatosan vagy öntudatlanul — az életrajz formáiba öltözött, élettörténetet írt le akkor is, mikor a biográfiának alapföltételei hiányoztak. Az életrajz szempontjai csak akkor volnának alkalmazhatók, ha a leírás tárgya, mint a szervezet, határos élettartammal bír, ha az önmagában zárt, oszthatatlan egység, individuum, mely a maga külön életét éli, önmaga zártságából soha ki nem léphet, ha változik is, mégis megmarad ugyanannak az egy, azonos egyénnek. Csak ilyen értelemben tekinthetjük az irodalmat organizmusnak és csak ilyen fölfogás mellett lehet a szerves fejlődés fogalmára az irodalomtörténet szintézisét alapítani.

A szerves fejlődésnek ez a következetesebb fölfogása érvényesül az újabb irodalomtörténetírásban, főként a német irodalomtörténetírás újabb irányjaiban. Revízió alá került e szempont szerint mindenekelőtt az a régibb, filológiai módszer, mely az irodalmi hatás kérdését az érdeklődés középpontjába állította. Összehasonlító irodalomtörténet néven ez a módszer erők dinamikájának tekintette a történelmi változások mozgatóját és a kifejtett hatás szerint állapította meg a jelenségek egymáshoz való viszonyát. Az ilyen összehasonlításra alapított történelem, ha szerves fejlődésről beszélt is, nem tekinthette az irodalmat individuális egységnek, melynek határai soha át nem léphetők. Az irodalmi hatás kiindulása és terjedése lehetetlenné válna, ha minden irodalom egy-egy mikrokozmosz volna, mely a maga individuális létének korlátait el nem hagyhatja és nem válhatik mássá. Az összehasonlító irodalomtörténet lebon-

totta az individuális korlátokat, eltörölte a határokat, hogy a szellemi energiának gondolt hatás az egyik jelenségből kiindulva, egy másikhoz útat találhasson; ahol pedig az individuális korlátok megmaradtak, a lélekvándorlásra emlékeztető misztikum lett a kompromisszum eredménye.

A szerves fejlődésre építő újabb irodalomtörténetírás ezért teljesen kikapcsolta a hatás fogalmát és a recepció, a befogadás fogalmát vezette be helyette. A tevékenységet nem az átadó, hanem a befogadó fejt ki. Az organizmus zárt világába nem kerül be semmi, amit az organizmus nem fogad magába. A szerves élet recipiál, asszimilálja azt, ami individualitásának megfelel és magába fogadva része lesz az ő zárt egységének. A hatás az egyezéseknek, a recepció a különbözőségeknek fölismerésére vezet. Pl. a modern irodalom soha sem változhatik át antik-klasszikussá, bármennyire utánozná is a görög-római mintákat, bármennyire is „hatnak“ azok. Nem válhatik göröggé vagy rómaivá, mert ön-maga mivoltából ki nem szállhat, mert minden megnyilatkozás a maga modern lelkéből fakad: az utánzás eredménye csak modern klasszicizmus lehet. Az aktivitás nem a múlt emlékeiből, a görög vagy római irodalomból, hanem a receptív jelenből indul ki.

Irodalmi jelenségeknek egymáshoz való viszonyát a német irodalomtörténetben először Gundolf vizsgálta a szerves fejlődés szempontjából. Shakespeare és a német irodalomnak viszonyában nem a XVII. századi angol íróból indult ki a hatás, hanem a XVIII. századi német írók a maguk kép-mására alkották meg Shakespeare-képüket: a későbbi „hatások“, utánzások, átvételek nem Shakespearenek, hanem a német irodalomnak szellemi termékei. Az összehasonlító irodalomtörténetnek is szólhat Goethe figyelmeztető szava: „Du gleichst dem Geist, den Du begreifst...“

6. A szerves fejlődés gondolatát az irodalomtörténet a legkövetkezetesebben akkor érvényesítheti, mikor a történelmi leírás az egyes emberre vonatkozik. Az egyes emberről szóló monografiában az, a mi fejlődik, valóban élő

¹⁰ Gundolf: Shakespeare und der deutsche Geist. 2. kiad. 1914. — Ugyane felfogás szerint vizsgálja Spengler a római jog hatásának ill. recepciójának kérdését. „Nicht das Geschaffene wirkt ein, sondern der Schaffende nimmt an.“ Untergang des Abendlandes II. 62. l.

szervezet, a szervezet törvényei ily esetben csakugyan egységes és zárt egészzé foglalják össze egy emberélet fennmaradt emlékeit. Ha egy ember történetéről van szó, minden további nélkül átértjük, hogy az életkorok szükségszerűen követik egymást, hogy virágzás után hanyatlás, hanyatlás után a befejezés következik, magától értetődő az is, hogy minden ember egy-egy zárt világ, mely csak önmagát ismerheti meg igazán, mely minden tetteivel, minden gondolatával csak önmagát, individualitásában körülhatárolt egyéniségét fejezi ki. A monografia esetében a történetíró inkább beletalálja magát abba a lemondásba, hogy ebbe a zárt világba a tudomány semmi eszközével valósággal be nem hatolhat, hogy ezt valójában soha meg nem ismerheti. Talán akkor közelítjük meg leginkább, ha megértő elmélyüléssel beleéljük magunkat ebbe a számunkra örökké hozzáférhetetlen idegenségbe. A monografia szintézisének alapja így látszólag adva van, az irodalomtörténet mégis csak újabban eszmélt rá és megint Gundolf kísérelte meg először, hogy az organizmus fogalmát következetesen értékesítse a monografia fölépítésében. Gundolf Goethét írta le mint önmagából kifejlő szerves egységet.¹¹ A monasznak nincsenek ablakai — Gundolf Goethéje légüres térben lebegő, időtlen jelenség, semmi máshoz nem hasonlatos, önmagából kifejlő autonom organizmus (geistig-leibliche Einheit), mely csak az önmaga növekedésének benső törvényszerűségét követi, minden külsőt a maga szférájában magához idomít, goethéivé alakít és a maga individualitásának kifejezőjévé változtat. Ezt a következetes és egységes szintézist még zártabbá teszi az a körülmény, hogy Goethe maga is az organizmus fogalmára építette föl az ő szellemi világát, tehát saját gondolatait követi a róla szóló monografia, szinte úgy hat, mint az önarckép, mikor fejlődő organizmusként eleveníti meg előttünk élete történetét. De bármily szuggesztív legyen is a monografia-írásnak ez a módja, hiányzik belőle valami, ami nélkül az individuumról adott történelmi kép teljessé nem lehet. Az organikus fejlődésnek ily következetes leírása a növényyszerű növekedésnek, az öntudat nélkül való vegetálásnak benyomását kelti. Inkább a fizikai,

¹¹ Gundolf: Goethe. 45. kiad. 1925.

mint a szellemi gyarapodásra vonatkozik, pedig Goethe vagy bármely más történelmi individualitás a mai történet-szemléletünket nem testi, hanem csakis szellemi jelenségében érdekli. A szerves fejlődés biológiai szempontokat visz a történetbe és ezek egymagukban nem magyarázzák meg azt, hogy Goethe öregedő testében az önismeretnek és világismeretnek mind magasabb és magasabb fokaira emelkedő szellem lakott. A szellemi fejlődés nem mindenben követi az organizmus fejlődését, hiszen az is lehetséges, hogy a természetes fizikai halál pillanata jelenti az ember szellemi életében az öneszméletnek legemelkedettebb pillanatát és tisztánlátásának legmagasabb fokát. Talán ezért mondja a néphagyomány azt, hogy a halál pillanatában a haldokló szemében az utódok sorsa tükröződik. A szerves fejlődés fogalmára individuális élettörténet csak úgy építhető fel, hogy a szellemi fejlődést a fizikainak alárendeljük.

7. Az individuális történet után az irodalmi korszak a következő nagyobb egység, melyre a szerves fejlődés vonatkoztatható. Az irodalomtörténet hagyományos úton jár, mikor pl. a középkor fejlődéséről, virágzásáról és hanyatlásáról számol be, de újabban ebben a vonatkozásban is következetesebben igyekeztek kiépíteni és körülhatárolni az organizmus fogalmát. Mikor a középkor fejlődéséről szólunk, akkor a történelmi leírás tárgya már nem valóságos élő szervezet, hanem elvont szellemi tartalom, melyet individualizálunk és képletesen a szervezet tulajdonságaival ruházunk föl. Egy-egy korszak szintetikus és egységes leírása csaknem szükségszerűen rá kellett, hogy vezessen az organikus fejlődés fogalmkörére. Közös vonása az individuális élettörténetnek és a korszakot összefoglaló történetnek, hogy mindkettő határos időtartamra vonatkozik, mindkettő tartamát évszámokkal kifejezhetjük. Amint az egyes ember élete lezárul egy időpontban, befejeződik a korszak is, elmúlik az a szellemi tartalom, mely a kor lényegét teszi. Ha ezt a végpontot nem akarjuk véletlen katasztrófának minősíteni, hanem az egészszel összefüggő szükségszerű beteljesedésnek, ha pl. a magyar középkor végét nem tekintjük előzmények nélkül bekövetkezett értelmetlen megszakításnak, hanem alakuló jelenségnek, mely fokozatosan valóra válik, akkor a középkor utolsó százada

nem lehet más, mint a hanyatlásnak, a bomlásnak százada (Minerva 1924, 2. l.). Egy korszak szintetikus története ekként a biografia kategóriáit veszi át: a kezdetet követi a fejlődés, alakulás, mely egy időpontban — a virágzásban — eléri teljességét, ezt pedig követnie kell a hanyatlásnak, mely a szükségszerű befejezéshez vezet. Ilyen fölépítése van minden monografiának, mely egy korszakot foglal össze individuális és szintetikus egységbe. Az újabb német irodalomban pl. R i c a r d a H u c h így írta le a romantika virágzását és hervadását.¹²

Egy korszak azonban csak akkor tekinthető individuális egységnek, ha a véges élettartam mellett az organizmus másik jellemző tulajdonságával, a zártsággal bír. Az organikus történelemfölfogásnak talán ez a következménye éleződött ki leginkább az újabb irodalomtörténetírásban. A korszak most az a monas, mely önelvű és öncélú, önmagából kifejlő és önmagát lezáró kerek egész. Ez a szemlélet, melyet Gundolf az egyes individualitás leírásában követett, korszakokra alkalmazva termékenynek bizonyult és szinte dominálja a mai irodalomtörténeti közfelfogást. Az organikus fejlődés korszakokra vonatkoztatva a korszakok elkülönülésére és önállósulására vezet. Az önállósodás egyik megnyilvánulása, hogy az újabb irodalomtörténet szövetséget kötött a műtörténettel és módszerében, a korszakok fölfogásában a műtörténet hatása alá került. A korszak zárt világában a szó művészete nem lehet izolált jelenség, hanem eredete és lelki tartalma szerint szükségképen összefügg a kor más szellemi megnyilvánulásaival. A műtörténet már régóta a st i l u s b a n találta meg az egyéni akaratot túlhaladó, a kor közös lelki tartalmában gyökerező kifejezést, ezért a stílusok alakulása szerint határozta körül korszakait. Az irodalomtörténet a műtörténettől ösztönözve a maga körében is fölismerte a stílus jelentőségét. Azok a lelki szükségletek, melyek a kifejezés homályos ösztöne útján vagy tudatos formakeresés által egy kor műemlékeinek stílusát létrehozták, ugyanazok a lelki tényezők rögződtek meg a kor irodalmi formáiban is. Mióta ez az összefüggés

¹² R i c a r d a H u c h: Blütezeit der Romantik, 12. kiad. 1920. — Ausbreitung und Verfall der Romantik, 9. kiad. 1922.

nyilvánvalóvá lett, az irodalomtörténet is a korszakok egységét és elkülönülését a stilus változásai szerint határozza meg. Irodalmi korszakok stiluskorszakokká lettek. Az újabb német irodalomtörténet mintha végleg föladta volna egységes szerkezetét: román stilus és gótika, renaissance és barok, klasszicizmus és romantika szerint, a stilusokban megnyilvánuló lelki tartalom szerint kisebb-nagyobb egységekre tagolódik: minden korszak az individualitás korlátaiba zárt kerek egész, amely gyökeresen különbözik mindentől, ami rajta kívül esik. Mennél inkább individualizálódnak a korszak-fogalmak, annál nagyobb az ellentét és idegenség, mely e korszak-individuumokat egymástól elkülöníti. E differenciálódás annyira fokozódott, hogy azok a stilusok, melyek egymás után, egymást követve jelennek meg a történelem folyamán, mint poláris ellentétek állanak egymással szemben az újabb irodalomszemléletben: a renaissance stilusból nem alakúlhatott a barok stilus, a romantika nem származhatik a klasszicizmusból. Az ember lelki struktúrájában, értékeinek és fogalmainak rendszerében rejlik az az örök duplicitás, mely a kifejezés belső formáiban is kettőséget hoz létre. E polaritásnak időtlen, metaphysikai alapjai vannak: ami belőle a történelemben láthatóvá lesz, csak mása, többé-kevésbé tudatos és tökéletes megvalósulása az ember mivoltában rejlő örök ellentétességnek. E gondolatok végső következtetéseit a műtörténetben Wölfflin vonta le a renaissance és barok művészetre vonatkoztatva, példáját az irodalomtörténetben Strich követte a klasszicizmus és romanticizmus szembeállításával.¹³ Igaz, e szembeállítások időtlen stiluseszmékre, nem a történelmi valóságokra vonatkoznak, de az irodalomtörténet számára mégis azt az eredményt hozták, hogy e stilusok által megjelölt korszakok, melyek a történelemben egymást követik és egymás folytonosságából alakultak, mint végletes ellentétek egymástól elválasztattak. A klasszikus Goethe és a német romantika e fölfogás szerint egymást tagadó principiumoknak, időtlen

¹³ H. Wölfflin: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*. 1915. — F. Strich: *Deutsche Klassik und Romantik oder Vollendung und Unendlichkeit*. 1922. Vö. O. Walzel: *Wechselseitige Erhellung der Künste*. 1917.

ellentéteknek megtestesülései a történelem folyamában.¹⁴ Ugyanezek az ellentétek nyilvánulnak meg a renaissance és barok stílusban is. Ilyen megállapításokra jutott az irodalomtörténet újabb, műtörténeti iránya: e megállapítások abból a föltevésből származnak, hogy mindegyik stíluskor-szak önmagában lezárt lelki egység: monas, melynek nincsenek ablakai.*

E megállapítások az irodalomtudományt új, nagy föl-
adatok elé állították. Teljesen átalakították a régi szabásu „stilisztikát” és nyilvánvalóvá tették azt, hogy a klasszikus esztétika mértékei — belőlük származik a közfölgóság uralkodó irodalmi értékelése — nem alkalmazhatók a klasszikus elvekkel ellenkező, vele ellentétes gótikára, barok stílusra és romantikára.¹⁵ Mindegyik stílus-individuum csak a maga szempontjából ítéltető meg helyesen. De az elért eredmények ellenére, mégis van ebben a mindinkább előre nyomuló irodalomfölgóságban valami, ami ellentmondásra készítet. Ami igaz az elvek, az időtlen stílus-eszmék szempontjából, nem áll meg mindenben a történelmi valóság előtt. Lehet pl. a klasszikus stílust és a romantikus stílust — amint azt Strich munkája oly meggyőzően igazolta — poláris logikai ellentétekből levezetni és ezt a két stílust szimmet-

¹⁴ Strich ezt az ellentétet „Vollendung” és „Unendlichkeit” szavakkal jelöli. A klasszicizmus az önmagában zárt tökéletességnek, a romantizmus a végtelennek kifejezése által törekszik az absolutum felé. Valahogy úgy mondta már H. Heine is: „Die klassische Kunst hatte nur das Endliche darzustellen, und ihre Gestalten konnten identisch sein mit der Idee des Künstlers. Die romantische Kunst hatte das Unendliche und lauter spiritualistische Beziehungen darzustellen...“ Die romantische Schule, 1833. I. k.

* Nálunk az első bizonytalan kísérlet, mely abból a meggyőződésből indult ki, hogy az „irodalom története, ha önálló tudomány akar lenni, nem lehet más, mint az irodalmi stílusok története” (vö. Nagy József: Irodalomtörténet, 1912. 164. l.) — nyomban visszautasításra talált, mert az „letérés a pozitivizmus egyenes útjáról” (u. o. 318. l.).

¹⁵ Die Welt der klassischen und der in ihr verankerten neueren Kunst hat längst eine (solche) Kodifizierung der Gesetzlichkeit ihrer Bildungen gefunden: denn was wir wissenschaftliche Aesthetik nennen, ist im Grunde nichts anderes als eine solche stilpsychologische Interpretation des klassischen Stilphänomens... Den Machtanspruch der Aesthetik auf Deutung nicht-klassischer Kunstkomplexe gilt es also zurückgewiesen. — Worringer: Formprobleme der Gotik. 12. kiad. 5—6. l.

rikusan egymással szembe helyezni, de a történelem szempontjából ilyen abszolút ellentétek nincsenek. A történelem szempontjából a jelenségek egymással összefüggnek, az idő folyásában egymásból alakúlnak. Az újabb jelenség, akarva nem akarva, függ a régibb jelenségtől, belőle alakul még akkor is, ha vele szembehelyezkedik, ha azt tudatosan tagadja. Ami a történelemben egymás után keletkezik, nem állítható egymással szembe időtlen tartalma szerint sem, mint szimmetrikus ellentét. Az újabb jelenség függ a régibb jelenségtől, de ugyanez nem áll fordítva. Goethe klasszicizmusa a romantika nélkül keletkezett — viszont a német romantika el nem képzelhető Goethe és a klasszicizmus nélkül. Időben egymás alá rendelt jelenségek nem állíthatók egymás mellé, mint egyenrangú végletei egy poláris ellentétnek.

Végeredményben arról győződünk meg, hogy az organizmus gondolata korszakokra alkalmazva, a korszakokat individualizálja, egymástól elválasztja, de ezzel kizárja a történelemből a folytonosságot, darabokra vágja azt az összetartó fonalat, mely értelmes egységbe fűzi össze a szüntelen lefolyó időben egymásból alakuló és új formákban összeolvadó történelmi jelenségeket. Korszak-életrajzokból nem állítható össze egységes összefüggő történelem.

8. Hátra van még egy harmadik eshetőség: mikor a szerves fejlődés nem egyes emberre vagy egyes korszakra, hanem az irodalom egészére vonatkozik. Fölépíthető-e az irodalomtörténet a szerves fejlődés fogalmára, meg tudja-e magyarázni az organizmus fogalma az irodalmi jelenségek változásában az összefüggést és egységet?

A német irodalomtörténetírás — a magyar is, mely alapgondolataiban többnyire utána igazodott — állandóan használja a fejlődés, virágzás, hanyatlás szavakat és az irodalom alakulását szívesen hasonlítja az élethez, mint olyan folyamatot, melynek egyes fázisai, mint az élet periodusai, szükségszerűen követik egymást. Azonban könnyen fölismerhetjük, hogy ezek az organikus fejlődésre mutató szavak voltaképpen nem az irodalom egészére, hanem csak egyes korokra vonatkoznak. Nem alkalmazhatták a szerves fejlődést az irodalom egészére, bár az irodalmat szerették az organizmushoz hasonló szellemi jelenségnek tekinteni, mert az orga-

nizmusnak határos élettartama van és ebből következik, hogy az organikusan fejlődő irodalom, egyszer elérve virágkorát, hanyatlásnak indul és előbb-utóbb elmúlik, mint minden szerves élet. Pedig az irodalomtörténetírás pionírjai előtt is nyilvánvaló volt, hogy az irodalmi fejlődésnek nincsen végpontja: az irodalom egy időpontban megindul és soha be nem fejeződve halad a jövő felé. „Narratio de ortu et progressu“ már Heumann és Wallaszky szerint az irodalomtörténet föladata. A szerves fejlődés ekként nem az irodalom egészére, csupán körülhatárolt időszakokra volt alkalmazható — viszont lezárt időszakokra alkalmazva az irodalom egysége külön életet kezdő, önálló korszakokra darabolódott szét. Hogy ez az ellentmondás megkerülhető legyen, hogy az irodalom végtelen folyamatnak lássék és mégis megmaradjon annak a szubstanciának, mely véges szerves életet él: ennek az ellentmondásnak kiküszöbölésére a historia literaria naiv és kényelmes megoldást talált. Felfogása szerint az irodalom szervesen fejlődik, de amikor a fejlődés, virágzás után a hervadáshoz és a szerves élet szükségszerű befejezéséhez ér, önmagából újjászületik és ismét előlről kezdi a szerves élet korszakait. Az újjászületés misztériuma a neoplatonizmus gondolkörében gyökerezik, hite és vágya volt annak a kor-nak, melyet ma is renaissancenak nevezünk.¹⁶ A renaissance-történetírásból átszármazott az irodalomtörténetre, az irodalomtörténet pedig a maga történetfilozófiai requizitumai közé helyezve, csodálatos kitartással őrizte meg ezt a neoplatonikus misztikumot a legújabb időkig. A német historia literaria két részre, közép- és újkorra osztotta az irodalom történetét és a XVI. századba helyezte a palingenesist. XVII. századi német írók abban a boldog hitben ringathatták magukat, hogy szerencsés újjászületés után új élet kezdetén élnek és új virágkor felé haladnak.

Wallaszky Pál, aki már a XVIII. század végén adja ki könyvét, a XVI. századi historia literariának ezt a szerkezetét csak bajosan tudja alkalmazni a magyar irodalomra. Abból

¹⁶ Az újjászületés gondolatáról: K. Burdach: Reformation, Renaissance, Humanismus. 1918. és Karl Borinski: Die Weltwiedergeburtsidee in den neueren Zeiten. I. Der Streit um die Renaissance und die Entstehungsgeschichte der historischen Beziehungsbegriffe Renaissance und Mittelalter, München 1919.

az ezer esztendőből, melyre a német irodalom első életkora esik, csak az újjászületés előtti utolsó, hanyatló századból ismert nagyobb számmal magyar írókat, ezért ezt a korszakot megrövidíti és már a XV. századba helyezi a magyar irodalom első újjászületésének idejét. Így az első időszak csaknem emlék nélkül marad, a második életkor pedig igen hosszúra nyúlik és tulajdonképp az egész magyar irodalmat magában foglalja. Hogy ezen is segítsen, egy második újjászületéshez folyamodik, ezt 1770-re teszi és ezzel az ő kora, mint a XVII. századi német íróknál a XVII. század, egy új virágzásnak delelőjére kerül.

A historia literarianak ezt a fölépítését — kisebb-nagyobb változtatásokkal — követte a későbbi irodalomtörténetírás, követte akkor is, mikor az irodalomtörténet elsősorban a költészet történetét jelentette. Az irodalom a saját poraiból föléledő Phönix-madárhoz lett hasonlónak: virágzik, enyészik, de életének még nincs határa. A német irodalom fölépítését régibb hagyományokat követve Gervinus alapozta meg. Gervinus rögzítette meg végleg azt a fölfogást, hogy a német irodalom, vagyis költészet kétszer virágzott: először a XIII. században, másodsor a XVIII. és XIX. század fordulóján. E két virágkor a fejlődésnek igen egyszerű skémáját határozta meg: emelkedés a XIII. századig, onnan kezdve hanyatlás, a XVI. század bizonytalan átmenet az újjászületésig (Opitz), azt követi az újabb emelkedés, amely Goethében éri el legmagasabb pontját. (Scherer ezt a kétszer emelkedő és hanyatló vonalat visszafelé még egy újabb virágzással meghosszabbította.)¹⁷ Látnivaló, hogy ez a hagyományos fölépítés az irodalom történetét két részre: középkorra és újkorra osztja és az organikus fejlődést nem az irodalom egészére, hanem erre a két korszakra alkalmazza. Az irodalomtörténet azonban e kettéosztásnál nem állapodhatott meg. Nem érhetette be azzal, hogy két kilátópontból, a XIII. és a XVIII. századvégi virágzás szempontjából tekintse át az összes jelenségeket, hogy pl. a XVI. században csak hanyatlást és feloszlást lásson, vagy a Goethe halála után keletkezett, egyre gyarapodó irodalmat a weimari klasszicizmus szempontjából mér-

¹⁷ „Man pflęgt zwei Blüteperioden unserer Litteratur anzunehmen. Vermutlich aber hat es drei gegeben.“ Geschichte der deutschen Litteratur. 1899. kiad. 18. l.

legelje. A fejlődő irodalomtörténetírás minden kort a maga szempontjából, a maga értékei szerint igyekezett megérteni: ennek következtében az irodalomtörténet újabb és újabb korokra tagolódott és végeredményben le kell róla mondania, hogy a szerves fejlődés gondolatával összefüggő egységbe foglalja az irodalom szüntelen, korszakról-korszakra haladó változásait.

A magyar irodalomtörténetírás is hasonló eredményekre jutott. Ha a magyar irodalomtörténetírásnak Toldy Ferencz óta megállapodott fölépítését vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk és ez az eredmény nem lehet meglepő, hogy irodalomtörténetünk Gervinus és Koberstein német irodalomtörténeteinek mintájára van fölépítve. Toldy régibb példákat követve, két virágzást jelöl ki a magyar irodalom fejlődésében, de míg a német irodalomtörténet az irodalmi hagyománynak ezeresztendejét oszthatta két részre és egy rendkívül gazdag középkori kéziratos irodalmat csoportosíthatott a XIII. századi fénypont köré, Toldy Ferencz az „ó-kori“ és középkori magyar irodalomból ily virágkort nem képezhetett, ezért az „újkori“ irodalmat tagolta két korszak-egységre: az egyik kor 1526—1772-ig, a másik 1772—1849-ig terjed, mindegyik kor magába foglalván a fejlődés három szakaszát: az emelkedést, a virágzást és a hanyatlást. A romantika szerves-fejlődés-gondolata a történelmi iskola útján átszármazott a tudományos magyar irodalomtörténetre is. A magyar irodalomtörténet is hagyományos felépítése szerint két részre tagolódik, voltaképp két korszak-életrajzból tevődik össze: mindegyik kor külön-külön kezdődő, virágzó és lezáruló egység, melynek összefüggését az önmagából való megifjulás misztériuma csak látszólag tudja helyreállítani.

Az organizmus gondolata ezzel megszűnt az irodalomtörténet magyarázó elve lenni. Láttuk, ez a gondolat egységes szintézisbe tudja foglalni egy individuum élete történetét, meg tudja magyarázni azt is, hogy egy határos időtartamú korszak alakulásában a fejlődés stádiumai miért követik egymást összefüggő, össze nem cserélhető sorrendben, de nem tudja összefüggő egységbe foglalni az irodalom egész történetét. Szerves fejlődésről tehát szólhat az individuum monografiája, szólhat róla egy kollektív korszak-individuum monografiája, is, de ezt a fejlődési gondolatot nem használhatja magyarázó

elvül az a monografia, mely az irodalom egész történetét kívánja leírni. A német és a magyar irodalomtörténetírás a szerves fejlődést korszak-egységre vonatkoztatja akkor is, mikor nem az egyes korszakok önálló alakulását, hanem az irodalom egészének minden kort egybefogó és korszakokon át haladó folytonosságát akarja megmagyarázni.

Az irodalom története a szerves fejlődés szerint csak akkor válik egységes összefüggő egészzé, ha az irodalom egész történetét *egy* életfolyamatnak tekintenők, hol a korok mint az életkorok szükségszerű sorrendben követik egymást. Az irodalom egészére vonatkoztatva az organikus fejlődést, az irodalomtörténet egységes szerkezetet nyerne, de ebben az egységes életfolyamatban, mint minden organizmus életében, csak *egy* fejlődés, *egy* virágzás lehetséges és ezt a virágzást követnie kell a hanyatlásnak, mely az organizmusnak tekintett irodalom életét befejezi. Ilyen szervesen fejlődő egységes irodalom történetét még nem írta meg senki sem, mert az irodalomtörténetnek ily fölépítésében már eleve benne foglaltatik az irodalom elmúlásának, halálának gondolata. Teljes következetességgel újabban Oswald Spengler¹⁸ vetítette rá az organizmus képét az egész nyugati műveltség fejlődésére nem riadva vissza ennek a gondolatnak végső következményeitől sem (Minerva, 1922, 342. l.). Spengler az egész nyugateurópai kultúrát egységesen kifejlő és aláhanyatló organizmusként fogja föl — ilyen nagy egységre még nem alkalmazta senki az organizmus gondolatát — az individualitás kitörölhetetlen jegyeit ismeri fel benne, élesen elhatárolja más individuális kulturáktól, különösen az ókori görög-római műveltségtől, mellyel a mienk leginkább összefügg. Amint Strich a klasszikus és a romantikus stiluskorszakot szembe-síti egymással, mint egy időtlen logikai ellentét történelmi megjelenését, Spengler az ókori-klasszikus kultúrát és a modern európai kultúrát, mint végletes ellentéteket állítja egymással szembe.

Az irodalom az európai kultúra organikus egységében csak mint egységes „európai“ irodalom jöhet tekintetbe: fejlődése az európai kultúra fejlődésével esik egybe. Az európai irodalom a XVII. és XVIII. század közepén eléri virágkorát;

¹⁸ Der Untergang des Abendlandes 1918—22.

azontúl egyre sekélyesedik, a belső teremtő erők kimerülnek, az intensívek extensívekké válnak, szkématizálódnak és mechanizálódnak, a papiros, mint éltető elem, mindinkább kiütközik belőle: végeredményben az lesz, aminek Spengler szemével nézve napjainkban alakúlni látjuk: árúcikk, mely a nyomdaipar, kiadói üzlet, könyvkereskedelem és reklám napi igényeinek tesz eleget. Az irodalom meghal.

*

Figyelemmel kísérve az irodalomtörténet újabb jelenségeit, azt vesszük észre, hogy újabban olyan gondolatok merülnek föl, olyan tendenciák nyomódnak előre, melyek gyökerében megtámadják a történelmi gondolkodást. Sőt a mai szellemi élet néhány kitünő ismerője és mélybe látó kritikusa úgy véli, hogy a *historizmus* kora lejáróban van: az eljövendő generációk már nem fogják a mi korunkat és a régiebb multat önmagáért, mint *historicumot* tanulmányozni vagy az önmagáért való történelem legalább is el fogja veszíteni hatását az életre.¹⁹ Egy újfajta, a *historismussal* ellenkező világnézet van kialakulóban. A figyelem talán fokozott mértékben is irányul elmúlt jelenségekre, de ez a multfelé fordulás csak látszólag fakad történelmi érdeklődésből. A multat nem önmagáért, hanem a jelen kedvéért, a jelen szempontjából akarják látni. Az ember önmagát akarja megismerni mindenekfölött, ezért önmagát, a maga jelenének magyarázatát keresi a történelemben is. Az a tudomány, mely az eleven kapcsolatot elveszti a jellel, mely a multtal a multért foglalkozik, azzal a jelen is elveszti kapcsolatát: el-sorvad és kiesik a gondolkodást irányító tényezők sorából. Ezt a sötét jövőt jósolják a történettudományoknak azok, akik a mai történelmi gondolkodás tendenciáit igen alaposan ismerik.

¹⁹ Vö. C. H. Becker: Der Wandel im geschichtlichen Bewusstsein. Neue Rundschau 1927. 113. s. k. l. (A cikk Gragger Róbert emlékének van ajánlva). — Troeltsch már 1911-ben azt hirdette: „Gegenstände, die eine solche Beziehung (auf die Gegenwart) nicht zulassen, gehören dem Antiquar, und Forschungen, die sie völlig und grundsätzlich beiseite lassen, haben nur Liebhaber- und Arbeitswert... So ist das Verständnis der Gegenwart immer das letzte Ziel aller Historie.“ Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt. (Historische Bibliothek 24). 1911. 5—6. l.

Az irodalomtörténet is újabban azokat a gondolatokat karolja föl, melyek a jelenségeket a történelmi összefüggésből kiragadják és izolálva, időbeli föltételekből kihántva időtlen lényegük szerint igyekeznek megérteni. Ennek a tendenciának szolgál az organizmus gondolata. Az előbb említett példák azt bizonyították, hogy az organikus fejlődés, mely a jelenségeket önmagukba zárt és önmagukból kifejlő szellemi organizmusoknak tekinti, mind határozottabb formákban jelenik meg az irodalomtörténetírás újabb irányjaiban. Az irodalomtörténetírás is a historizmustól elforduló úton halad és tudatos vagy öntudatlan törekvésében eszközként használja föl azt a nagy gondolatot, mely Goethe és a romantika korában a mai történettudományokat életre keltette.

A szerves fejlődés eredete szerint nem történelmi, hanem biológiai gondolat, a testi életre, nem a szellemi fejlődésre vonatkozik: érthető tehát, hogy következetes kifejtése nem kedvez a történelmi gondolkodásnak. Szellemi jelenségek történetére alkalmazva arra az eredményre vezet, hogy a változásokat az élet biológiai változásainak keretébe foglalja, minden változást életfolyamattá, a történelmet biografiává alakítja.

Az egyes ember szellemi biografiája az egyes embert ragadja ki az időbeli változások végtelen folytonosságából és az egyes ember szellemi fejlődéséből alakít ki egy lezáruló folyamatot, mely a testi növekedés törvényszerűségének megfelel. A mi az egyes ember szellemi fejlődésében állandó és mindig azonos marad, teszi az individualitás magját és lényegét: ennek a változásokban is állandó lényegnek megismerése és leírása (Wesenschau) lesz az individuum monografiájának legfőbb feladata (Gundolf). Természetes, hogy az ilyen individuális monografiának más a célja, más a feladata, mint az egyének és korok folytonosságát leíró irodalomtörténetnek. Az ilyen individuális egységeket leíró monografia sohasem lehet fejezete vagy része az irodalomtörténetnek, mert figyelme arra irányul, ami az individuum zárt világát mástól megkülönbözteti, nem pedig azokra a mozzanatokra, melyek ezt az egyéni különállóságot a változás folytonosságában feloldják. Az organizmus gondolatán nyugvó in-

dividuális monografia nem illeszhető be az egységes irodalomtörténet szerkezetébe.

Nem illik az irodalomtörténet szerkezetébe egy korszak biografiája sem. Korszakokra alkalmazva a szerves fejlődést: a korszak lesz a változások folytonosságából kiszakadt szellemi organizmus és a korszakok időtlen és állandó lényegének leírása lesz az ilyen irányú monografiák feladata (Strich). Korszak-biografiákból irodalomtörténet szintén nem tevődik össze. A mai irodalomtörténetírás egyik benső gyengesége, hogy feladatát gyakran összetéveszti az individuuum fejlődését vagy a korszak fejlődését leíró monografiák feladataival és olyan szempontokat fogad magába, melyek csak individuális különbségeknek, nem pedig az individuális különbségeken áthaladó állandó folytonosság megismerésére vezetnek.

Az organikus fejlődés csak akkor foglalja egységbe az egész irodalomtörténetet, csak akkor magyarázza meg egyének és korok között az összefüggést, ha az egész irodalomtörténetet biografiává változtatja. „Az irodalom életrajza“ volna ilyen irodalomtörténet illő címe, de e fölfogás szerint az irodalomnak egy időpontban önálló életet kell kezdenie és ezt az életet, mint minden individuális életet, egy napon be kell fejeznie (Spengler). El kell hinnie azt is, hogy az irodalom, miután virágkorát túlélte, föltartóztathatlanul a hanyatlás és az enyészet felé halad.

Ha ezt a biológiai jövőbelátást nem fogadjuk el, ha az embereket és korokat nem akarjuk a történelem folytonosságából kiszakított organizmusoknak tekinteni és úgy ábrázolni, mint egy klasszikus szobrot, mely időtlenül magában áll háttér nélkül, akkor az irodalomtörténet szerkezetét sem alapíthatjuk a szerves fejlődés gondolatára.

2. Szellemi fejlődés.

A szellemi fejlődés a történelmi gondolkodásban rendszerint a haladás gondolatával fonódik egybe. A szellemi fejlődést bizonyos korokban haladásnak tekintették, de ebből még nem következik, hogy ez a két gondolat mindenben azonos volna. Az egyik értékmentesen, a másik egy értékesnek tartott, elérendő cél szempontjából állapítja meg a szellemi változásokban a folytonosságot.

Szellemi fejlődés alatt azt a folytonosságot értjük, mely

a szellem világában öntudatlan öröklés vagy tudatos átszármaztatás által alakul. Minden fiatalabb nemzedék akarva-nemakarva tanul az idősebbtől, — tanul tőle akkor is, mikor tudatosan szembehelyezkedik vele — a maga szellemi munkáját pedig ismét átszármaztatja a következő nemzedékre. Minél később él egy nemzedék, annál többen lesznek a halottak, kiknek szellemi műveltségét köszönheti. Ez a folytonosság, mely az idő soha meg nem állítható folyásából ered, egyre növekszik az idő szüntelen lefolyásával. Minden régibb előzménye és föltevése az újabbnak, a múlt szellemi öröksége az idő folyásában egyre növekszik és ebben a növekedésben nincsen megállás vagy visszaesés. Őseit nem tagadhatja meg senki sem, az irodalomban sem.

A szellemi kontinuitásból eredő fejlődés más útra vezet a történelmi gondolkodást, mint az organizmus gondolata, mely a szellemi változásokban valamely titokzatos virágzás és enyészés kozmikus törvényeit akarja fölismerni. A szellemi fejlődésben nincsen virágzás és hervadás, ez a fejlődés nem ismer befejezést, az idő végtelen folyásának nincsen határa. A fejlődés e szüntelen folytonosságában feloldódnak azok az individuális korlátok is, melyek a szerves fejlődés fölfogásában embereket és korokat egymástól elválasztottak. A szerves fejlődés a klasszikus stílus zárt formáit keresi és az organizmusnak önmagában lezárt teljességét és tökéletességét tekinti abszolútumnak, a szellemi fejlődés viszont a romantikus felfogással rokon és a végtelenség felé haladó folyamatot lát a történelemben.

1. A szellemi fejlődés felismeréséből származik az újkor egyik legállandóbb, politikát, gazdaságot és történelmet irányító dogmája: a haladás eszméje. Csodálatos, hogy a szellemi fejlődésnek gondolata mégis milyen alárendelt szerephez jutott az irodalomtörténetben, az újkori történelemnek ebben a szellemre irányuló, jellegzetes kihajtásában. Az irodalomtörténet annyira az organikus fejlődés eszméjének hatása alá került, annyira a virágzás, hanyatlás és újjászületés képleteiben gondolkodott, hogy ezzel ellentétes gondolat nem tudott benne gyökeret verni. Pedig Bacon, aki elsőnek körvonalazta a historia literaria feladatait, az irodalomtörténetírást már eleve a szellemi fejlődés folytonosságának leírására utalta. Természetes, hogy szellemi fejlődés az ő korában

egyét jelentett a haladással: a modern tudomány nagy úttörői még annyira hinni és bízni tudtak az ember értelmi képességeinek korlátlan lehetőségeiben, hogy a tökéletesedés végtelen útját látták a történelemben is. A haladás gondolata kizárta az irodalomtörténetből azt a régibb felfogást, amely azt tanította, hogy az irodalom az arany-, ezüst- és vaskor periodusain át haladva egyre értéktelenebbé válik. Ellenkezett a haladás eszméje azzal a másikkal, dogmává lett tanítással is, hogy az emberi szellem a művészetben csak egyszer nyilatkozott meg igaz tökéletességgel: az antik művészetben és ezért az ókori minták utánzása az az út, melyet a modern művészetnek és irodalomnak követnie kell. A klasszicitásnak ez a doktrínája csak lassan és fokozatosan hátrált meg a haladásnak gondolata előtt: a két gondolat küzdelme a XVII. századi francia irodalomban a *Querelle des anciens et des modernes*-nek nevezett vitában játszódott le: az elvi küzdelem hullámai a német irodalomban csak a XVIII. század közepén, nálunk a XIX. század elején símultak el. Az irodalmi gyakorlatban és kritikában jobban megtudott gyökeresedni a szellemi fejlődés gondolata, mint az irodalom kezdődő történetírásában. Az irodalom történetében nem szellemi előrehaladást, hanem emelkedő és hanyatló periodusokat kerestek, bár nyilvánvaló volt, hogy az írás és az írásban megörögzített irodalom nemcsak képe, hanem egyik legfontosabb eszköze is a szellemi előrehaladásnak. A könyvnyomtatás felfedezését már a XVI. században a nemzedékről-nemzedékre továbbhaladó szellemi fejlődés diadalának tekintették.¹

A fejlődés gondolatának metaphysikai tartalmát Leibniz világosította meg az újkori filozófiájában. A fejlődést ő is a haladással azonosítja, de ez a haladás az alsóbbrendű monasok öntudatlan pusztja létezésétől a felsőbbrendűek tudatos létezéséhez és a legteljesebben megvilágosodott mindentudó öntudathoz vezet. A szellemi fejlődés tehát megszakíthatatlan folytonossággal a belső megvilágosodásnak és önmegismerésnek mind magasabb és magasabb régiói felé halad.

¹ A haladás gondolatának történetéről és magyar kihatásáról vö. Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. 1924. — Vö. még Kornis Gyula: Történetfilozófia, 1927, 168. l. és Nagy József Minerva, 1926. 190. l. — Baco irodalomfelfogása Lempicki i. m. 110. l.

Hogy az universum végtelen harmóniája a monasoknak, melyek a belső világosság és tudatosság szerint különböznek, hogy a világfolyás a szellemi fejlődésnek és haladásnak végtelen láncolata: Leibniz nagy metaphysikai gondolatait a kezdődő irodalomtörténetírás természetszerűen nem tudta a gyakorlatba átvive a történelmi előadás tengelyévé tenni.

Ezek a gondolatok csak a XVIII. században elevenedtek meg igazán. A felvilágosodás korában e metaphysikai kérdések életirányító és társadalomformáló hatalommá növekedtek, de ugyancsak a fölvilágosodás R o u s s e a u-ban eszmélt rá arra, hogy a szellemi fejlődés nem jelent mindenben haladást és tökéletesedést, — a történelem visszafordíthatlan iránya nem vezet a boldogság felé. Az organikus fejlődés a maga virágkoraival és dekadenciájával és a szellemi fejlődés a maga folytonosságával, optimizmusával és pessimizmusával azóta különböző árnyalatokban és vegyülésekben versengenek egymással az újkori gondolkodásban: e gondolatok összeütkezését szemlélhetjük Herder és K a n t történetfilozófiai vitájában,² ennek az ellentétnek háttéréből bontakozott ki a romantikus „organologia“ ellen hadakozva a modern történeti gondolkodás legmélyebb, legátfogóbb alapvetése, Hegel történetfilozófiája.

2. H e g e l nevéhez fűződik a fejlődés fogalmának az az értelmezése, melyet valóban szellemi fejlődésnek, a szellem fejlődésének nevezhetünk. A szellem fejlődésének — filozófiamentes köznapi szóval: az intelligencia gyarapodásának — nevezhetjük azt a folyamatot, mely az öntudatlan léteztől a tudatos léthez és a megvilágosodott öntudathoz vezet. A szellemnek ezt a lassú ébredését és önmagára ismerését látja Hegel a természet és történelem összes jelenségeiben: az „abszolút szellem“, mely a világban mint egy mindent teremtő és életrehívó őserő benne foglaltatik, a természet magasabb- és magasabbrendű teremtményeiben mindinkább visszatér önmagához, mindinkább közeledik a növényi álomélet és az állatlélek tudatán túlhaladva ahhoz a célhoz, hogy az emberi értelemben ismét önmagára eszméljen és a teljes öntudatosságban megismerje a maga mivoltát. A történelem jelenségei

² Vö. Fritz Medicus: Kants Philosophie der Geschichte, Berlin, 1902.

a szellem története által kapcsolódnak össze soha vissza nem fordítható, az öntudatosság felé haladó folyamattá: ebben az egyre fokozódó szellemiségben az ember egyre jobban megismeri önmagát, mindinkább megvilágosodik előtte ember-voltának rejtélye. Γνωθι σεαυτόν: a mindentudó isten delphii templomának felirata Hegel történelemfelfogásának mottója. Az ember az önismeret útján és az öntudatosság által elért szabadság útján halad előre a történelemben. Történefilozófiájában leírja ezt az egész emberiség történelmében átvonuló folyamatot, amint a tudattalanság sötétjében először egy emberben, majd több és több emberben, végül valamennyiben fellobban az öntudat és a szellemi szabadság világozása.

A belső megvilágosodásnak ezt a folyamatát talán sehol sem tudja Hegel oly értékelhetően és oly meggyőzően elénk tárni, mint a filozófia történetében. A szellemi öneszmélés körében maradván a filozófia története egységes és összefüggő folyamattá lesz: azt látjuk benne, hogy miként hull le hályog hályog után az ember látni vágyó szeméről, míg az „abszolút szellem“, az isteni örökség megvilágosodik benne. E filozófiatörténetben voltaképp nem az ember, hanem az emberben az abszolút szellem gondolkodik és fejlődik. Minden kor filozófiája más és más, de a különböző rendszereken mégis végighalad egy törekvés, mely mind közelebb ér céljához. Az időben egymás után következő filozófiai rendszerek logikailag is rendszert alkotnak és szükségszerűen követik egymást emelkedő sorrendben, virágzó és hanyatló korok nélkül, mert minden újabb filozófia az önismeretben előbbre haladt, mint az előtte való régibb. Hegel nem térhetett ki a gondolat elől, hogy az utolsó filozófiai rendszer — saját filozófiája — a szellem önmegismerésének legmagasabb fokán áll.³

Az irodalomtörténet Hegel filozófiatörténetével lépést tartani nem tudott, pedig Hegel esztetikájában adva voltak azok a szempontok, melyek az irodalom történetét a filozófia történetéhez hasonló, egységes szellemi fejlődéssé teszik. Amint a filozófia története Hegel felfogásában a filozófiai tudat fejlődésévé változik, úgy a művészettörténelemnek a

³ Hegelről vö. Troeltsch: Der Historismus 245—277. E. Rothacker: Einleitung in die Geisteswissenschaften 8—37. A. Brunswig: Hegel (Philosophische Reihe) 1922.

művészi tudat, az irodalom történelmének az irodalmi tudat fejlődését kell leírnia. A szellem fejlődésének e különböző régiói egymás körét érintik és egymás között is a szellemi tartalom szerint fokozatos sort képeznek: az érzéki tartalom mindjobban elenyészik és az idea mind tisztábban, mind szellemibben jut bennük kifejezésre. A művészetek közül a zene és a költészet fejezheti ki a legtisztábban a szellemet, mert elvontabbak a többi képzőművészeteknél. De úgy látszik, hogy a zene és költészet is csak bizonyos határig kísérheti a szellem fejlődését, azon túl befejeződik missziójuk és feladatukat a filozófia veszi át, mert a filozófiai gondolkodásnak minden érzéki tartalomtól megtisztult fogalmai a legmélyebben szállhatnak alá a szellem legbensőbb belsejébe. Így válik érthetővé az a visszás gondolat, hogy a prózai tudat, das prosaische Bewusstsein,⁴ a szellemiség magasabb fokán áll, mint a költészet.

3. A német irodalomtörténetírásban sem tudtak gyökeret verni Hegel gondolatai. Az egy Karl Rosenkranz a romantikának organikus középkor-felfogásával szembeállva a középkor költészetében a „tudat történetét“ (Geschichte des Bewusstseins) próbálta leírni, de kísérlete oly kezdetleges és a fejlődő középkori filológia szempontjából már annyira túlhaladott volt, hogy Hegel gondolatainak inkább csak hitelét rontotta, sem mint azokat az irodalomtörténetre alkalmazta volna.⁵ Később Victor Hehn követte Hegelt bizonyos fenntartással, de az ő kísérlete magára maradt és nem hatott a német irodalomtörténetírás további fejlődésére.⁶ A magyar irodalomtörténetírásban Erdélyi János ily magányosan álló jelenség: az ő munkáin érzik meg leginkább, hogy történelmi gondolkodása Hegel iskolájában nevelődött. „Egy századnegyed a magyar szépirodalomból“ (1855) c. dolgozatában a szellemi fejlődés szempontjából kritika tárgyává

⁴ Vorlesungen über die Aesthetik III. 238. l. (Hegels Werke, Berlin, 1845. X. 5. k.)

⁵ Rosenkranz: Geschichte der Poesie des Mittelalters. 1850. — Vö. Rothacker id. m. 128. l. — Lachmann jellemző bírálatát Rosenkranz „Über den Tituel und Dantes Divina Comedia“ (1829) c. tanulmányáról Lachmann: Kleinere Schriften I. 1876. 351. Rosenkranz később engedett hegelista elveiből.

⁶ Hehnről vö. Unger: Viktor Hehn als Literaturhistoriker (Walzel-Festschrift: Vom Geiste neuer Literaturforschung). 1924.

teszi a magyar irodalomtörténetnek Toldy Ferencz által megalapozott fölépítését. Mintha a mai irányok kritikáját hallanók a mult század kezdetleges filozófiai nyelvén, megállapítja azt, hogy „el kell magunkat szoktatni ama felfogási módtól, melyet eddigelé rendszerintinek mondhatunk, hogy a szellem életét folytonosság helyett afféle bezárolt, bevégzett időszakok után mérjük; egyik szakot a másikon kívül, sőt a másikkal szembeállítsuk.“ Erdélyi viszont „soha nem szaggatva, időket egymás ellen fordítva, hanem folyamatosan és a külön koroknak egymásból lehozásával“ kívánja leírni az irodalom történetét. Különösen bírálat tárgyává teszi Toldy irodalomtörténetének azt a felfogását, hogy a magyar irodalom 1850 körül érte el virágkorát és e virágkor után epigonok következének. Egyedül képviseli korában azt a felfogást, hogy az irodalom folytonos fejlődés a szellem irányában: „ellentétes, de épen azért hasonló, mert egyoldalú nézet szerintem Gyulai Pálé, ki maga részéről szintén oly állhatatossággal ír Arany és Petőfi s az újabb költészet mellett, mint a minő pozitivitással s nyugodtan iratta dőlt betűkkel Toldy az *epigonok* szót a Magyar Költészet történetében.“ A klasszicizmus és a romantika vitája áll e különböző fölfogások hátterében: Erdélyi a hegeli fejlődés értelmében ma is találó érvekkel tudja bizonyítani, hogy a romantika nem a hanyatlásnak, hanem a klasszicizmust is felölelő további fejlődésnek az eredménye: „a klasszicizmus bement az irodalom erébe, s a költészetnek ez által legmélyebb organizmusában fészkelte meg magát mint munkás, elevenítő fogalom. Így a klasszicizmus szinte belső történetté vált, s föl van véve már az irodalomba, életbe: magával hozván és magába foglalván mindazt, mit a mult idők költészeti műveltségéből öntáplálatára fölemészthetett.“⁷

4. Mikor Hegel a mult század elején a szellem fejlődésének logikáját kifejtette, megindult a történettudományok előre nem látott nagy fejlődése: a *historizmus*, mely a mai történeti szaktudományok kialakulására vezetett. Az irodalomtörténet tudományos megalapozása is arra az időre esik, mikor a történettudományok elszakadtak a filozófiától és saját módszereik irányítását követték. Hegel filozófiája a

⁷ Erdélyi János: Kisebb prózái. II. k. 1863. Vö. Szinnyei József: id. m. 50. l.

fejlődő irodalomtörténettudomány szempontjából is elvesztette jelentőségét és annak további fejlődésére számbavehető hatással nem volt. Bármily nagy része is volt Hegelnek abban, hogy a modern historizmus atmoszférája kialakulhatott, a történelmi szaktudományok számára közömbössé lett filozófiájának egész logikai struktúrája. Tárgyatalanná lett elsősorban a dialektika, mely a történelmi jelenségek összefüggő láncolatában a logikai sorrendet, az idea kifejlésének logikai következetességét iparkodott igazolni, viszont a szellemi fejlődésnek gondolata, mely Leibniztól Hegelig kikristályosodott, Hegel után is egyik hallgatagon elismert föltevése maradt a történettudományoknak. A fejlődés gondolata a megváltozott viszonyokban elvesztette logikai burkolatát: Hegel abszolút szellemének helyét a történetírásban a lélek, az egyéni és a tömegelemek foglalta el; a szellem fejlődéslogikája pedig fejlődés-lélektanná változott (Entwicklungspsychologie). Az irodalomtörténet újabban vizsgálat alá veszi azokat az elvi kérdéseket, melyek a XIX. századi nagy haladás alapjául szolgáltak: kérdés tehát, mi marad meg a szellemi fejlődés gondolatából, milyen következtetések vonhatók le belőle az irodalomtörténet szempontjából.

5. Megmarad mindenekelőtt a szellemi fejlődésnek az az alapelve, amit Leibniz a *loi de continuité*-nek, Herder „die heilige Kette der Geschichte“-nek nevezett. Az idő szüntelen múlásával adott megszakíthatatlan folytonosságot tekintette Hegel is a szellemi fejlődés alaptulajdonságának. Ez teszi a történelmet történelemmé, végtelen összefüggő folyamattá, hol a mindenkori jelen a múlt kényszerűsége alatt áll. Újabban Wundt a néplélektan, Vierkandt⁸ a szociológia szempontjából behatóan igazolta, hogy új gondolat, új szellemi tartalom vagy kifejezés csak lassan, generációk fokozatos előkészítése után alakul ki. Abszolút novum a szellemi műveltség történetében nincs, mert tudatának történelmi struktúrájából az ember ki nem vetkőzhetik és a teremtő alkotásban is csak az örökletes, meglévő anyagra, a tradíció folytonosságára van utalva. A reformációval pl. új szellemi tartalom jelenik meg a történelemben, de ez a szellemi tartalom is csak viszonylagosan új és minden ízében a múlt hagyó-

⁸ Vierkandt: Die Stetigkeit im Kulturwandel. Eine soziologische Studie, 1908.

mányához van kötve. Troeltsch meghatározása szerint Luther protestáns válaszokat adott — katolikus kérdésekre.⁹ Az irodalomtörténetírásnak is számolnia kell a szellemi élet e megszakíthatatlan folytonosságával: a hagyomány vis inertiae-je jelen van akkor is, ha a fejlődés folytonossága látszólag megszakad és a régivel ellenkező új tartalom alakul. Ez a folytonosság keresztül tör azokon a határvonalakon, melyek az organikus fejlődés felfogásában az egyes embert vagy egy-egy korszakot az individualitás áthághatatlan korlátaiba zárják.

6. Ebből az állandóságból és folytonosságból következik — ez a szellemi fejlődésnek egy másik alaptulajdonsága — hogy az a szellemi örökség, mely a multról a jelenre marad, mindig gyarapszik és növekszik. Mentől későbbi a jelen, annál nagyobb a múlt, mely reá nehezedik. A szellemi fejlődésnek ezt a határozott, egy irányban való fokozódását Hegel az öneszmélet mind teljesebb és tökéletesebb kifejlésében, a tudatosodásban jelölte meg. Nem kételkedett benne senki és a történettudományok vita nélkül magától értetődőnek elismerték azt, hogy a történelem folytonosságában az ember szellemileg előrehalad, hogy a XIX. század vagy a XX. század embere a szellemiség magasabb fokán áll, mint pl. a népvándorlás korának legműveltebb fejedelme. A primitív ember vagy a gyermek kevesebbet tud magáról és a világról, mint a magasabb műveltségben élő ember vagy a felnőtt. A tudatosság folytonos előrehaladását hallgatagon elismeri az irodalomtörténet is, de virágzások és hanyatlásokra tagolva előadását, elhomályosul előtte, hogy a fejlődés menete soha meg nem áll, nem áll meg Goethe olympusi magasságán sem, hanem az önismeret és benső evidentia irányában egyre gyarapszik és tökéletesedik. A német irodalomtörténet ezt a gondolatot Hegel óta nem ejtette el teljesen. Még az olyan történetíró is, mint Jakob Burckhardt, aki tudatosan szakítani kívánt Hegel hagyományával és mindenféle történetfilozófiával, a tudatosság fokában látja a döntő különbséget a régiebb és újabb irodalom között.¹⁰ A német irodalomtörté-

⁹ Troeltsch: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt, 1911.

¹⁰ „Das Schicksal der neueren Poesie überhaupt ist ihr literaturgeschichtlich bewusstes Verhältnis zur Poesie aller Zei-

netben újabban megint fölmerült az irodalmi tudat kialakulásának kérdése, de esetlegesen fölvetve ez a gondolat még nem tudott az irodalomtörténet vezető szempontjává emelkedni.¹¹

Ugyanezt a százéves hegeli kérdést újból napirendre tűzte a német irodalomtörténetet megelőzve a magyar is. N é g y e s y L á s z l ó szögezte le elsőnek: az új magyar irodalom „a régítől egy rendkívül fontos pontban különbözik: abban, hogy tudatossá lett.”¹² E gondolatot H o r v á t h J á n o s fűzte tovább, mikor célkitűző értekezéseiben az irodalmi tudatban ismerte fel az irodalmi fejlődés leglényegesebb tartalmát. „Az irodalom fejlődése az irodalmi tudat fejlődésével, az irodalom története az irodalmi tudat történetével azonos s az irodalomtörténet korszakait az irodalmi tudat korszakos változásai jelentik... Genetikus önismeretének, az irodalmi tudat önálló szervéül, tudatosodási folyamatának beteljesítéséül fejlesztette ki szaktudományunkat az irodalom: váljék tehát azzá mentől teljesebben. Legyen az, aminek a fejlődés, a történelem akaratóból kell lennie: az irodalmi tudat genetikus önismeretének tudományos szerve“ (Minerva I, 206). Miként Hegel filozófiai rendszerének betetőzése a filozófia története, a filozófia filozófiája, úgy az irodalom is önmegismerésének legmagasabb fokait akkor éri el, mikor öntörténete által a maga mivoltát megismeri, ha tudja azt, miért kellett azzá lennie, amivé lett. Ezekután az irodalom önmagára eszmélését már nem fogjuk egy aktusnak, *egy* kiemelhető mozzanatnak tekinteni, mely valamely meghatározható személyhez vagy időszakhoz, pl. a magyar irodalomban Besenyei céltudatos irodalmi törekvéseihez volna köthető. Az irodalom önmagára eszmélése csak folyamat lehet, mely az írni tudással, sőt azelőtt kezdődik és egyre fokozódva, soha be nem fejezve az irodalom egész történetén végigvonul. Minden újabb irodalmi állapot a tudatosság fokában viszonylagosan fölülmúlja a régibbet; voltaképp csak tudatosodásról

ten und Völker, welcher gegenüber sie als Nachahmung oder Nachklang erscheint.“ Weltgeschichtliche Betrachtungen, 1905. 71. l.

¹¹ Vö. L e m p i e c k i id. m. 65. l. Das Erwachen des literargeschichtlichen Bewusstseins.

¹² A mértékes magyar verselés története, 1892, 47. l. — Vö. Minerva, 1923, 162. l.

beszélhetünk: a teljes tudat, a fejlődés végső eredménye, a történelem világában sohasem valósul meg teljesen. Γνώσι σεαυτὸν: alapelve az irodalmi fejlődésnek is.

7. A szellemi tudatosulással együtt jár az i n d i v i d u a l i z m u s. Mennél mélyebben tekint az ember önmaga belsejébe, mennél mélyebben száll alá az értelem önmaga megismerésére, annál inkább megvilágosodik előtte a maga egyszeri egyéni különössége is. Az öntudat teszi az embert individuummá, a maga szellemi világában szabaddá és önállóvá. A hegeli filozófia nyelvén szólva: a szellem, mely önmagát tudja és megismerte, azzá lesz, aminek természete szerint lennie kell, tehát fölszabadult a természetének meg nem felelő állapotból. A történelem, mondotta Hegel, előrehaladás a szabadság tudatában: Fortschritt im Bewusstsein der Freiheit. Az irodalomra fordítva ezt a meghatározást, azt fogja jelenteni, hogy az irodalom rajta kívül eső, idegen céloknak alárendelve kezdi meg pályafutását, de a fejlődés folyamán mindinkább önállósul, míg el nem éri teljes szabadságát és függetlenségét. Köztudomású és mindig ismétlődő jelenség a tudományok történetében, hogy egyes tudományszakok rendszerint rajtuk kívül eső, sokszor gyakorlati céloknak alárendelve kezdenek alakulni és csak bizonyos benső előrehaladás után ismerik föl a maguk külön céljait és föladatait. A táj eleinte mint esetlegesen választott háttér szerepel a festészetben, mielőtt az öncélú tájképfestészet kialakult volna. Az irodalom is csak fokozatosan küzdötte ki a maga öncélúságát: történetének tehát föladata, hogy leírja az irodalom útját a heteronomiától az autonomiáig. Az irodalom mindinkább azzá lesz, aminek természete szerint lennie kell: tudatosságának fejlődése egyértelmű szabadságának és függetlenségének fejlődésével. Önállósulása által lesz az irodalom — egészen más értelemben, mint az organizmus gondolata által — önmagáért való szellemi individuummá. Az irodalom elkülönül a szellemi élet más megnyilvánulásaitól, de ez az egyre fokozódó differenciálódás az irodalmon belül is folytatódik. A kézirat irodalom differenciálódik a nyomtatott irodalomtól, a tudományos irodalom a szépirodalomtól, a dráma a regénytől, a napi sajtó a folyóirattól stb. Az idő

előrehaladásával mind összetettebb és komplikáltabb képződménnyel állunk szemben: az irodalom ma oly tarka és sokrétű szövödmény, amilyen ezelőtt soha nem volt. Individualizálódása és a velejáró differenciálódás fejlődésének oly döntő tényezője, mely virágzás és hanyatlás nélkül fokozódó erővel vonul végig egész történelmén.

Az individualizálódás hegei gondolatát Nietzsche gondolta végig szélső következetességgel. Nietzsche a filozófia rákfenéjének nevezte Hegel filozófiáját, mégis annak folytonosságából növekedett és oly gondolatokat alakított tovább, melyek Hegel szellemfilozófiájában adva voltak. Történelmi éleslátása megragadta és szemléletessé tudta tenni az individualizmus gondolatát is: senki nálánál meggyőzőbben nem hirdette, hogy a történelem folyamán miként válik ki a nyájból az Én, miként különül el ember az embertől, hogy végre mindegyik a maga hozzáférhetetlen idegenségének rabja legyen.¹³ Nietzsche ezt a történelmi folyamatot nemcsak fölismerte, hanem etikai célkitűzésként hirdette, hogy ezen a tövises úton tudatosan továbbhaladni erkölcsi kötelesség, még ha az a felsőbbrendű ember előkelő kietlen magánosságáig is vezet. Az irodalom tehát nemcsak önmagában individualizálódik, hanem örök legfőbb tárgya maga az ember lévén, mintegy tükörből vissza is vetíti az embernek a szellemi fejlődéssel járó differenciálódását és egyéni elkülönülését. Az író sokféle típusban és formában jelenik meg az irodalom történetében, de ez a sokféleség történelmi szempontból mégis egybeolvad abban, hogy az író egyénvolta mind teljesebben fejeződik ki benne.

8. A folytonosság, a fokozódó tudatosulás és individualizálódás mellett a fokozódó *abstrakcióban* jelölhetjük meg a szellemi fejlődésnek további, az előbbiekkal összefüggő sajátágát. A szellemi fejlődés a konkrétumtól az abstractum felé halad: mennél későbbi állapotban vizs-

¹³ Vö. pl. Der apollonische Homer ist nur der Fortsetzer jenes allgemein menschlichen Kunstprozesses, dem wir die Individuation verdanken. Der Dichter geht voran, er erfindet die Sprache, differenziert. — Finom megfigyelése Nietzscheknek: Bevor das Individuum erwacht, erwacht die Heroenwelt als Welt von Individuen. Musarion-Ausg. II. 383. és 386. l.

gáljuk a fejlődést, annál elvontabb, fogalmibb jelenségekkel találkozunk, annál messzibb kerülünk a kézzelfogható, konkrét valóságtól.

Tanulságos lesz az újabb nyelvtörténetre egy pillantást vetni, hiszen ez anyagánál és tárgyánál fogva az irodalom történetével sok mindenben rokon. A nyelvtörténet már régóta kiküszöbölte magából a nyelv organikus fejlődésének, virágzásának és hanyatlásának herderi gondolatát és a maga területén sokkal inkább érvényesítette a fejlődés folytonosságát, mint az irodalomtörténet. Ezért fölvetette azt a kérdést, milyen lehetett a nyelv legősibb, legprimitívebb formája, mely a további fejlődés kiindulásául szolgált. Ezt a legelemibb nyelvállapotot W u n d t a jelbeszédben ismerte föl: ez egyúttal a legkonkrétabb nyelv, néma jelei csak az érzékelhető, térben és időben jelenvaló dolgokra vonatkozhatnak, elvont fogalmak még nem fejeződnek ki benne.¹⁴ Már kevésbé foglalkozott Wundt az ebből önként adódó kérdéssel: milyen ennek az ősi konkrét nyelvnek modern ellentéte, az abstract nyelv és milyen átmeneti állapotokon át fejlődött a nyelv e primitív állapotból kiindulva az absztrakció felé. Az újabb nyelvpsychologia legtöbb értelmezésében mégis, elhallgatva is benne foglaltatik az a föltevés, hogy a konkrét a korábbi és egyszerűbb, az abstract a későbbi és secundär jelenség. A kijelölt úton E. Cassirer haladt tovább, mikor kísérletet tett arra, hogy a nyelv fejlődésének fokozatait az absztrakció szempontjából pontosabban meghatározza.¹⁵

Hogy a szellemi fejlődés mind messzibb visz az érzékelhető valóságtól és egyre elvontabb régiókba vezet: ezt

¹⁴ „Alle diese Zeichen sind sinnlich anschaulich, und so resultiert hieraus die wichtigste und für den Charakter einer ursprünglichen Sprache bedeutsamste Eigenschaft der Gebärdensprache: sie kennt keine abstrakten Begriffe, sondern nur anschauliche Vorstellungen.“ *Elemente der Völkerpsychologie* 65. l.

¹⁵ E. Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen I. Die Sprache*. 1923. A nyelvfejlődés fokozatai: 1. Die Sprache in der Phase des sinnlichen Ausdrucks. 2. Die Sprache in der Phase des anschaulichen Ausdrucks. 3. Die Sprache als Ausdruck des begrifflichen Denkens. 4. Die Sprache als Ausdruck der logischen Beziehungsformen. Die Relationsbegriffe.

a gondolatot megint Hegel vezette be a modern történelmi gondolkodásba. Hiszen a szellem önmagára eszmélése fölteszi azt, hogy az emberben az abstrakció képessége egyre fokozódik, minél tökéletesebb az emberben ez a képesség, annál fejlettebb a gondolkodása, annál tisztábban lát a szellem világában. A filozófia ennek az abstrakció által elérhető öneszméletnek már igen magas fokán áll: primitív gondolkodású ember nem tudja követni Kantot a szellemi öneszméletnek útján. Hegel azt tanította, hogy ezen az úton tudatosan tovább kell haladnunk, hogy az ember emberhez méltóvá legyen, de tisztán látta azt is, hogy a gondolkodás egyre fokozódó képessége kiüli az emberből ép azt a gondatlanságot, ami boldogságot jelent számára. Mikor a filozófiai abstrakciók szürkét szürkére festenek, oda van az ifjúság eleven frissége. Minerva madara csak az esthomályban indul útjára.¹⁸

Ha a gondolkodás ily sorvasztó hatással van az emberre, kétségessé válhatik, érdemes-e ezen az úton tovább haladni, csakugyan haladás-e ez a szellemi fejlődés? Hegel érintette ezt a pilátusi kérdést, de a továbbiakban megint Nietzsche, a Hegel-gyűlölő Nietzsche, volt az, aki teljesen lerontotta az előbbi század legszebb illúzióját, melyben a szellem fejlődése és haladása egy gondolattá fonódott össze. A szellemi fejlődés csak az aufklärismus szemüvegén át nézve és értékelve kelthette azt a benyomást, hogy az ember boldogan halad egy jobb jövő felé. Hogy ezt az illúziót leronthassa, Nietzsche ijesztő torzképet rajzolt a szellemi fejlődés útján előrehaladt emberről: ő az a sokat tudó, könyvek közt élő sápadt, kopasz, szemüveges, kihalásra kárhoztatott lény, kiben a gondolkodás eleve megmérgezi az élet egészséges ösztöneit és örömeit. Spengler csak továbbfűzte Nietzsche gondolatát.

Milyen úton halad és milyen sors vár ebben az egyre gondolkodóbbá fejlődő kultúrában az irodalomra? Az irodalomtörténet alig foglalkozott még ezzel a súlyos kérdéssel és már hagyományos fölépítése miatt sem tudta látha-

¹⁸ Wenn die Philosophie mit ihren Abstractionen Grau in Graumalt, so ist die Frische und Lebendigkeit der Jugend schon fort. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. I. 1840. 66. 1.

tóvá tenni a fejlődésnek ezt az abstrakció felé haladó folytonosságát. A nyelvtudomány erről az oldalról sokkal mélyebben hatolt be a szellemi fejlődés lényegébe, mint az irodalomtörténet. Ha mégis keresünk reflexiókat, melyek az irodalmi fejlődésnek erre a nehezen hozzáférhető tartalmára világosságot derítenek, megint a két rokongondolkozású baseli történetfilozófushoz, Burckhardthoz és Nietzschehez kell fordulnunk: az irodalomtörténet tőlük tanulhat a legtöbbet ebben a kérdésben. Az ő gondolkodásukban érlelődött meg leginkább az a meggyőződés, hogy az irodalom és éltető eleme az írás-olvasás gyakorlata, már magában is jellemző terméke annak a meg nem állítható folyamatnak, mely a szellem megnyilatkozásait mind elvontabbá teszi. Az élőszo a jelenben jelenvalókra hat és konkrétan fejezi ki a lelki tartalmat: az írott betű az élőszonak csak halvány, elvont mása. A szellemi fejlődés arra vezet, hogy az élőszo az idő haladásával mindinkább elhalkul, az absztrakt betű pedig mindjobban elhatalmasodik az ember lelkében. A betű hatalma a szellem fejlődésével félelmetes arányokban megnövekszik, öncélú organummá szerveződik az irodalomban, mely önmagában is egyre absztraktabbá, írásosabbá változik és mindjobban eltávolodik az élőszo konkrét valóságától. Az írásbeliség — megint virágzás és hanyatlás nélkül — egyre fokozódik a szellemi fejlődéssel: a mi sokat író és sokat olvasó korunkban pedig a fejlődésnek oly magasságát érte el, hogy már Goethe kora messze elmarad mögötte. Ezt a szellemi fejlődést sem mondhatjuk haladásnak. Talán Nietzsche az újkornak első gondolkodója, aki ráeszmélt az írásos irodalom társadalmi funkciójára és tudatosan szembe fordult a nyomtatott betűnek, a könyvnek és az írás-olvasásnak elhatalmasodása ellen. Előtte csak Goethe klaszszikus magatartásában találkozzunk némiképp hasonlatos jelenséggel: a diktálva író Goethe önkéntelenül vonzódott a jelenben ható szóbeli kifejezéshez és idegenkedett annak elvont vázától, a papiros irodalomtól. Nietzsche nem hiába az Eckermannal való beszélgetéseket tekintette az újkori irodalom legérettebb alkotásának. Maga is oly olvasók számára óhajt írni, kik nemcsak szemmel, hanem füllel,

nemcsak látva, hanem az író hangját hallva olvasnak.¹⁷ A mi polygraph modern műveltségünk ellentéte a klasszikus görög világ, hol még az élő szónak nagyobb hatalma volt mint az írott betűnek. A közvetlen szóbeliség föltétele a művészi prózának: a modern kultúrában csak ott találkozzunk vele, a német irodalomban pl. Luthernél vagy Goethenél, hol az író föltétlen ura az élősónak is. Nietzsche azt szeretné, hogy a jövő embere akarakterős és írásellenes legyen: „energisch, warm, unermüdtlich, künstlerisch, *bücherfeind*“, hogy az elszánt cselekvést az elvont gondolat, a kimondott szót az elvont betű „halványra ne betegítse.“¹⁸

Az irodalomnak ez az útja a konkrét valóságtól az elvont fogalmi világ felé talán az irodalom fogalmának belső történetében tárul elénk a legáttekinthetőbben. Irodalom alatt sokáig, amint azt a historia literaria polyhistorainál megfigyelhettük, a könyveknek bizonyos szempontok szerint rendezett összeségét értették: az irodalomnak ez a régibb fogalma még mindenben a kézzelfogható konkrétumhoz, a könyvhöz tapadt. Már sokkal elvontabb tartalma volt e fogalomnak a XIX. század elején, mikor a nemzeti irodalom mellett a világirodalom fogalma is fölmerült. Goethe fejezte ki először tudatosan ezt a fogalmat a „Weltliteratur“ szóval és ugyanő mondotta ki először, hogy a nemzetek között egyre növekvő forgalommal együtt (wie es bei der sich immer vermehrenden Schnelligkeit des

¹⁷ Vö. Gedanken zu der Betrachtung: Lesen und Schreiben (1874—75). Musarion-Ausg. VIII. 396. — Gerade in Deutschland ist dies Buch am nachlässigsten gelesen, am schlechtesten gehört worden. VIII. 12. l. — Nietzsche ráeszmélt a beszélt és írott nyelv stílusbeli különbségeire is: „Die Schriftsprache entbehrt der *Betonung* und dadurch eines ausserordentlichen Mittels Verständnis zu erlangen. Sie muss sich also bemühen, dies zu ersetzen: hier ist ein Hauptunterschied der geschriebenen und gesprochenen Rede. Die letztere darf sich auf Betonung verlassen: die Schriftsprache muss übersichtlicher, kürzer, unzweideutiger sein, ihre grosse Mühe ist aber, die Leidenschaften der Betonung ungefähr nachfühlen zu lassen. Frage: wie hebt man ein Wort heraus, ohne den Ton zu Hülfe zu nehmen (da man keine Tonzeichen hat)? Zweitens: wie hebt man ein Satzglied heraus? Vielfach muss anders geschrieben als gesprochen werden, stb. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik behatóan Zolnai Béla: A látható nyelv, Minerva, 1926.

¹⁸ Musarion Ausg. III. 383. l.

Verkehrs unausbleiblich ist) a világirodalom is kialakulóban van. Goethe világirodalom alatt már nem értett Bibliotheca universalis-t, nem gondolt a könyvek oly összességére, mely összegyűjthető volna a világ minden részéről nyelvi különbség nélkül, hanem abból indult ki e fogalom meghatározásánál, hogy a növekvő forgalom által bizonyos kiváló irodalmi alkotások nyelvi és nemzeti határokon túlterjedve olvasóközönset találnak különböző nemzeteknél, ennek következeként a legkiválóbb írók is a nemzetnél nagyobb és egyetemesebb olvasóközönset felé fordulnak és egymás munkáit olvasva, egymást bírálva és serkentve nemzet-fölötti irodalmi életet hívnak életre. Goethének ez a gondolata azt igazolja, hogy az irodalomnak régebbi tárgy-fogalma egy sokkal elvontabb viszony-fogalommal alakult át: irodalom alatt ő már azt az elvont viszonyt érti, mely az írott és közzétett munka által az író és annak szűkebb vagy tágabbkörű olvasóközönsete között létesül. Ha ma beszélünk irodalomról pl. modern irodalomról, tudományos irodalomról, vagy regényirodalomról, mindig szellemi és társadalmi jelenségre gondolunk. A közzétett mű csak terméke az irodalomnak, eredménye annak a viszonyosságnak, mely a hagyomány folytonossága által az író és a közönsetet kölcsönösen egymásra utalja. Az irodalomnak ezt az elvont viszonyfogalmát Horváth János vezette be a magyar irodalom meghatározásába (Minerva, 1922, 198 l.).

Az irodalomtörténetírás változó tudományos felfogások és irányok szerint sokféleképp alakította tárgyát, különböző szempontok szerint foglalkozott anyagával, mégis viszonylagosan alig vette figyelembe a jelenségeknek azt a körét, melyet az irodalom elvontabb meghatározása kijelöl. E meghatározás szerint az irodalomtörténet legelső feladata, hogy történelmi változásaiban megismerje azt az irodalmi alapviszonyt, mely az író, a közönset és az irodalmi hagyomány között az idő folyásával kialakult. Ennek az irodalomnak nevezett viszonynak története legyen az az összetartó kötelék, amit Herder „die heilige Kette der Geschichte“-nek nevezett, ami a mult irodalmi emlékeit megbonthatlan egységbe összefűzi. Ha az irodalom törté-

netében megnyilvánuló szellemi fejlődésről beszélünk, ha az irodalomban nem biológiai organizmust, hanem szellemi jelenséget keresünk, akkor föltesszük azt, hogy az irodalomnak nevezett viszony régebben egyszerűbb volt és idővel mind összetettebbé, komplikáltabbá és elvontabbá változott. A szellemi fejlődés gondolatában benne foglaltatik, hogy ami kezdetlegesebb, az aránylagosan régibb is, ami összetettebb és komplikáltabb, az aránylagosan újabb és későbbi keletű, hogy ebben a folytonosságban nincsen virágzás és nincsen hanyatlás. Az irodalom ekként felépített története: folytonos átalakulása annak a viszony-
nak, ami a szerző, a mű és a közönség között létesül; az átalakulás iránya az egyszerű formától a komplikált és differenciált formához, a primär jelenségtől a secundär jelenséghez, a tudattalantól a tudatos felé vezet. Irodalmunk kezdetén ez a viszony a legelemibb volt, a mai irodalom pedig minden régibb fejlődési állapotnál összetettebb, bonyolultabb, elvontabb, differenciáltabb és tudatosabb jelenség.

— Folytatjuk. —

Thienemann Tivadar.

Freiherr v. Brandenstein: Grundlegung der Philosophie. Erster Band. Max Niemeyer-Verlag (Halle) Saale 1926. 599 l.

1. Van-e magyar filozófia? A filozofálásnak vannak-e olyan jellegzetességei, melyek térhez, időhöz, vérhez, temperamentumhoz és egy átöröklött kultúra hagyományaihoz vannak kötve? Vagy a filozófia és általában a magasabbrendű szellemi élet oly magasságokban lebeg a valóság felett, hogy tulajdonképeni „nemzeti filozófiák” nem is lehetségesek, hanem csupán filozófusok vannak nemzeti égöv alatt? Ezek a kérdések újra felmerülnek lelkünkben, mikor Brandenstein Béla báró hatalmas könyvét, „A filozófia alapvetését” kezünkbe vesszük. Valóban magyar filozófus ő, de a jelenkor egyetemes filozófiai irányvonalába annyira bele van olvadva, nyelvében és stílusában annyira német, vagy mondjuk annyira elvontan filozóf, hogy őt látva hiszünk a filozófiának teljesen elvonatkozott absztrakt mivoltában.

Ez az első benyomásunk Brandenstein filozófiájáról s ez magában véve kedvező, hiszen legelső sorban nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy szerzője teljesen korunk színvonalán áll, tud mindent, amit egy szakembertől megkívánhatunk, teljesen tájékozva van szellemi világunknak mind alapvető mozgalmairól, mind pedig különleges részletkérdéseiről. E mellett azonban van egy második benyomásunk is, amely szintén a mű olvasásának kezdetén nyomódik tudatunkba s benne mindvégig meg is marad. E benyomásunk azt mondja, hogy szerzőnk könyve egy erős és nagy lendületű filozófiai tehetségnek jelentős megnyilatkozása ugyan, de — első megnyilatkozása. Tény ugyan, hogy elemzése rendkívül finomak, módszere is teljesen határozott, kiérlelt; és ez annak az iskolának köszönhető főképpen, melyben szerzőnk nevelkedett: Pauler Ákosnak és a fenomenológiai iskolának; mégis: módszerének minden élessége, szempontjainak körültekintő gazdagsága mellett is hiányzik belőle az, ami akár Plátónak, akár Kantnak, akár szent Tamásnak kiegyenlített rendsze-

reit annyira jellemzi: a teória nyugalma és biztonsága s a kész világnézet egységes-egész-benyomása. Nem kell-e meggondolást keltenie a kritikusbán annak a látványnak, hogy egy oly gondolkodótól nyerjük itt az egész filozófia „alapvetését“, ami voltaképp egyjelentőségű dolog a végső filozófiai megállapodások és elvek egységes nagy szintézisével, aki előzetes szárnypróbálgatások nélkül egyszerre egy teljesen kész rendszerrel lepi meg a filozófiai glóbuszt, aki részletproblémák egész tömegét oldja meg egy csapásra, egy nagy szintézis segítségével? Önkéntelenül felmerül bennünk a kérdés: nem áll-e még beláthatatlan tere szerzőnk előtt a szempontok gazdagodásának s az ellentétek kiegyenlítődének? Önkéntelenül eszünkbe jutnak a nagy rendszeralkotók közül Aristoteles, Szent Tamás, Kant, Hegel stb. és még számosan, kik még akkor is későbbre halasztották világképük egységes összefoglalását, ha alapgondolataik már kezdő korukban kezdtettek is kristályosodni. Nem feledkezhetünk meg természetesen a filozófusoknak egy másik ellentétes típusáról sem, hova Schelling tartozott például, kiket éppen az alkotó erőnek friss és hatalmas fellángolása jellemzett már ifjú korukban, de akik azután folytonos fejlődésnek voltak alávetve.

Mindezek a gondolatok azonban, valljuk be, csak másodrendűek lehetnek, mikor egy kész mű mind objektum áll előttünk. Ha bírálatról vagy ismertetésről van szó, akkor egy mű lelki keletkezésének kutatásába nem bocsájtkozhatunk. El kell választanunk a szerzőt a műtől és el kell felejtenünk a nietzschei mondást: hogy minden alkotásban tulajdonképpen személyes vallomással, „memoárral“ állunk szemben. Nem a filozófáló alanyt nézzük mi sem, mikor Brandenstein művét elemezni megkíséreljük, hanem szellemének objektívációját, a nagyszabású filozófiai alapvetést. Ennek tartalmi és formai elemeit vizsgáljuk még akkor is, mikor a szerző maga csábít bennünket vele való „együttkutatásra“, „együttgondolkodásra“. (67. és 167. l.) Gondolatmenetének sodra, eleven kutatásának menete sokszor oly élénk (és tudatosan az!), hogy szinte nehéz ellenállani annak az ösztönzésnek, mely a tárgyalt problémákban való azonnali állásfoglalásra csábítja az olvasót...

2. Amit a filozófiáról, ennek a szaktudományokhoz való

viszonyáról Brandenstein mond, az nemcsak mint önvallo-
 más szép és nemes, hanem még azok előtt is nagyon szimpa-
 tikus, akik nem a fenomenológia szempontjából nézik a vilá-
 got. Brandenstein onnan nézi; művének legjellemzőbb ez a
 közeli rokonsága a fenomenológiával; de jelentősége annak,
 amit itt mond, mindenesetre megvan. Mikor a filozófiát min-
 den szaktudományt elvileg mellőző kutatásnak mondja s el-
 hárítja a „induktív filozófia“ lehetetlen gondolatát, — mi-
 kor az elemzésnek és a legradikálisabb megalapozásnak szük-
 ségességét, vagyis a legvégső okokra és alapokra való ráesz-
 mélést hangoztatja, akkor mindig kicsendül hangjából
 olyasmi, amit megszoktunk a Husserl-féle fenomenológia ha-
 gyománya gyanánt tekinteni. Mégis az a nézetünk, hogy ezek
 a tételek egyszersmind a filozófiának felszabadítását céloz-
 zák és jelentik az egyes tudományok gyámsága és a velük
 való homályos kapcsolat alól (140—145. ll.). Mert ugyanahhoz
 a meggyőződéshez vezet el mind a régi metafizika, mind
 pedig a fenomenológia, hogy tudniillik nem az egyes tuda-
 ományokból „nő ki“ a filozófia, ez utóbbi nem az előbbieknél
 valamiféle összefoglalása vagy folytatása, hanem egy velük
 szemben teljesen új és más, *sui generis* tudomány. A filozó-
 fiához kevés „szakismeret“ szükséges az egyes részlettuda-
 ományok területéről, mert hiszen itt a lét végső összefüggéseiről
 és legegységesebb mozzanatairól van szó. Sok elmeéllel
 fejti ezt ki szerzőnk és érvelésének meggyőző ereje elől nem
 is lehet kitérni. Csupán ott merül fel kétségünk, ahol saját
 programját jelzi: a filozófiának szerinte egészen új alap-
 vetésre van szüksége, — kell, hogy minden eddigi kísérletet
 felülmuló erővel, mélységgel, érvényességgel alapozzuk meg
 újra a filozófiát, úgy, hogy minden felületesség, következet-
 lenség és ellenmondás nélkül alakíthassuk meg gondolati vi-
 lágképünket. E célkitűzésben tagadhatatlanul egy *philosophia*
perennis körvonalai bontakoznak elénk. A program nagy-
 szerű, csak ne feledjük, hogy *minden* filozófia tulajdonkép-
 pen ezt akarta, mind „Grundlegung“ akart lenni eddig is,
 mégpedig minden elgondolható mozzanatnak, mely a világ-
 egészbe szövődik, egyaránt *végső* alapvetése gyanánt akart
 szolgálni, melyen túl az emberi gondolkodás már nem hatol-
 hat. Ebben Plátó, Aristoteles, aquinoi Tamás, Hegel, Husserl,
 Brandenstein teljesen megegyeznek egymással; a program

tehát nem új, csak más, mint az eddigi filozófiai törekvéseké. De talán még ez sem teljesen áll: csak részben új a program egészében, a kidolgozásban már nem; itt természetesen lépten-nyomon találkozunk az emberi szellem eddigi vívmányaival s a filozófia közkinccsével úgy, amint az a gondolkodók rendszereibe felszívódott. És nem szabad felednünk azt sem, hogy a filozófiák nem csupán abban egyeznek meg, hogy mindnyájan végső alapvetést akarnak nyújtani világképünk számára, hanem még egy második mozzanatban is, ami megmagyarázza, miért találkozunk minden radikálisan „végső” kísérlet után újabb meg újabb rendszerkísérletekkel — miért érzett a jelenkor gyermeke, szerzőnk is ellenállhatatlan ösztönzést arra, hogy újra összefoglalja a kor filozófiai mondanivalóját. Ez a mozzanat abban van, hogy a filozófia — mint a név is mondja — nem kész bölcsesség, hanem reá való törekvés, a filozófia mindig magában foglalja a kész ismerettömeg mellett a végső befejezetlenség s a folytonosan előlről való kezdés ellenállhatatlan ösztönzését. A „filozófia” görög szava ezt a lényeges vonást gyönyörűen, mintegy providenciálisan ki is fejezi. Azért lesz a filozófia mindig és marad szükségképen kutatás is, bármily sok „örök érvényű” ismeret vegyül is benne össze; és ez a végső alapja szerzőnk ama nyíltan bevallott, szimpatikus törekvésének is, hogy a filozófálás neki „lebendige Forschung” s ebbe az olvasót is belevonni törekszik.

5. Ami Brandenstein Bélának nagy önbizalommal (1—3 .l.)¹ fölépített rendszerét illeti, azt legáltalóbban fenomenológiai metafizikának vagy tárgyelméletnek (Meinong kifejezése) lehetne nevezni. Nagyon közeli rokonságban van a skolasztikus ontológiával is, melyre úgy pillantunk át szerzőnk finom és bonyolult gondolatszövedékén keresztül, ahogyan nagy, masszív hegyek távoli körvonalait látjuk a közeli tárgyak s a levegő párázatán át. A fenomenológiában helye-

¹ „Den Mangel einer genügenden philosophischen Grundlegung fühlt wohl jeder tiefer dringende Forscher. Die Kraftlosigkeit unserer modernen philosophischen Lehren, das ganze Wissenschaftsgebäude zu tragen und das ganze Natur- und Kulturbild zusammenzufassen, liegt unmittelbar am Tage... Die Philosophie selber bedarf einer Grundlegung... Unser Ziel ist, die Grundlegung zu suchen und soweit wir können, zu geben.“

sen látja meg s értékesíti belőle azt, ami ennek az iránynak legnagyobb ereje: a szinte technikává fejlesztett gondos és éles elemzést. Ez a technika filozófusunk vérébe teljesen átment, ő elsősorban erős fenomenológus. Ki kell emelnünk azonban, hogy Brandenstein meglátja a fenomenológiai módszer veszedelmét is, azt, hogy vele örökké csak az igazi filozófia előszobájában maradunk. Nem ártott volna kiemelni továbbá a fenomenológia másik kritikus pontját sem, hogy t. i. az igazi filozófiai feladatok megoldását egy önmaga tekintélyén nyugvó „lényegszemléletre“ bízza. Mindebből egyszersmind le is vonja szerzőnk azt a helyes következtetést, hogy a kellő értelemben vett fenomenológia nem válhatik külön tudománnyá, hanem egyszerűen nem egyéb, mint maga a filozófia: „der Aufbau der (besonders) philosophischen Wissenschaften“ (33. l.). — Érdekes Brandesteinnak Aristoteleshez és utódaihoz való viszonya. Művének egész első része, az „ontológia“ (Gehaltlehre) oly benyomást tesz ránk, mint a skolasztikus filozófia ontológiai rendszerének és alapfogalmainak (lét, dolog, ok, viszony, alak, anyag stb.) sajátosan érdekes, és erősen fenomenológiai feldolgozása (5—145. ll.). Az a benyomásunk itt, hogy Aristotelesnek és utódainak következő fogalmait: lét és lényeg, nem fogta fel szerzőnk a maguk kellő mélységében, jóllehet a lét és lényeg fogalmainak szétválasztásában, továbbá az egyedi lényeg fogalmának vizsgálatásában meglepően biztos és éles értelmet árul el, olyant, mely sokszor egyenesen Duns Skotust juttatja eszünkbe.

Tételeinek nagy része tautológikus s a szerző ezt nem csak jól tudja, hanem egyenesen szükségesnek is tartja (8. l.). Hogy minden létező „dolog“ (Ding) fennáll, — minden létező: tartalom („Gehalt“), — minden létezőnek formája van stb. szemmeláthatóan tautológikus megállapítások, de Brandenstein szerint mégis feltétlen szükség van rájuk, mert e tétel „nagy és üres világossága kutatásunk számára nagy megnyugvásnak lesz a forrása, s nemcsak tárgyi, hanem szubjektív, lelki bizonyosságot is fog nekünk nyújtani“ (8. l.). Igazi fenomenológus vallomása! De vajjon rejlenek-e új problémameglátások és megoldások ennek a fenomenológus ontológiának kérlelhetetlen szabályossággal és szinte matematikai pontossággal felépített hálózatában? Sok kisebb üt-

közöponotot elkerülve, meg kell állapodnunk két alapvetőbb gondolatnál: az érvény s az individuális lényeg problémáinál.

Egyik legfontosabb kérdés, hogyan jut el szerzőnk az érvény fogalmának megalakításához mindjárt itt, az ontológia kapujában? (12. l.). Abból indul ki, hogy minden dolognak ősi, első határozmányai között ott találjuk az alakot és az anyagot, vagyis a tartalmat és a formát, mint szerzőnk terminológiája ezeket az ősmozzanatokat elnevezi. Innen származnak a következő egyetemes tételek: „minden dolog: tartalom” és „minden dolognak van formája.” De mi az, amit szerzőnk formának nevez? Nem azonos ez a régi, aristotelesi formával, mely körülbelül a tárgy lényeges mozzanatainak foglalatát jelentette. Az anyag és alak problémájának aristotelesi és skolasztikus megoldásait Brandenstein elhibáztaknak tartja s ezen állásfoglalásáról figyelemre méltó kis történeti eszmében ad felvilágosítást (147—149. ll.), hol egyébként az individuális lényeg kérdését is erősen érinti. Vizsgálódásaink eredménye az, hogy amit a filozófus forma gyanánt minden dologban megtalál, az nem egyéb, mint az összefüggés mozzanata: minden dolog szükségképen valamilyen összefüggésben áll, ha mással nem, hát önmagával, mert minden dolog azonos önmagával. A régiek anyag-alak elvének két tagja helyett pedig az anyag-alak-Gestaltung hármassal összetevőjét fogadja el. A forma eszerint nem egyéb, mint általában bárminő összefüggés. Az összefüggés fennállását pedig érvénynek nevezi el filozófusunk. Így nyerjük ezt a tételt: „minden forma érvényes”, vagy: „minden dolog érvényes (formális értelemben).” Kétségtelen, hogy az érvényfogalomnak ebben a meghatározásában sok biztató vonást találunk. Kiválóan hasznára van például ez a formula szerzőnknek ott, ahol az igazság és létezés egymáshoz való viszonyáról szól, ahol az igazságot a létezésre törekszik alapítani s hirdeti a létnek az érvénnyel szemben való elsőbbségét és alapvető jellegét. (168—175. l.). Valóban, az egyoldalú logizmus veszedelmét csak az egészséges realizmussal lehet legyőzni, ez pedig azt kívánja, hogy ne a lét fogalmát alapítsuk az önmagán nyugvó érvényre, hanem megfordítva, az érvényesség nyugodjon valamiképen a létezés strukturáján. Ezt a kérdést nagy erővel és ügyességgel oldozgatja Brandenstein s itt valóban nem annyira nézeteinek kritikájára van

szükség, mint inkább egy kevésbé eltérő más nézetnek kísérletszerű szembeállítására. Egy ezelőtt 10 évvel megjelent értekezésemben én is törekedtem körülírni az érvény mivoltát s vizsgálataim eredménye ez a definíció volt: az érvény „normatív reláció“, melyhez még a szükségképiség jegyét kellett csak hozzáadnunk, hogy a modern filozófia e fontos gondolatát sikeresen meghatározhassuk. Amit Brandenstein itt a „forma fennállásáról“ mond, az, úgy látszik, egyezik a mi gondolatunkkal; csupán ott van eltérés a két álláspont között, hogy Brandenstein az érvényt a dolgok formáihoz köti, azok számára foglalja le. Talán nem volna egészen érdektelen s megokolatlan, ha az érvényességek hordozóit a formákon kívül, másutt keresnők. Brandenstein szerint az érvény nem egyéb, mint az összefüggések *fennállása*, — szerintünk az érvény az összefüggésnek egyik *módja*.

A másik kérdés, melyben Brandenstein eredeti állásfoglalása szintén kellemesen lepi meg az olvasót, az individuális lényeknek megismerésére vonatkozik. Jól mutat rá szerzőnk (147. l.), hogy ennek a dolgok egyediségét híven kifejező belső valóságnak megismerésében a legfőbb akadály az, ha Aristoteleshez csatlakozunk a tudás mivoltának kérdésében. Aristoteles szerint ugyanis akkor van tudományunk, ha vannak egyetemes fogalmaink. A tudás célja, mivolta ezeknek az egyetemes fogalmaknak megismerésében áll s így világos, hogy Aristoteles szemében az egyszerű, egyedi dolgokról „nincs tudomány.“ Az egyedi mozzanatokat ugyanis sohasem ismerhetjük meg teljesen az egyetemes fogalmak segítségével. Ha tehát van a dolgoknak individuális lényegük, — és ennek elfogadásában Brandenstein megegyezik az antik és keresztény gondolkodással, — akkor meg kell keresnünk azt a megismerési módot is, mely bennünket ezekhez a lényegekhez eljuttat. Brandenstein meg is találja a megismerésnek e sajátos módját, még pedig nem valami intuícióban, hanem a fogalmi megismeréshez közel járó összehasonlító fogalomalkotásban. A dolgok individuális lényegét szerinte akkor ismerjük meg, ha sajátos tartalmukat összefoglaljuk hasonlóságuk szerint, — bár nem jelzünk ezzel semmiféle egyetemeséget. (147. l.). Ezt az általánosságban maradó megjegyzést kibővítik azok a részletek, melyeket a „Gestaltung“-ról olvashatunk s melyek az egyéni lényegsajátosságokat mutatják

be a maguk konkrét valóságában, meg azok az elmékedések, melyeket Brandenstein ugyanerről a kérdésről ad történeti szempontból Plátónál, Aristotelesnél, szent Tamásnál (u. o.). Általában megállapíthatjuk, hogy Brandenstein művének éppen ebben van egyik legnagyobb erőssége: a filozófia-történeti szempontok biztos és szerencsés leleményében s abban az attitűdben, melyből minden filozófiai irányt és eredményt mint önmagával egyenlőrangú véleményt vesz csupán figyelembe.

4. Ennek a bátor lendületnek s önállóságnak egyik értékes kis dokumentuma az a néhány oldal, melyen Brandenstein a *logika történetét* foglalja össze (159—167. ll.) Mert a nagyszabású és sokrészletű „alapvetésnek“ a „formatan — logika“ teszi harmadik részét. Hogyan gondolja el Brandenstein a logikát, — mi a jellegzetes vagy új mozzanat állásfoglalásában? Két, egymással összefüggő mozzanat jellemzi ezt a filozófiát: az egyik az, hogy a logikában nem egyszerű tudás-eszközt, nem Aristoteles vagy Bacon „Organon“-ját kell szerinte látnunk, hanem a *formák tanát*, azokét a formákét, melyek nem csupán módszeres játékra valók, hanem amelyek a dolgok lényegébe nyúlnak alá és így teszik ismeretvilágunk szerkezetét. Jellegzetes és döntő ennél fogva a másik motívum is, t. i. a logikának teljesen *ontológiai alapra* való helyezése, az igazságnak és érvénynek a létbe való gyökereztetése. „Az igazság, mondja Brandenstein (168. l.), a valóságnak egyik feltétele ugyan, de az igazság sem egyéb, mint reális összefüggés s így kell valamely alapra támaszkodnia.“ „Az érvény fogalma is követel valamit (tárgyat, mondanánk mi), amiről érvényes“ (169. l.). A logikának oly határozottsággal, oly következetesen és messzemenőleg ad ontológiai alapvetést, oly szigorú rendszerbe illeszti össze a logikai formákat s a reális világ formáit, aminőre még nem találkozott eddig példa. Talán Hegelre gondolhatnánk, mint e harmonizálásnak eddig legkövetkezetesebb végiggondolójára, csakhogy az a különbség, hogy ő a létezés törvényeit idomította az ideális gondolat-sorozathoz, míg Brandesteinnél megfordítva áll a vásár. A logikai formáknak a világfolyamatban testté váló irányát (Hegel) épúgy elkerüli,² mint ahogyan rendszerében „le van

² All das ist in der Natur der Formen begründet... Wir haben... dargelegt, dass in der logischen Vorbestimmung, in der höheren Bedin-

győzve a logicizmus egyoldalúsága“ (171. l.) is: lét és logikai forma összetartoznak, de annak a létmozzanatnak alapján, melyet szerzőnk tartalomnak nevez. A formák már most egyetemeseek, „üresek“ (a maguk módja szerint), „nyiltak“ (a sokféle tartalom felé) s ez a tulajdonságuk avatja őket egyúttal logikaivá is. Ily úton válik Brandenstein erősen aristotelikus irányú filozófussá, anélkül, hogy kész rendszert találna s fogadna el a Stagiritában. — míg mestere, Pauler vele szemben mindig a gondolkodás Plátója marad.

5. E mesterrel különösen az ismeretelméleti részben, a *logikai alapelvek* elméletében kellett magát egybevetnie s talán itt kellett az elválasztó szakadékot legjobban éreznie az önállóvá fejlett tanítványnak. Tudjuk, hogy Pauler Ákos rendszerének nemcsak legkardinálisabb, de egyúttal legérdekesebb része az, mely a logikai alapelveket (az azonosság, összefüggés és osztályozás principiumait) építi fel. Mi Brandenstein hozzáadása Pauler elméletéhez? Először: a megegyezőnek élesebb fogalmazása. Ez áll az azonosság elvéről, mellyel Brandesteinnél a következő alakban találkozunk: „minden dolog *csak* önmagával azonos (eddig Pauler formulája) *teljesen*“ (191. l.). Ennek az eltérésnek jelentőségére itt most nem térhetünk ki. A második logikai alapelv az összefüggés principiuma, melyet Brandenstein így alakít: „Minden dolog összefügg egymással, legalább is az alapvető mozzanatban“ (195. l.): minden dolog minden mással összefügg már azáltal is, hogy ugyanazon azonosság és ugyanazon összefüggési rendszerbe tartoznak. A harmadik alapelvet filozófusunk a „feltételezés“ (Bedingung) principiumában találja. Az azonosságban oly érvényességet láttunk, mely nem ad hozzá a tárgyak tartalmához semmit sem, ellenkezőleg, az azonosság a formában van, a tárgyaknak (pl. az ember) formális mozzanatában gyökerezik; ezért mondhatjuk róla, hogy a forma (minden forma) feltételezett valami (ist bedingt) s maga is további feltételül szolgál (201. l.). Így alakul ki Brandesteinnél a három alapelv, melyek részint Paulerre, részint Hegelre emlékeztető gondolatokkal, részint a fenomenológia éles boncoló-

gung die Folge... nie enthalten ist... Wo aus einem Früheren ein Späteres *neu* erlangt wird, geschieht das nie auf formalem Weg... Die Folgen sind durch die Vorbestimmungen bedingt, können aber nie aus ihnen entwickelt werden“ (428—429. l.).

késével kidolgozva hajszálfinom hálózattá szövődnek s még azokat is fogvatartják, kik az ilyenféle filozófiákban tautológikus pókhálószövegetésnél nem igen látnak egyebet. Mert valljuk be: e gondolatmenetek, melyek a filozófálás legegységesebb s legelvontabb témái köré szövődnek, valóban sokszor (öntudatosan) tautológikusok, továbbá tisztára logikai-formális jellegűek, mint akár a matematika, — de igazságerejük, evidenciájuk, következetességük nem vonható kétségbe. Itt inkább arról lehetne szó, hogy ezek helyett a logikai alapelvek helyett ne más principiumokat tegyünk-e s mily meggondolás alapján; az elvek tartalma, a tételek ellen aligha emelhet valaki kifogást. A mi nézetünk az, hogy az a három tétel, melybe Brandenstein a legalapvetőbb logikumokat összesűrítette, mélyenjáró *metafizikai alaptörvények*, axiómák inkább, mint logikai alapelvek: ilyenek gyanánt még mindig inkább a hagyományos principiumokat fogadjuk el (oly változtatásokkal, melyeket másutt kell kifejtenuünk), mint az „alapelv“ fogalmát megváltoztató Pauler vagy Brandenstein-féle szellemes rendszerezést.

6. Az alapelvek rendszere életbe hív egy másik rendszert is: ezek a *tartalomban* gyökerező „Gegengründe“ (221—237. ll.), és az ugyancsak innen eredő „további kategoriák“, a formák kapcsolatai, egymás mellé és alárendelése, fajok, nemek szerinti tagozódásai stb. (237—337. ll.) és végül a mellé- és alárendelés filozófiai következményei, a logikai megfeleltetés, mellérendeltség, logikai függés stb., köztük a „gyűrű“ és „láncolat“ logikai elméletei (337—428. ll.).

A fentebb jelzett lapokon is roppant anyag van összehalmozva. A hagyományos logika nem-faj-egyesítés problémáit kapjuk új éles megvilágításban, mint a „formák kapcsolatainak“ sokféle esetét. Ennek a szerző formalista filozófiájából következetesen így is kell folynia. Az egész tárgyalás mélyén, éppen a formák egyetemességénél s a tárgyak tartalmi elemeihez való problematikus viszonyánál fogva az *univerzálialak* kérdése húzódik meg: a középkori filozófiának nagy „harca“ az egyetemes fogalmaknak s a realitás egyedi jelenségeinek összefüggése körül, amit különben a jelenkor filozófiája is egyik főfeladatának tekint. Hogy Brandensteinnél mily érdekesen bonyolódnak le az idetartozó gondolatmenetek, arra jó példák következő fejezetei: Az egyetemes egyedi-formakap-

csolatok és velük szemben a meghatározott egyedi-formakapcsolatok (271. l.); ezek viszonya egymáshoz (304. l.); a meghatározottan egyedi-formakapcsolatok további kapcsolatai (275. l.); az itt rejlő probléma (317. l.). Ide írjuk Brandenstein elméletének egyik sarkalatos részletét: Kérdés: hogyan foghatjuk fel az *egyetemessé*g formájának viszonyát az *egyedi* dolgokhoz, — közelebbről: miben áll a különösnek tetsző „individuális formakapcsolat?” E kérdés azért oly fontos, mert hiszen az egyediség lényegét Brandenstein ebben a „formakapcsolódásban” pillantja meg. „Dass es so von den eigentümlichen Gehalten wie von den eigentümlichen Gestaltungen eigentümlich unterschiedene Bestimmungen gibt, ist klar. Zusammenhang, Identität, Bedingung, Ordnung, Formverknüpfung, Klasse usw. sind etwas ganz eigenes. Unter „vielen“ solchen Bestimmungen gibt es absolute Übereinstimmung; sie sind aber nicht qualitativ ähnlich... Nein, das Wesen dieser vielen Bestimmungen ist weder eine Ähnlichkeit, noch eine Gleichheit vieler: es ist eben ein und dasselbe Wesen, eine identische Bestimmung da, die von vielen Einzeldingen geltend, in vielen gemeinsam bestehend *allgemein* ist und so den realen allgemeinen Zusammenhang der Einzeldinge in ihrer *realen* Allgemeinheit bestimmt und realisiert... Und damit ist auch der schwierigste Teil des Problems der individualen Formverknüpfung überhaupt gelöst... So ist jeder Eigentümlichkeit genug getan und wir betrachten das Problem für erledigt“ (317—18. l.). Igen: de mi az a *reális egyetemesség*? Ha van ilyen, akkor csakugyan meg van oldva a felvetett kérdés, — de ha e két fogalmat: realitás és egyetemesség egymás mozzanatainak megtenni nem sikerül, akkor a régi probléma továbbra is csak az marad.

7. A logikának, mint szoros értelemben vett „formatannak” eddigelé két fontos mozzanatát fejtette ki Brandenstein „Alapvetése”: először a „sajátos formák” szerepét és helyzetét a filozófiai gondolkodásban, — másodszer a logikai kategóriák tanát. Ezek a legegyetemesebb ismerettani alapvetést tartalmazzák, mely után következnek „az általános logikai problémák” (428—581. ll.), vagyis az a problématerület, mely folytatja a tárgyi formák kapcsolatainak s a reá irányuló gondolkodásunknak vizsgálatát. Ha a valóság struktúrája végső elemzésben nem más, mint a formáknak és a tartal-

maknak változatos kapcsolódása s gondolkodásunknak hivatása ezeknek követésében áll: akkor felmerül a kérdés: mennyiben, hogyan, mily fokig ismerjük meg e formáknak egymásközötti, s a tartalmakkal egybeolvadó kapcsolatait? És miben áll a megismerés, hogyan alakul a filozófiai megismerés menete? tudja-e követni a formák természetes változási, kapcsolódási folyamatait? Szerzőnknek e kérdésekre adott felelete részben már ismeretes előttünk. Tudjuk fentebb érintett nyilatkozatát, hogy „nincs teremtő-formális progressus, vagy degressus“ (428. l.), — amivel azt adja értésünkre, hogy sem a formáknak tetszésszerű logikai összekapcsolódásai, sem pedig a sajátos létformák s a velük kapcsolódó tartalmi mozzanatok megismerése nem vezetnek bennünket a valóság további ismeretére. A valóságot Brandenstein szerint csak kétféleképpen ismerhetjük meg úgy, hogy ismeretünk érték legyen, ne pedig misztifikáció: az egyik a tárgynak az öntudatban való egyszerű felmerülése, adottságok alakjában, — csak hogy ez még nem igazi „ismeret“; a másik pedig a „redukció“, vagyis a regresszív elemzés (449. l.). Az az eljárás, melyet fentebb „progressusnak“, „degressusnak“ nevezett, nem egyéb, mint formáknak, fogalmaknak szabad kombinációja, (pl. összekötöm e két fogalmat, formát: állat + kétlábú), melyről még nem tudom, a *valóságnak* egy részét tartalmazza-e vagy sem. A megismerésnek nem szabad eszerint megelőznie a valóság kapcsolódási menetét és szerkezetét; nem lebeghet felette a maga a forma-kombinációival; még a matematikai ismerés³ sem ily szabad és független, bár egészen más természetű, mint a realitás megismerése (435. l.). Hanem igenis: az ismeret menetének mindig úgyszólván *a tergo* kell nézni a valóságot: a régi filozófia nyelvén: a „tapasztalást“, „a tények logikáját“ (Liebmann) kell követnie. A mindenáron „teremtő logikát“ hajszoló felfogás egyébként is csak *a már megejtett* „regressus“, vagyis redukció tükörképe és megfor-

³ „Das ist keine wesentlich neue Bestimmung, wie wenn $2 + 3 = 5$ ist. Die 5 hat neue Bestimmtheit gegenüber der 2 und der 3, sie hat ganz andere Potenzen usw. Wir erhalten sie aber auch nicht durch das Verknüpfen der 2 und der 3, sondern aus deren operativen Ineinsgestalten: denn die 5 ist nicht 2 und auch nicht 3, keine kommt ihr vollständig zu, wie die Zweibeinigkeit dem zweibeinigen Tier. Mann hüte sich also, im Verknüpfen eine schöpferische Synthese zu sehen: auch es tritt immer regressiv als *Verknüpftsein auf*“ stb. (431. l.).

dítottja lehet, s ez esetben sem ad semmi újat (462. l.). Körülbelül ez a program az, hol Brandenstein is kiköt, mikor a formák megismerését, a szoros értelmű, „igazi” megismerést, az u. n. „redukcióban” pillantja meg. A következményekből kell kihámozni az előfeltételeket, — nem pedig formai előfeltevésekből kell kikombinálni a valóság menetét: ez a filozófia, a logika parancsa, ebben áll Brandenstein reduktív módszere. „Weil die logische Bestimmung immer regressive Bedingung ist, *erkennen* wir auch die Folgen immer reduktiv und regressiv“ (449. l.). A logikai szubszumpció sem egyéb, mint redukció, s a formák teljes rendszerét sem fedezhetjük fel másképen, mint az előfeltevéseket kinyomozó redukció segítségével (453. l.). Így a redukció alap gondolatából fejlődik tovább Brandenstein érdekes logikai problematikája, melyben egymásután kapunk felvilágosításokat a logikai substitúció, transzitivitás, symmetria, a matematikai dedukció, a matematikai logika és calculus bonyodalmas kérdéseiről. Jólesően tapasztaljuk, hogy a matematika Brandenstein képzettségének egyik erős oldala és épen ezért mindig szét tudja választani egymástól a matematika logikáját meg a valóság logikáját. Ezt különben öntudatosan is leszögezi azokban a fejezetekben (407 s k. l.), melyekben a „totikus (metafizikus), logikus és matematikus” elméleti tevékenységét hasonlítja össze egymással.

8. A formatanhoz tartozik Brandensteinnél „*az igazságok megsokszorozásának*”, továbbá „*a gondolkodás logikai határománnyainak*” kérdése is. (477—535. ll.) Ez utóbbi fejezet a fogalom-tétel-következtetés tanait vizsgálja a fentebbi egyetemes szempontból, a redukció általános vezérgondolatának megvilágításában. A „*forma szükségképiségenek*” elgondolása pedig módot nyújt szerzőnknek az „örök” és „esetleges” igazságok problémájának megvitatására (543. l.), ami ismét Bolzanoval és Paulerral kapcsolja őt össze. Végül a formák világában érvényesülő rangsorozatot veszi elemzés alá s itt ismét mint vérbeli metafizikus mutatkozik be az olvasónak. Ismét összehasonlítást kapunk itt az emberi géniusz különböző irányai között (költők és kutatók összehasonlítása, 551. l.), — az akarat és értelem világa között, — érdekes filozófiai elmélkedéseket hallunk az alanyról, alanyiságról s a soha nem igazolható szubjektivizmusról, — újra felmerül

előttünk az ismeretprobléma az alany-tárgy dualizmusának tételében, a bizonyosság, valószínűség kérdése is röviden kellő elintézést nyer, — s mindez a sok kérdés és megoldás egyetlen középpont: szerzőnk formalizmusa köré helyezkedik el. Utolsó helyen tett „megjegyzéseiben“ Brandenstein a gondolatok kifejezésének eszközeivel, a *jellel* foglalkozik (581—594. ll.), hogy aztán rátérjen arra, amit másoknál inkább előljáróban szoktunk kapni a logikai vizsgálatoknál: megalapozza a *logika autonóm jellegét* s röviden áttekinti a logika történetét (595—596. ll.).

9. Vázlatos áttekintésünkéből kitűnik, hogy Brandenstein műve valóban megfelel a kitűzött célnak: a filozófia *alapvetésének*, a metafizikának, ismeretelméletnek, logikának teljes egésze elénk tárul ebben a hatalmas, egységesen átgondolt opusban. Megjelenése nem közönséges esemény a magyar filozófiai irodalomban, — a „Grundlegung“-ot az átlagtermelések színvonalát erősen meghaladó jelenségnek kell tekintenünk. S e jelentősége egyúttal ígéret is: az alapvetés után várjuk a felépítményt is, ami, úgy tudjuk, már kialakult szerzőnk filozófiai tudatában s közlésre vár. De jelentősége van a Brandenstein művének más szempontból is. Ez abban áll, hogy benne látjuk a magyar filozófusok fejének, Pauler Ákosnak egyenes utódát, szellemének s rendszerének örökösét. Hogy Brandenstein e tekintetben nem epigon, hanem minden rokonsága mellett is önálló jelenség, azt a fentebbi sorok is kellőképp kiemelték. De mégis: világnézete, szellemének struktúrája, ideális metafizikai lendülete ugyanazon irányba vezetik őt, mint mesterét, Paulert. A tehetséges és eredeti tanítvány rendszere a mester rendszeréről tanubizonyyságot tesz: mutatja annak életrevalóságát, fejlődésképességét, termékenyítő erejét s a jelenkor gondolatvilágával való szerves kapcsolatát. Ezen auspiciumokkal várjuk Brandenstein „Alapvetésének“ folytatását, filozófiájának rendszeres egészét.

Brandenstein e művét a német „Notgemeinschaft“ adta ki. Gragger Róbert irányító, ösztönző hatásának eredménye volt, hogy egy magyar filozófus németül megszólalhatott s a németen keresztül a magyar kultúrát szolgálhatta!

Várkonyi Hildebrand.

TUDOMÁNYOS IRODALOM.

Széphalom

Szerk. Zolnai Béla. I. évf. Szeged, 1927. 1—3. szám. 8-r. 112. l. Előfizetési ára 10 pengő. Szerk. címe: Szeged, Egyetem.

Debreczeni Szemle

Szerk. Hankiss János és Milleker Rezső. I. évf. Debrecen, 1927. jan.-febr. 144 l.

Nagy József

A filozófia története. 2. kiadás. A Pantheon Ismerettára Budapest, 1927. 8-r. 478 l.

Nagy József

Két filozófus: Platon és Kant. Kultúra és Tudomány Budapest, év n. 8-r. 174 l.

Nagy József

A pszichologia főkérdései. Tudományos Gyűjtemény 26. Pécs, 1927. 8-r. 206 l.

Várkonyi Hildebrand

Az indukció filozófiája. Symposium Könyvek 2. sz. Pécs, 1927. 8-r. 83. l.

Erdey Ferenc

Új utak erkölestánításunk rendszerében. Kalocsa, 1926. 8-r. 65. l.

Dékány István

A társadalom megismerése. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1926. évi 204. kötetéből. 241—274. 391—420 ll.

Ottlík László

A társadalomtudomány filozófiája. A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára 5. sz. Budapest, 1926. 8-r. 228. l.

Schneller Margit

Tolsztoj világnézete és kultúrfilozófiai jelentősége. Pécs, Dunántúl, 1927. 8-r. 51 l.

Gina Lombroso

A női lélek. Fordította ifj. Moravcsik Gyuláné. Budapest, Athenaeum, év n. 8-r. 251 l.

Pröhle Károly

A magyar evangélikus theológia helyzete és feladatai. Különlenyomat az Evangélikusok Lapjából. Sopron, 1926. 8-r. 16 l.

Karner F. Károly

Pál apostol világnézete. I. Pál apostol és a görög filozófia. Pécs, Dunántúl, 1927. 8-r. 112 l.

Révay József

Szentek legendái. Lepold Antal előszavával. Budapest, év n. 8-r. 456. l.

Szent Ferenc nyomdokain Szerk. Buttykay Antal. Budapest, Szent Ferenc-rend, 1926. 4-r. 519. l.

Lajti István

Az óskréta vallás. Különlenyomat az Egyetemes Philologiai Közöny 1926. évi 7—10. füzetéből. 8-r. 18 l.

Albert Sechehaye

L'école genevoise de linguistique générale. Extrait de la revue „Indo-germanische Forschungen“ t. 44 pp. 217—241. Berlin, de Gruyter, 1927.

Josef Balog

„Voces paginarum“. Sonderabdruck aus Philologus LXXXII. Heft 1 u. 2. Leipzig, 1927. 8-r. 66 l.

Balogh József

Hangos könyörgés — síró fohász. Különlenyomat az Ethnographia (Népélet) 1926. évi 4. számából. 8-r. 190—192. l.

Zolnai Béla

Modern irodalmunk és az irodalomtudomány. Széphalom-Könyvtár 1. sz. Szeged, 1927. 8-r. 16 l.

Farkas László

Élet és művészet. Különlenyomat a Nagyköroői Arany János Társaság évkönyvének I. kötetéből. Nagyköroői, 1926. 8-r. 24 l.

Jakob Bleyer

Von der Erforschung des deutschen Kultureinflusses im südöstlichen Europa. Deutsche Rundschau, Jg. 53, Heft 2. S. 123—133. Sonderabdruck.

A magyar tudománypolitika alapvetése.

Szerkesztette Magyary Zoltán. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1927. 8-r. 628. l.

Balogh József

A magyar műveltség sorsa. Különlenyomat a Magyar Gimnázium III. füzetéből. Budapest, 1927. 8-r. 11 l.

Grósz Emil

Az egyetemek multja és jövője. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1927. évi 593. füzetéből. Budapest, 1927. 8-r. 29 l.

Szandtner Pál

A magyar főiskolai ifjúság válsága. Szeged, 1926. 8-r. 22 l.

Bartha József

Két nemzedék magyar irodalma 1875—1925. Budapest, 1927. 8-r. 175 l.

Horváth János

Petőfi Sándor. II. kiadás. Budapest, 1926. 8-r. 597 l.

Harsányi István

A magyar Biblia. Bethlen Könyvtár 10—11. sz. Budapest, 1927. 8-r. 145 l.

Balogh József

Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum“. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 24. sz. Budapest, 1926. 8-r. 16 l.

Gróf Zichy István

Levedia és Eteköz. Különlenyomat az Akadémiai Értesítő 434. számából. 8-r. 13 l.

Zalán Menyhért

A Pray-kódex forrásaihoz. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1926. évf. 3—4. számából. Budapest, Stephaneum, 1926. 8-r. 36 l.

Szilárd Leó

Szent László a magyar lírában. Pécs, 1926. 8-r. 41 l.

Waldapfel József

Balassi költeményeinek kronológiája. Irodalomtörténeti Füzetek 15. Budapest, 1927. 8-r. 43 l.

Voinovich Géza

Gyulai Pál emlékezete. Különlenyomat az Akadémiai Értesítő 1926. évi 434. füzetéből. Budapest, 1926. 8-r. 19 l.

Hoványi Béla

Erdős Renée. Miskolc, 1927. 8-r. 32 l.

Szilády Áron és Dézsi Lajos Jegyzetek a Régi Magyar Költők Tára hetedik kötetéhez. Budapest, M. Tud. Akad. 1926. 8-r. 323—426. ll.

Dézsi Lajos

Rosnyai Dávid: Horologium Turcicum. Régi Magyar Könyvtár 38. Budapest, 1926. 8-r. 260 l.

György Lajos

Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1925. év. Erdélyi Tudományos Füzetek 7. sz. Kolozsvár-Cluj, 1927. 8-r. 26 l.

Vasshegyi Margit

A magyar Molière-fordítások. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest No 1. Budapest, 1927. 8-r. 93 l.

Molnár Kálmán

A szent korona-tan kifejlődése és jelentősége. Pécs, Dunántúl 1927. 8-r. 16 l.

Ernyey József

Mannaeső a Kis-Kárpátokban 1585-ben. Különlenyomat a Természet-tudományi Közlöny 1927. januári számából. 41—43. l.

Ernyey József

Adatok borbélysebészeink XVIII. századi életéhez. Az Orvosi Hetilap tudományos közleményei. Különlenyomat. LXXI. évf. 7. sz. Budapest, 1927. 8-r. 8 l.

Richard Huss

Zum Namen der Germanen. Sonderabdruck aus Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Jg. L. 1—2. Hermannstadt, 1927. 8-r. 12 l.

Richard Huss

Die flandrische Kolonisation in Siebenbürgen und der Freibrief der Siebenbürger Sachsen. Sanderabdruck aus Deutsche Bauern-Hochschule, 1927. S. 223—232.

Turóczi-Trostler József
Német irodalom. Különlenyomat az Irodalmi Lexikonból. Budapest, 1927. 8-r. 29 l.

Lám Frigyes

A gründlerek irodalma. Különlenyomat a Szepesség c. emlékkönyvből. Budapest, 1926. 8-r. 58. l.

Eckhardt Sándor

Magyar hírek egy régi francia újságban. Különlenyomat a Napkelet 1926. évf.-ből. 936—947. ll.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY.

A könyvsorozat, melyet ezen a hagyományos régi címen megindítunk, méltóképen folytatni igyekszik Kazinczy és Széchenyi korának legeredményesebb tudományos vállalkozását, mely ezen a címen jelent meg. Tudományos bevezetések és összefoglalásokat ad közre a szellemi és a természettudományok egész területéről; a legjobb tudományos szak-erők tollából oly munkákat bocsát ki, melyek a legmagasabb tudományos igények szemmel tartása mellett is közérthetőek, egyszerű, világos, szabatos és áttekinthetően tagolt előadásban tájékoztatnak minden művelt olvasót a tudomány egyes területein elért eredményekről. A könyvsorozat tekintettel van az egyetemi és főiskolai oktatás szükségleteire s különös figyelmet fordít az egyetemes tudományosság magyar vonatkozású tanulmányaira.

A kiadó.

Eddig megjelent:

1. *Prinz Gyula*: Európa városai.
2. *Cholnoky Jenő*: Általános földrajz I.
3. *Dékány István*: Bevezetés a társadalom lélektanába.
4. *Cholnoky Jenő*: Általános földrajz II.
5. *Gaál István*: A föld története.
6. *Kuncz Odön*: Bevezetés a jogtudományba.
7. *Eckhart Ferenc*: Bevezetés a magyar történelembe.
8. *Rhorer László*: Atomok, molekulák, kristályok.
9. *Lassovszky Károly*: A Mars bolygó.
- 10—11. *Soós Lajos*: Rendszeres állattan. I—II.
12. *Nagy József*: Az ethika alapvonalai.
13. *Szász Béla*: Orvosi jogtudomány.
14. *Gombocz Endre*: Rendszeres növénytan I.
15. *Prinz Gyula*: Magyarország földrajza I.
16. *Gombocz Zoltán*: A magyar történeti nyelvtan vázlata.
- 17—18. *Bozóky Géza*: Magyar váltójog I—II.
19. *Várkonyi Hildebrand*: A pszichologia alapvetése.
20. *Molnár Kálmán*: Magyar közjog I.
23. *Kérészy Zoltán*: A katolikus egyházi jog.
24. *Irk Albert*: A Nemzetek Szövetsége.
25. *Gombocz Endre*: Rendszeres növénytan II.
26. *Nagy József*: A pszichologia főkérdései.

Legközelebb megjelennek:

21. *Molnár Kálmán*: Magyar közjog II.
22. *Dudich Endre*: Rendszeres állattan III.

A Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének és kiadóhivatalának címe:

DANUBIA KÖNYVKIADÓ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

(Pécs, Munkácsy Mihály-utca 9.)

MINERVA-KÖNYVTÁR

1. *Husztí József*: Platonista törekvések Mátyás király udvarában.
2. *Thienemann Tivadar*: Mohács és Erasmus.
3. *Zolnai Béla*: A látható nyelv.

REVUE
DES
ETUDES HONGROISES
ET FINNO-OUGRIENNES

Sous les auspices de l'Académie Hongroise des Sciences
dirigée par

Zoltán Baranyai
chargé de cours
à l'Université de Szeged
(4. Chemin de Miremont, Genève)

Alexandre Eckhardt
professeur à l'Université
de Budapest
(Ráday-utca 32. III. 4.)

5e ANNÉE — 1927

PARIS

Libraire ancienne Honoré Champion 5, Quai Malaquais (VIe)

Ungarische Jahrbücher

Zeitschrift für die kulturellen, sozialen und wirtschaftlichen
Fragen Ungarns und seiner Nachbarländer, begründet von

Professor Dr. R. Gragger

Band VII. 1927.

Walter de Gruyter & Co.

Berlin u. Leipzig.

Megrendelhető minden könyvkereskedésben.

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

TARTALOM

FÁBIAN ISTVÁN: A francia konzervativizmus filozófiai alapvetése.

ECKHARDT SÁNDOR: Sicambria

THIENEMANN TIVADAR: Irodalomtörténeti alapfogalmak.

KRITIKAI SZEMLE: Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnelyv történetéhez. *Tolnai Vilmos.*

BUDAPEST, 1927.
EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
RÉNYI KÁROLY BIZOMÁNYA
IV., Kossuth Lajos-utca 2.

Ára 4 pengő.

MINERVA-TÁRSASÁG

névvel 1921-ben tudományos társaság alakult. A társaság célja: a magyar szellemi élet történetének művelése. Tagja lehet a magyar tudomány minden barátja, aki az évi tagdíjat beküldi. A tagok a *Minerva* folyóiratot tagdíjuk fejében kapják.

A társaság vezetésére a következők választották meg: Elnök: Gombocz Zoltán, alelnök: Hóman Bálint, titkár: Farkas Gyula, szerkesztő: Thienemann Tivadar.

A Minerva-Társaságra és a folyóiraatra vonatkozó minden közlemény Thienemann Tivadar címére küldendő (Pécs, Központi Egyetem).

A Minerva-Társaság tagdíja: évi 8 Pengő, amely részletekben is beküldhető. Kérjük a társaság tagjait, hogy az 1927. évi tagdíjat, valamint az esetleges tagdíjhátralékot a mellékelt utalványon mielőbb a társaság rendelkezésére bocsátani szíveskedjenek.

*A póstatakarékpénztári csekkszámra száma: *38.688.*

MINERVA-KÖNYVTÁR

1. *Huszti József*: Platonista törekvések Mátyás király udvarában.
2. *Thienemann Tivadar*: Mohács és Erasmus.
3. *Zolnai Béla*: A látható nyelv.
4. *Hóman Bálint*: A magyar történetírás első korszaka.
5. *Máté Károly*: A magyar önéletírás kezdete.
6. *Szerb Antal*: Az udvari ember.

A FRANCIA KONZERVATIVIZMUS FILOZÓFIAI ALAPVETŐI.

— MAURRAS, SEILLIÈRE, MARITAIN. —

HA valaki a mai francia irodalomban azokat az egyéniségeket keresné, akik a jövő nemzedék útjait jelölik ki, valószínűleg találkozna Charles Maurras,¹ Ernest Seillière² és Jacques Maritain³ nevével. Az újabb francia irodalom nagy tömegterméséből objektív, alapos bíráló híjján ujságírók, vagy ujságírószerű kritikusok, akiknek legjellemzőbb tehetsége a közönség izlésének kiszimatolása, szokták kiemelni a nagyobb egyéniségeket azért, hogy könyvet írjanak róluk. A könyvnek fogynia kell, tehát oly egyéniségről kell írni, aki iránt érdeklődik a közönség. Ilyen riportertehetségű írók René Gillouin és Albert Thibaudet. Az első Bergsonról és Seillière-ről írt könyvet, a másik „Trente ans de vie française” című több kötetes sorozatában, Barrès, Bergson és Maurras szerepel. Maritain a három közül a legfiatalabb, igazában csak a háború után tűnt fel. Róla még nem írtak könyvet, de jelentőségét mutatja az, hogy Cocteau egy neki címzett nyílt levélben jelentette be megtérését a katolikus hitre.⁴

Maurras, Seillière és Maritain, mindhárman a konzervatív reakciót hirdetik a forradalom rombolásaira. Közös meggyőződésük, hogy a mai Franciaország szellemi és társadalmi élete beteg. Ennek oka szerintük a romanticizmus. Orvossága az intellektualizmus és ennek legszilárdabban felépített kifejezése az életben: a katolicizmus. Az ilyen gondolkodásmód nem ujság a francia irodalomban. Már a múlt század elejétől kezdve kíséri egy vékony ér a francia irodalom

¹ Charles Maurras, az „Action française” szerkesztője, a francia royalista párt egyik vezérembere.

² Baron Ernest de Seillière a francia Akadémia tagja. Termékeny író. Megjelent köteteinek száma 40 körül jár.

³ Jacques Maritain az „Institut Catholique” modern filozófia-történet tanára.

⁴ Jean Cocteau: Lettre à Jacques Maritain. Paris. 1926. Stock.

folyamát, amelyet többek közt Joseph de Maistre, de Bonald és később Barrès nevei jelölnek és amely ma — úgy tűnik fel — maga is folyammá dagadt, át akarja venni az irányítást.

1. A z a l a p é l m é n y. A mai francia konzervativizmus elméleti írói közül Maurrast, Seillièrè-t és Maritaint emeltük ki. Mint láttuk, van közös meggyőződésük, de mivel mindhárman erős egyéniségek, a valóság meghamisítása lenne egy mesterségesen egységesített rendszerbe erőszakolni őket. Különbség van köztük a szemlélet tárgya és a szemlélet módja szempontjából. A szemlélet módjának különböző volta alatt az írók különböző stílusát, gondolkodás-módját, egyéniségét értjük. A szemlélet tárgyának különbségéből következik, hogy e szerzők világképe és a belőle kialakuló elméleteik is különböznek. A szemlélet tárgyai között sokszor van egy, amely mintegy a többi fölé kerekedik, átszínezi őket, amely a főgondolatot alkotja meg a szemléletben: ez az a l a p é l m é n y.

Mindháromuknak közös alapélménye, hogy a mai Franciaország beteg, szétoszlásban van. Ezt a betegséget mind-egyikük más-más színben látta. Maurras alapélménye gyakorlati. Észrevette, hogy ma már nem Franciaország vezeti Európát, a régi nagyság eltűnt. Észrevette, hogy ma a franciák nem a saját lelkükhöz szabott életformában élnek, hanem idegen gondolatokat akarnak magukon megvalósítani. Mivel az alapélmény a gyakorlati életből fakad, Maurras egész munkássága a gyakorlat talaján mozog. A francia élet bajait látja és az életet akarja megjavítani.

Seillièrè a sokat olvasó emberek osztályába tartozik, akik könyveken, elméleteken át ismerik meg a világot. Ezért a mai francia bajokat is elméleti szempontból fogja fel. Alapélménye szerint napjainkban a tudatalatti lélek a tudat fölé került és ma vezeti az emberiséget (tehát nemcsak a franciákat!) A tudatalattinak ez a tudat fölé való nyomulása nyilvánul meg az irracionális imperializmusban, a miszticizmusban, a romantizmusban. Mivel ez az alapélmény főként felismerő, Seillièrè legerősebb oldala a kritika. Megalkotja ugyan a kritizált dolgok ellentéteiből pozitív elméletét is, de abból

hiányzik az, ami a legértékesebb kritikáiban: az élményszerűség ereje.

Maritain filozófiai érdeklődésű ember, tehát a mai szétbomlást is a filozófiában figyelte meg. Alapélménye a hit Istenben és a katolikus igazságokban. Ezt az alapélményt a filozófiai érdeklődés a katolicizmus filozófiai rendszerére, Aquinói Szent Tamás bölcséletére, irányította. Az a felismerés, hogy ma a thomizmusra égetően szükségünk van, nem újabb fázisa, hanem csak más megfogalmazása ugyanannak az alapélménynek.

A továbbiakban figyelemmel kísérjük, hogy az alapélmény hogyan bontakozik ki részleteiben. Az alapélmény természete szerint Maurras elmélete az életből indul ki, Seillière-é az elméletből és Maritainé a filozófiából.

2. Az élet. Maurras alapélménye két kérdésre való feleletet rejt magában. Az első kérdés, hogy milyenek a franciák valójában, a második, hogy milyenek azok az idegen gondolatok, amelyeket meg akarnak magukon valósítani. E két kérdésre adott felelet önként megfelel a felvetődő harmadik kérdésre, hogy mennyiben és miért ártottak ezek az idegen gondolatok.

Maurras a történelemben két egymással ellentétes kulturát lát: a férfias és nőies kulturát. A férfias kultúra ideálja az összhang, a nőiesé az egyéniség.⁵ Az összhang bölcsője a klasszikus Görögország. Ez az összhang az alapja mind az egyéni, mind a társadalmi életnek. Az egyéni életre nézve ez a görög bölcsesség tanítása: „Se henyélés, se erőlködés. Nincs erény öröm nélkül, se öröm erény nélkül.”⁶ Ugyanilyen összhang van az ember és a természet között. Az ember megkeresi ugyanazokat a viszonyokat a természetben is, amelyek bennünk is megvannak, de anélkül, hogy a természetet kiaknázná, vagy alárendelné magát neki.⁷

Ez az összhang jellemzi a férfias kulturák társadalmi életét is, amelynek államformája az arisztokrácia vagy a királyság. Ezek a termelő társadalmi formák. A

⁵ Ch. Maurras: *L'avenir de l'intelligence*. Paris 1905. 239. l.

⁶ Ch. Maurras: *Anthinea*. Paris. 150. l.

⁷ Ch. Maurras: *Anthinea*. Paris. 151. l.

demokráciák csak felélik azt, amit az előző konstruktív társadalom gyűjtött. A vezető társadalmi osztályok képviselik az Ész-t az összesség életében, irányítják és mérséklék az egyéneket, összhangba hozzák az egyén érdekeit a közösség céljaival. Hogy az állam életében meglegyen a folytonosság, a kitűzött célok állandó követése, szükséges egy ilyen uralkodó osztály, hol apáról-fiúra száll a hatalom.

Ezt a férfias kulturát jellemzi az intellektuális rend, mint Albert Thibaudet mondja Maurrasról írott könyvében: „Rend az emberben, az egyéni érdekek alárendelése a társadalmiaknak, rend a gondolkodásban, az ész uralma az ösztönök fölött, rend az államban, egy uralkodó, vagy uralkodó osztály hatalma az egyéni érdekek fölött.”⁸

Ezt az athéni bölcseséget Róma vette át. Amikor az ész uralma Rómában meggyengült, erőt vett rajta a zsidó biblikus eredetű monotheizmus destrukciója. A katolikus egyházé az érdem, hogy az anarchikus, az egyén szeszélyeinek tág teret engedő egyistenhitet megsabályozta és az Egyén meg az Isten közé az Egyház megtámadhatatlan tekintélyét állította.⁹ Így a latin férfias kultúra uralkodott a középkorban is.

A renaissance hatása alatt azonban a „barbárok” is nemzeti öntudatra ébredtek. Luther, „der deutsche Mann”, (Maurras Fichtét idézi) felszabadította a német népben rejlő individualizmust a reformációval és ezzel megkezdődött a forradalom. Ez a germán individualizmus fordítottja a görög-latin intellektualizmusnak: az érzékenység, a képzelet uralma az Ész fölött, a különleges, az egyéni elébe helyezése az általánosnak, az államéletben pedig a

⁸ Albert Thibaudet: Les idées de Charles Maurras. 515. l. Paris. 1920. A „rend” gondolata megvan már Auguste Comte-nál is, akit Maurras mesterének vall. Maurras e gondolata mégis eredeti, mert hangsúlyozza a rend szembenállását a romantikával és a forradalommal és ez ellentét gyakorlati következményeit is levonja.

⁹ Az ilyenfajta gondolatok következménye, hogy Andrieu bordeaux-i érsek a múlt évben (1926) megtiltotta híveinek Maurras műveinek olvasását. 1926 decemberében a pápa is nyilatkozott erről az ügyről és helytelenítette, hogy a katolikus hívek olyan ujságot (Action française) olvasnak, amely a politikát a vallás elé helyezi.

magánérdek istápolása a közérdek helyett „...és a fajtájuk saját vérükből valónak ismerte el őket”: a germánok a reformáció mellé állottak. Ezzel visszarántották az európai műveltséget az individualizmus „sötétségébe.”

Franciaország először tisztította meg magát és kitermelte a nagy század klasszicizmusát, amely a görög-latin kultúra egyenes leszármazottja. De a zsidó-germán romboló szellem nem nyugodott. Voltaire és Montesquieu előkészítették neki a talajt, a végleges megfertőzés pedig a „nyomorult Rousseau” műve „...ami nemrég pótlendő tudatlanság, kijavítandó tökéletlenség, helyrehozandó gyengeség volt, felsőbbre törekedett új és barbár frissesége jogán a kiszáradás, a kimerülés fölött, amit minden tanult, kiművelt, beérkezett fajban megláttak. A művészet, tudomány, irodalom, hagyomány, mult, egyszóval minden, ami meg volt, többé nem volt fontos, mert a tiszta természet közvetlenül az istenihez vezetett: egyedül ő beszélhetett a jövő hibátlan nyelvén. Az emberek között a butának adták a szót, a népek között a hátramaradottnak. A demokrácia és a germánság így egyetértvén, nyilvánosságra hozták uralmuk szemtelen jogait.”

Rousseauval elérkezett a romantika és a forradalom Franciaországba, mert a kettő ugyanabból a forrásból, az individualizmusból fakad. Az egyik az irodalomban, a másik a politikában hirdette a szabadságot: ez az idegen gondolat, amit magukra erőszakoltak a franciák és ami tönkretette őket.

A forradalmi liberális tanítások szétbomlasztották az egyéni és társadalmi élet szilárd rendjét. A szabadság kiölte a polgárokból nemcsak az állam törvényeinek a tiszteletét, hanem azokat a mély és fenséges törvényeket is, amelyek velünk születnek, mert ezek is útjában állottak a korlátlan szabadságnak. Az egyenlőség az alsóbbrendű elemeknek, a gyengébb termelőknek, de falánkabb fogyasztóknak kedvezett. A testvériség a nemzetközi béke helyeit eggyel több olyan problémát vetett föl, amely miatt a polgárok gyűlölhették egymást.¹⁰

¹⁰ Ezt a történelmi fejlődést és következményeit *Romantisme et Révolution* c. kötetének előszavában írja el (Paris 1922.), amely cím alatt politikai műveit gyűjtötte össze.

Ezeket a Rousseau által közvetített idegen gondolatokat a klasszikus kultúra örököse, az intellektuális francia, nem tudta megérteni, még kevésbé a saját érdekében felhasználni,¹¹ ezért a mai francia köztársaságban az idegeneké, a barbároké a hatalom: az idegenek, protestánsok, szabaddkőmivesek és zsidók arisztokráciájáé ma minden vagyon és minden erő.¹²

Az irodalomban a forradalom ugyanilyen gyümölcsöket termett. A romantika felfogása szerint „az antik fegyelemnek semmi köze az írásművészethez, csak az író képzeletétől függ. Minden emberi nemzedék olyan mélyen különbözik elődeitől, hogy mindent előlről kell kezdenie... Az izlésnek, az ítéletnek, az észnek semmi befolyása sincs a költő képzeletére. Saját ítéleteit is kineveti többre becsült szeszélyei nevében. Nincs akadály szenvedélyei előtt.”¹³

Ezt a felfogást a férfias francia nem tudta elsajátítani. Érthető elkeseredéssel idézi a „Barbarie et poésie”-ban a cionista Kahn megállapítását, hogy a mai francia irodalom legkiválóbbjai (Maeterlinck, Verhaeren) idegen származásúak. A francia szellem tiszta megnyilvánulása a XVII-ik század klasszikus harmóniája és nyugalma, nem a romantika homályos, szétszaggatott stílusa és misztikus sóvárgásai.

Az irodalom ilyen lezülését az tette lehetségessé, hogy ipar lett, pénzért a tömegeknek dolgozott, nem pedig az arisztokratikus elite számára. Ha tehát az irodalmat, az egyéni és társadalmi életet helyre akarjuk állítani, ha azt akarjuk, hogy Franciaország ismét olyan nagy legyen, mint régen volt, — ez Maurras gondolatainak végső következménye, — vissza kell adni a hatalmat a születési arisztokráciának, a katolikus Egyháznak és végül vissza kell hozni a királyt.

Maurras megállapítása szerint tehát ma rendetlenség van és holnap rendnek kell lennie, ha Franciaország nem akar elpusztulni. A rendetlenség és a rend okait, illetve

¹¹ Ezt a gondolatot a filológiai kutatás eszközeivel bizonyítja: Louis Reymond újabban megjelent könyve: *Le romantisme (Ses origines anglo-germaniques)*. Paris, 1926.

¹² A. Thibaudet: *Les idées de Charles Maurras*. 117. l.

¹³ Ch. Maurras: *Barbarie et poesie*. Paris, 1925. 188—189. l.

feltételeit kizárólag az élet keretein belül keresi. A baj és orvosság mélyebben fekvő rugóit Seillière és Maritain határozzák meg.

3. Az elmélet. Seillière alapélménye a tudatalatti modern életben való nagy befolyásának felismerésében áll. Minden egyéni lélek két rétegből áll: a tudatalatti, a társadalmi tapasztalat ösztönszerű emlékeiből és érzelmi adottságokból áll, a t u d a t — Seillière felfogása szerint — ezzel szemben az aktuális világ jelenségeit fogja fel. A racionálisan élő ember célja az, hogy a tudatalatti ösztönzéseit és néha kényszereit minduntalan az aktuális világhoz, azaz a pillanatnyilag tudatos szemléletekhez alkalmazza. A tudat feladata tehát bizonyos okos mérséklés: a valóság felismerése és az egyén hozzáidomítása ehhez a felismeréshez. A tudat és tudatalatti ellentéte társadalmi érték szempontjából úgy fejezhető ki, hogy a tudatalatti az egyén korlátlan önzésének a forrása, a tudat pedig a társadalmi közösség érdekei által mérsékelt önzést fejleszti ki. Legegyszerűbb alakja a tudat és tudatalatti ellentétének a jó és a rossz örök harca.

Seillière nem tagadja tehát a tudatalatti létezését és nem is akarja azt egészen visszaszorítani. Elismeri nagy szerepét, a normális életben is csak fékezni kívánja. Elismeri, hogy az emberi tettek legerősebb rugója az önzés, a terjeszkedési vágy, azaz az egyénnek az a törekvése, hogy mások kárán előnyöket biztosítson magának, vagy hogy másokat hatalma alá hajtson. Ez a terjeszkedési vágy: az imperializmus. Az imperializmusnak két alakja van: a racionális imperializmus, amelyben a tudat mérsékli ezt az ösztönt, és az irracionális imperializmus, ahol a tudatalatti korlátlanul, fék nélkül érvényesül. A tudatnak ez a mérséklő funkciója a társadalmakban, mint társadalmi Ész, azaz mint a társadalom szokásaiból és hagyományyaiból (az ősök tapasztalataiból) eredő ösztönös vagy tudatos irányító elv szerepel.

A történelem folyamán általában a racionális imperializmus vezette az emberiséget. Már a klanokban (a szociológia a család után következő legegyszerűbb társadalmat nevezi klannak) a főnökség, vagy a patriarchatus intézményében megtestesített közös érdekeknek rendeli alá az

egyéni önzést. De a főnök hatalma sem abszolút, hanem a „társadalmi Ész“ kormányozza.¹⁴

A racionális imperializmus fejlődésében nagy lendületet jelent Sokrates és Platon, de különösen a sztoikusok filozófiája, akiknél az eddig ösztönös társadalmi Ész öntudatosává válik. A sztoicizmusnak ez a nagy vívmánya — a társadalmi Ész tudatosítása — az első egyházatyák, a Bazilok, Chrysostomusok, Jeromosok és Ágostonok révén belesikerül a középkori kereszténységbe. A társadalmi Ész tudatosításával együtt jár a szokások és hagyományok átalakítása erkölcséssé és joggá. A renaissance-szal új életre ébredt platonizmus pedig meghódította a germánokat is az eszmének.

A racionális imperializmus elveit, amelyek tehát a normális, egészséges társadalmak elvei, követte az emberiség a XVIII. század végéig, amikor Jean-Jacques Rousseau felszabadította és rendszerbe foglalta az addig gyéren jelentkező irracionális imperializmus gondolatait. Rousseau alapélménye — Seillière szerint — a „bonté naturelle“, azaz az ember alaptermészete jó, csak a műveltség által rákényszerített korlátok rontják meg.¹⁵ Tehát, ha azt akarjuk, hogy az ember ismét jó legyen, csak le kell rombolnunk azt, amit a társadalom épített, az eddigi erkölcsöt és jogot, és az embert szabadjára kell hagyni, hogy követhesse természetes erkölcsi és jogérzékét. Rousseau itt az ösztön

¹⁴ Az elmélet, valamint a racionális és irracionális imperializmus történelmi kialakulásának leírása legösszefüggőbben E. Seillière főművében, a „Philosophie de l'impérialisme“ négy kötetében, található meg (Paris, 1905—1908. Plor. Nourrit.) Az egyes kötetek címei: I. Le Comte Gobineau et Aryanisme historique. II. Apollon ou Dionysos. III. L'impérialisme démocratique. IV. Le Mal romantique. Bevezetésül különösen a IV. kötet (Le Mal romantique) elején levő elméleti összefoglalás ajánlható.

¹⁵ Már a felvilágosodás filozófusainak „raison“-ja is közelebb áll misztikus elemei miatt a Rousseau-féle „Bonté naturelle“-hez, mint az intellektualizmus Ész fogalmához. A Seillière-féle „raison“ a szociális tapasztalatok összessége, a XVIII. századi pedig előre megadott képesség, melyet csak elhomályosítanak a tapasztalatok. (Pierre Lacroix: Raison ou mysticisme de l'expérience humaine. Appendice d'Auguste Comte de E. Seillière. Paris 1924.)

érdekében támadja a társadalmi Észet, az önzés érdekében a közösség hatalmát.

Rousseau nyomán két elmélet fejlődött ki az államélet berendezésére: a liberalizmus „laissez faire, laissez passer“-ja, mely az egyénnek a lehető legnagyobb szabadságot akarja megadni és a szocializmus, mely a termelést akarja szabaddá tenni, a vállalkozó ellenőrzésének kiküszöbölésével.

A tudatalattit az irodalomban a romantizmus segíti uralomra, mely a klasszikusok harmonikus emberideálja helyébe az érzelmeitől és ösztöneitől vezetett szét-tépett romantikus embert állítja.

A tudatalattinak ez az uralma jellemzi Európát öt nemzedéken keresztül. Seillière majdnem egész munkássága abból áll, hogy ezt a Rousseautól, sőt már a XVIII. századi encyklopedistáktól kezdődő szellemi mozgalmat minél jobban megismertesse, gyökereit és közös vonásait kielemezze. Számára romantikus Fénérontól kezdve Rousseau-n, George Sand-on, Schopenhaueren, Nietzsche-n, Auguste Comte-on, Balzac-on, Zolán, Flaubert-en át Gobineau-ig és H. St. Chamberlain-ig majdnem az egész modern Európa.¹⁶

Ezek a részlettanulmányok, amelyek mind egy-egy kötetet jelentenek, azt bizonyítják, hogy a modern európai szellemi élet alapja a romantizmus, miszticizmus vagy irracionális imperializmus formáiban megjelenő lényeg: a mindennek fölött uralkodó tudatalatti. Az a kérdés, hogy hogyan gyógyulhat ki a mai Európa ebből a betegségből. Seillière nem alkotó elme, inkább a kritikában erős, ezért orvosságait nem a mai szükségletekből kifejlesztett elméletben adja, hanem olyan régebbi világnézetet ajánl, amely a racionális imperializmust lehetségessé teszi. Ilyen kettő van: a sztoicizmus és a kereszténység. Mindkettő közös vonása, hogy a rousseau-i „bonté naturelle“-l szemben az embert alapjában rossznak tartják (e r e d e n d ő b ű n): az

¹⁶ Seillière ugyanis mint ezt Gillouin is megállapította róla írott könyvében (*Une nouvelle philosophie de l'histoire moderne et française*. Paris, 1921. Grasset.) a háború előtti időben, amelyre munkásságának java része esik, inkább általános európai kérdések iránt érdeklődik, a háború után azonban érdeklődési köre a francia eseményekre szűkül, de természetesen ezzel együtt intenzívebbé is válik.

embernek ezen a rossz alaptermészeten kell erőt vennie vagy a sztoikus önuralommal, vagy a keresztény malasztal.

Seillière egy ideig nem tudott dönteni a sztoicizmus és a kereszténység között és noha végeredményben a kereszténység mellé állott, az ő kereszténysége nem a hívő lélek meggyőződése, hanem a gondolkodó elméletének egyik alkalmazása.¹⁷

4. A filozófia. Ez a Seillière-ből hiányzó hit az alapélménye Jacques Maritain-nek, aki e három konzervatív gondolkozó közül a legkövetkezetesebb. Végiggondolja azokat a gondolatokat, amelyeket előzői felvetettek és rendszerbe szedi őket. Nemcsak a romanticizmust veti el, hanem az egész modern felfogást, amely Lutherrel és Descartes-tal kezdődik és amely Kanton és Rousseau-n át Bergsonig uralkodik.¹⁸ Számára az egyetlen lehetséges filozófia az Iskola filozófiája, Aquinói Szent Tamás rendszere.

A modern gondolkodás — s ez Descartes forradalmi újítása — egyedül az embert teszi meg az igazság kritériumának. Ebből következik a „modernizmus” két legfontosabb jellemvonása: az immanentizmus és a transcendentizmus. Az immanentizmus azt jelenti, hogy az élet, a külső világ és megismerésük az embertől függ, ezért minden hatás, ami kívülről ered (dolgokból, isteni vagy emberi tekintélyből), támadás a szellem függetlensége ellen. A transcendentizmus pedig azt jelenti, hogy nincs is megismerhető valóság rajtunk kívül, hanem bensőnk hat ki a dolgokra és irányítja őket.¹⁹

A modernizmus két fontosabb fejlődési fokon ment keresztül. Az első fokon a „scientizmus” azt tanította, hogy az egyetlen, a „valódi tudomány”, a matematika. A megérthetőség helyett az összerakhatóság (az egységet apróbb elemekre visszavezetni, vagy kisebbekből nagyobb

¹⁷ René Gillouin: Une nouvelle philosophie de l'histoire. 24. l.

¹⁸ Bergsonnak nagy jelentősége van Maritain fejlődésében. Fiatalkorában is bergsonista és első könyve leszámolás ezzel a filozófiával (La philosophie bergsonienne. Paris, 1914.) Amikor Maritain a modern filozófiáról beszél, elsősorban Bergsonra gondol, akiben a modern szétoldó törekvések összegezését látja.

¹⁹ Maritain: Antimoderne. Paris, 1922. 3-e ed. 24—25. l.

egységeket előállítani) lett a főkövetelmény. Ezzel az értelemre (intellectus) erőszakolták a materializmus törvényét: csak az érthető, ami anyagilag bebizonyítható, ami teljesen visszavezethető egy alsóbbrendű valóságra.²⁰

A második fok az *evolucionizmus*, mely a matematika uralma alól akarta a filozófiát kiszabadítani: ezért minden áron a semmiből akartak valamit kikeletkeztetni és egyedül az idő hatásával magyarázták az alsóbbrendű felsőbbrendűvé való fejlődését. Ezzel valóban kizárták a matematikai mennyiséget a filozófiából, de annál inkább az anyaghoz kötötték az értelmet, mert ha alsóbbrendűből fejlődhetik felsőbbrendű, anyagból is lehet értelem.²¹

Az evolúció filozófiai gondolatát Rousseau szállította le a tömegekhez a „*bonté naturelle*“ gondolatával. Mert ha az ember eredetileg jó volt, ma pedig nem az, természetesen a jövőben lesz ismét jó, tehát haladjunk minél gyorsabban.²² Ez a gondolat lett a forradalmak pusztításainak forrása, mert a forradalom is haladás.

A modernizmus módszerének meghatározására Maritain feleleveníti a skolasztika *discursus* fogalmát. *Discursus* alatt azt a megismerésmódot érti, mely csak hosszabb okoskodás, elmélkedés után jut eredményre. Amikor az okoskodás célja nem az igazság, hanem maga az okoskodás, akkor a „*csak discursiv Észről*“ beszélünk; ez a modernizmus módszere. „Míg az Értelem és az Ész az igazságra és az abszolútra törekszik, elsődleges elvekre támaszkodva halad a valóság felé, szillogizmusokat alkalmaz és minden pillanatban igyekszik kidolgozott fogalmaival a tárgyhoz teljesen alkalmazkodni (ez a skolasztika módszere!) a tisztán *discursiv Ész* magára hagyva csak a relatívot keresi, elveszti bizalmát a kinyilatkoztatott alapelvekben, örökös kritikájával mindig magára tér vissza, kizárja a feltalálás minden eredeti kísérletét és mindent csak magyarázni akar... Ez a hamis szellemek „*intelligenciája*“, akik bőségesen, finoman, ügyesen okoskodnak, de minél többet okoskodnak, annál messzebb sodródnak az igazságtól.“²³

²⁰⁻²¹ Maritain: *Antimoderne*. Paris. 1922. 85—86. l. és 86—87. l.

²² Maritain: *Théonas ou les entretiens d'un sage et de deux philosophes*. Paris, 1921. 48. l.

²³ Maritain: *Antimoderne*. 58. l.

A modernizmus meddőn kritizáló, folyton önmagába visszatérő módszerétől élesen elkülönül tehát a thomizmus intellektuális vizsgálódása. A másik ilyen választóvonal a hit jelentősége a thomizmusban. Két funkciója van: elsősorban megszorító és irányító tekintély, amely távoltartja a filozófiától a mindig felbukkanó tévedéseket. De teremtő funkciója is van, mert a filozófiának egységre van szüksége. Egység pedig nem származik az egymás mellé helyezésből, a mesterséges összeragasztásból, hanem egy az emberen és a dolgokon kívül álló hatalmas erőből. Ilyen a dolgok felett álló hatalmas erő az Isten, aki magától adódó egység a világ számára.²⁴ Az Isten létezésének és a filozófiába való belefoglalásának következménye, hogy a thomizmus sem nem immanens, sem nem transcendentális, mert az emberen kívül álló valóságnak adja a legfontosabb helyet a világrendben.

Ugyancsak az Isten ilyen felfogásából, de a thomizmus egész gondolatvilágából is következik, hogy Szent Tamás bölcsellete a „*philosophia perennis*”, az állandóság, tehát a nem-evolúció filozófiája.

Ezért aktuális ma a skolasztika. Kétségtelen jelek vannak arra, hogy napjainkban az emberiség megcsömörlött az állandó kétségeket, nyugtalankodást, forradalmakat szülő modernizmustól. A modern filozófia pedig „úgy hívja a forradalmat, mint a pestis a halált.” Tehát valamilyen más filozófia kell. Ez a más filozófia csak a thomizmus lehet, mert csak ezen az alapon lehet tartós javulást remélni. A francia XVII. században is megvolt minden lehetőség és akarat arra, hogy Franciaországot a renaissance és a reformáció rombolásai után újra talpra állítsák, de mivel a vezető elméket Descartes és nem Szent Tamás irányította, a fellendülés csak futólagos volt.²⁵

E filozófiai állásfoglalás természetes következménye, hogy Maritain a gyakorlati életben, a politikában is a katolikus vallás megerősödésétől vár elsősorban eredményeket. „Egy dolog minden esetre világos előttünk; mi nem küzdünk a mai politikai és társadalmi „rend” védelméért és fenntartásáért (célzás Maurrasra). Mi az igaz és méltányos

²⁴ Maritain: *Antimoderne*. 52—54. l.

²⁵ J. Maritain: *Antimoderne*. 123 és 120—127. l.

elemeinek megőrzéséért, az emberi örökség maradványaiért, a földön megmaradt isteni tartalékokért és annak az új rendnek az előkészítéséért küzdünk, amely a jelenlegi rendetlenséget helyettesíteni fogja... Az Istenért és nem a modern társadalomért akarunk dolgozni."²⁶

Gyógyulást tehát csak a kereszténység adhat, mert leglényegesebb eleme, ami egyben az igazi nagy különbség Szent Tamás és Aristoteles filozófiája között: a keresztény szeretet, a charitas, a könyörületesség. A könyörületesség megerősödése jelenti a katolicizmus fellendülését. „A könyörületesség, a könyörületesség vízőöne mentheti csak meg a nemzeteket; a könyörületességet mondom, mert ép az ellenkezője a humanitárius szentimentalizmusnak és amely elválaszthatatlan az igazságtól és a jogtól, mert az Istent szereti és az embereket őrte.”²⁷

5. Egyéniségek. Az eddigiekben láttuk, hogy nagyjából mi a különbség e filozófusok között elméletük, vagyis a szemléletük tárgya szempontjából. Talán nem lesz érdektelen, ha meg próbáljuk keresni a fontosabb egyéni vonásait, gondolkodásmódjuknak, stílusuknak különösségeit, egyszerűen azokat a különbségeket, amelyek a szemlélet módjának szempontjából mutatkoznak.

E szempontból közös vonása e három gondolkodónak, hogy noha más-más gondolatkörből indulnak ki, végeredményben mindnyájan az élet egész területét fel akarják ölelni, azaz nem konzervatív doktrínákat akarnak hirdetni, vagy védeni az irodalom, a politika, a vallásos élet vagy a filozófia terén, hanem konzervatív világnézetet akarnak alapítani.

A mai francia konzervatív gondolkodás három theoretikusa közül Charles Maurras a legszuggesztívabb, a legköltőibb, mert érzelem irányítja minden gondolatát: a nemzeti érzés. Lelki világának másik sarka a tiszta látás, az éles megfigyelőképesség. Lelkének ez a két eleme a valóságban elválaszthatatlan.

Ha Maurras megfigyel egy jelenséget, azonnal élesen körülhatárolja, kiemeli a szemléletből azt az elemet, amit

²⁶ J. Maritain: Antimoderne. 133—134. l.

²⁷ J. Maritain: Théonas. 40. l.

megfigyelésre érdemesnek tart, ahogyan kimetszi a gyermek a tájképből a lovaskatonát, de a megfigyeléssel egyidőben az érzelmi reakció már értékelte is azt a jelenséget. Mivel megfigyelése ilyen kiemelő, s környezetet alig észrehevő és mivel érzelmi diszpozíciója azonnal jelentkezik a jelenség mellett vagy ellene, a megfigyelés után, vagy talán már vele egyidőben Maurras a jelenséggel szemben állást is foglal. Ez az állásfoglalás azonban nem ismer enyhe átmeneteket és közömbös vonásokat. Vagy jó, vagy rossz a jelenség, vagy kedvez a francia érdekeknek, vagy nem. Maurras eredetiségének és hatásának ez egyik oka. Brunetièrre óta, sőt már az ő idejében is Lemaître és Anatole France langyos impresszionista kritikája uralkodott a francia szemlékben. A szkeptikus relativizmus e korában Maurras mindent határozottan, sőt szenvedélyesen ítél meg. Ami tetszik neki, azért rajong, ami nem tetszik, arra haragszik és ki akarja pusztítani.

Mivel ilyen felfokozott érzelme reagál ítéleteire, Maurras gondolkodásában a következő lépés nem a további elvonás felé, azaz nem a tiszta gondolkodás felé irányul, hanem a képzetek szemléleti tartalmát hangsúlyozza, költői formákat keres, érzékeltetni akar. Meggyőzés helyett szuggerál, elkápráztat.

Ezért Maurras műveiben nincs is gondolati egység; éles megfigyelések és határozott ítéletek egymás mellé illesztett tömegét találja az olvasó, amelyet az alapélmény ihletegysége és a gazdag érzelmi világból táplálkozó stílus olvaszt egybe.

Maurras nagy hatásának másik oka a stílusa. Maradéktalanul kifejezi egyéniségét, de azért érezzük, hogy a francia klasszicizmus legnemesebb fáiból kapott oltást, mert a lüktető, szétszóródó élethez hasonló mondataiba egységet visz a mérték, a „measure.“ Hajlékony ez a stílus, mert híven követi szerzőjének érzelmeit. Pontosan ismeri a szavak jelentését, ha értekezik, finom árnyalatokat különböztet meg az elemzésben, mint a kalapácsütés döng, amikor ítél, sziporkázik, ha kell, felmelegszik, amikor meggyőződik az igazságról és haragjában hatalmas erejű képeket talál.

Ezt az új irányt a pozitívizmussal Seillièrre kapcsolja össze. Lelki alkata megegyezik a pozitívizmus tudósának magát a dolgok alá rendelő magatartásával. Nem foglal ál-

lást a valósággal szemben, nem is akarja rendszerbe szorítani, csak megállapít és magyaráz. Kiindulópontja a francia pozitívizmus egyik vívmánya: a Ribot-Binet-féle lélektan. Elmélete a tudat és tudatalatti ellentétének alkalmazása a társadalomban és a történelemben. Ugyancsak a pozitívizmushoz kapcsolja óvatossága és alaposága. Különböző könyvei ugyanannak a gondolatnak az alkalmazásai különböző területeken. Óvatos az előadásban is. Azok közé tartozik, akik nem bíznak olvasóikban. Mindent megmagyaráz többször is, minduntalan ismételi, összefoglal. Főgondja a megértetés, ezért modora egyenletesen nyugodt, igen ritkán lendül fel a költészet régióiba.

A három közül Maritain a legkonstruktívabb gondolkozó. Ha valamiben kételkedik is, csak akkor veti el véglegesen, ha jobb újat talált helyette. Fiatalkori bergsonizmusát csak akkor tudja véglegesen elhagyni, amikor felismeri a thomizmus igazságát.

A gondolatok egymáshoz fűzésében, vitatkozásaiiban fontos szerepet kap a logika, a gondolkodás helyességének formai feltételei. Nem elégszik meg a gondolatok tartalmi igazságával, hanem a logika szilárd kereteibe illeszti őket.

A skolasztikusoktól nemcsak a logikus gondolkodást tanulta el, hanem a kételkedő, semmin sem lelkesülő modern emberek számára különös harcvágyat, vitatkozási kedvet is. Mikor a modern filozófia hibáit keresi, elveszti a türelmét és azt a jellemző kijelentést teszi, hogy a modern filozófusokkal nem lehet vitatkozni, mert semmit sem állítanak. Szabadon nyújtható relativizmusukba minden belefér. Vitatkozni akar, támadni és védeni. Ez a harci kedv ad lendületet gondolatainak, ez ad érzelmi aláfestést kemény logikájú mondatainak.

Ez a rideg logikus és kemény harcos azonban néha ellágyul, valami lírai hév ragadja el és ilyenkor a modern irodalomban majdnem teljesen ismeretlen hangulat fogja meg az olvasót. A bölcsék érett nyugalomával és higgadt meggyőződéssel a középkori szerzetesek alázatos lelke beszél akkor az Istenről, az ember kicsiségéről, az angyalok boldogságáról és a keresztény szeretetről.

6. Összefoglalás. Ilyen egyéni különbségek okvetlenül kifejeződnek az írók műveiben is, de azért találunk közös elemeket is e három gondolkodóban. Ezekre a közös

elemekre már rámutattunk e dolgozat elején, de most az egyes elméletek ismerete után bővebben is összefoglalhatjuk.

Ilyen elsősorban a közös kiindulópont: A mai Franciaország beteg, a mai irány pusztulásba visz. Ennek oka, mint Maurras megállapítja, a forradalom és a romantika. Ez az a két romboló hatalom, amelyek nemcsak Franciaországot, hanem egész Európát (Seillièrre és Maritain szerint) tönkre akarják tenni. A forradalom és a romantika a nőies germán kultúra felszabadulásának (Maurras), a tudatalatti tudat fölé kerekedésének (Seillièrre) és távolabbról a Descartes-tal és Lutherrel kezdődő modern gondolkodásnak az eredménye (Maritain). A három gondolkodó között eltérés csak az okokban van, de abban megegyeznek, hogy a rossz, a betegség, a bomlás a forradalomból és a romantikából ered.²⁸

Ugyanígy megegyeznek az ajánlott orvosságban is. Az eddigi céltalan és tág modern filozófiák helyett valamennyien az intellektualizmus valamilyen formájához menekülnek. Ilyen formák Maurras „rend”-je, Seillièrre racionális imperializmusa és Maritain thomizmusa.

Mindhárom elméletben állandó elem a kereszténység is. Seillièrre-nél és Maurras-nál még csak elméletük alkalmazásaként szerepel, azaz rájönnek, hogy amit fáradságos úton kerestek és találtak meg, azt kétezer év óta hirdetik már és örömmel használták fel a régi tanítót elméletük bizonyítására. Maritain már nem alkalmaz vagy felhasznál, hanem testestől-lelkestől alárendeli magát a megismert igazságnak.

Összekapcsolja őket a nemzeti érzés is. Seillièrre is, aki valamikor az egész Európát akarta talpraállítani, a háború óta mindinkább csak francia problémákat keres, Maurras egész munkásságának alapja a nemzeti érzés, a „nemzetközi”, katolikus Maritain pedig így ír: „... akármekkora is legyen a bajok mélysége, amelyeken Franciaországnak egy ideig keresztül kell mennie, egy napon újra meg fogja találni erejét, mert az Isten tartaléka a nemzetek között.” (Antimoderne. 196. l.) Adja Isten, hogy így legyen.

Fábíán István.

²⁸ Van még egy közös vonása a három gondolkodónak, amint ez az elmondottakból kiderül — ez a francia elfogultság mindazzal szemben, ami német. Szerk.

SICAMBRIA.

— Egy középkori monda életrajza. —

I. A MONDA KELETKEZÉSE.

A MAGYAR-HÚN történetből mindnyájan ismerjük Sicambria nevét. Ott olvassuk, hogy e hunok Sicambriánál átkelnek és így hátba támadják Macrinus alvó seregét; hogy Attila királyi székhelyévé teszi, honnan őrszemeket küld ki a világ négy tája felé; hogy itt öli meg testvérét Budát, ki azt magáról elnevezni merészelte és hogy itt harcolják meg véres harcukat Attila fiai.

A magyar történetírók mindeddig csak egy-két szóval emlékeztek meg a Sicambria szó eredetéről és szerepéről,¹ pedig ha a dolgot közelebbről megnézzük, egy hosszú életű francia mondai hagyományra bukkanunk, mely az egész középkoron át a XVIII. századig fővárosunkhoz tapad és a külföldön is egy sajátos hiedelmet terjeszt el Buda őstörténetéről.

Sicambria városának mondája ugyanis egyik jelentős része a franciák középkori nemzeti őstörténetének. Már a római provinciabeli gallok, nevezetesen az auvergne-iek (Alverni) abban a hitben éltek, hogy ők Iliumból elszármazott trójaiak s erről nem kisebb ember tanuskodik, mint Lucanus.² De maga a trójai-gall rokonságnak a hite még régibb, már a görög íróknál megtalálható és így érthető, ha Propertius egy verssorában is Trója alatt harcoló gall katonáról beszél.³ Nincs szándékomban magával a trójai származás hagyományával foglalkozni, hiszen ennek a kérdésnek nagy irodalma van. Bennünket csupán a magyarországi vonatkozású Sicambria problémája érdekel, mely ennek a hagyománynak szerves részévé lett.⁴

Míg azonban a trójai származási hitnek igen régi multja

¹ Röviden utal a név és a frank-trójai hagyomány összefüggésére Petz G., *A magyar-hún monda* 1885, 34. l. és Sebestyén Gyula, *A magyar honfoglalás mondái*, 1904, II, 427. V. ö. még Kuzsinszky B. *Sicambria*-cikkét Pecz Vilmos Ókori Lexikonában.

² Sid. Apollinarisnál, VII, 7.

³ Prop. II, 13, 48.

⁴ A franciák illetve a frankok és gallok trójai származású mondájának irodalmából kiemeljük: K. L. Roth, *Die Trojasage der Franken*.

van, Sicambria csak a középkor folyamán bukkan fel a trójai-frank mondában, még pedig két szövegben, melyek elsőbbsége körül vita folyt a legújabb időkig. Az egyik, mely valamennyi későbbi elbeszélés főforrása és amelyből valamennyi a Sicambria nevet és a hozzá fűződő események leírását meríti, egy neustriai, tehát észak-francia szerzetes műve,⁵ *Liber Historiæ Francorum* név alatt adott ki.⁶ A mű kétségtelenül 727-ben keletkezett.⁷ Az író legelőbb elmondja, hogy Iliumban uralkodott Aeneas király és mikor a görögök várát megvitták, Itáliába menekült és ott alapított országot.

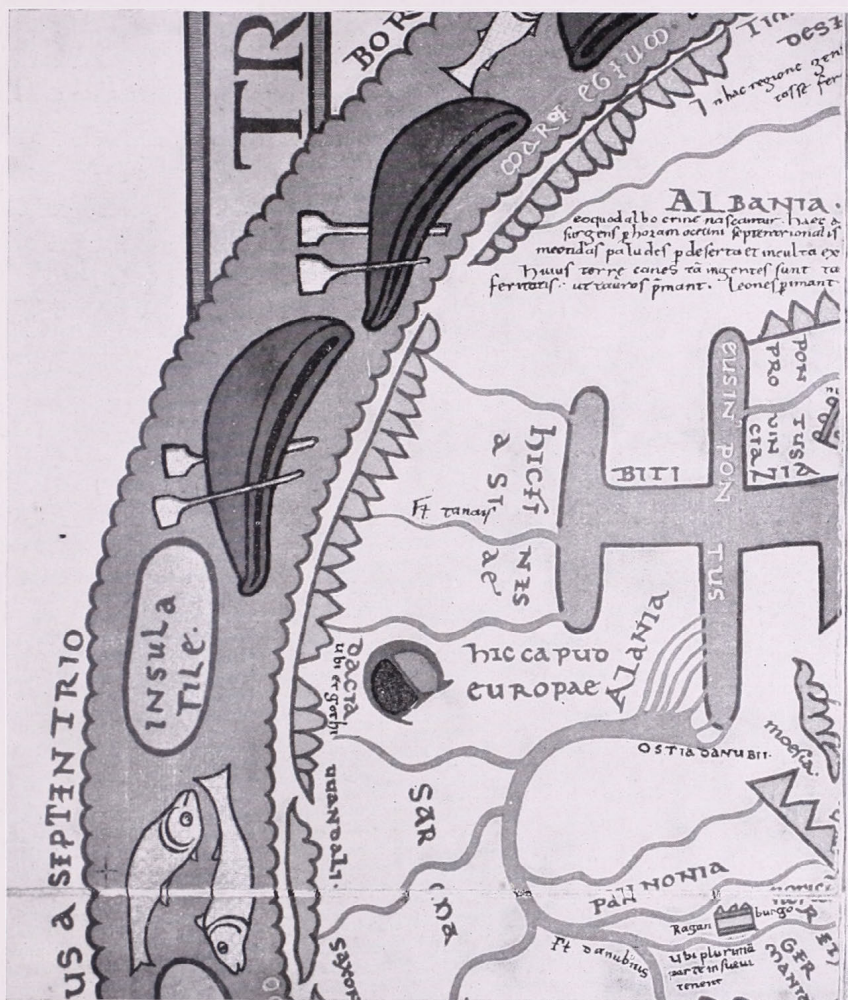
„Más fejedelmek is, t. i. Priamus és Antenor a trójaiak megmaradt tizenkétezer főnyi seregével hajóra szállván eltávoztak és egészen a Tanais partjaiig jutottak. Behatolván hajózás közben a Meotisi mocsarakba, eljutottak a Pannoniak (Pannoniarum) határai közé és elkezdtek építeni egy várost és az ő emlékükre elnevezték azt Sicambiának és ott laktak számos évig és nagy néppé növekedtek. (Cap. 2.) Ugyanabban az időben az alánok aljas és gonosz népe fellázadt Valentinianus római császár ellen. Erre az hadsereget és nagy táborát indított útnak Rómából, ellenük indult, harcra szállt

Franz Pfeiffer *Germania* c. folyóiratában I. 54. 1856. Zarneke, Über die s. g. Trojanersage der Franken, *Berichte üb. die Verh. d. kön. sächs. Gesellsch. d. Wissensch. zu Leipzig* 1866, XVIII. köt. 257. és u. a. Liter. Centralblatt 1869, 382. A. Joly, *Benoît de Ste Maure et le Roman de Troie* (Mém. de la Soc. d. Antiquaires de Normandie XXVII, 1869.). Edmund Lüthgen, *Die Quellen u. der historische Werth der fränkischen Trojasage*, Bonn 1875 (Diss.). Br. Krusch, *Die Chroniæ des sog. Fredegar*, Neues Arch. d. Gesellsch. f. ält. d. Geschichtsk. VII., 1882, W. Wilmans, *Beitr. z. Gesch. älteren d. Litt.* Heft 2, Bonn 1886. Gustav Heeger, *Über die Trojanersage des Franken u. Normannen, 1890*; Oskar Dippe, *Die fränkischen Trojasagen*, 1896, a wandsbeki Mathias Claudius-Gymnasium értesítőjében XXIII. (1895/96.). (V. ö. Egy. Ph. K. XX, 923.) Theodorus Birt, *De Francorum Gallorumque origine Troiana*. Rhein. Mus. f. Phil. n. F. LI, 506. (1896). Teljesen értéktelenek Godefroy Kurth fejtegetései, de könyve függelékében közli a főbb szövegeket, melyekben Sicambria neve előfordul: *Histoire poétique des Mérovingiens*, Bruxelles 1893.

⁵ Molinier, *Sources de l'histoire de France* I. 66., Saint-Vincentben vagy Saint-Denisben keresi hazáját, mások Rouenban (Gröber Grundriss II, 1, 109).

⁶ Kiadva Krusch, *Monumenta Germ. Hist., Scriptorum Rer. Merovingicarum* II, 215. Az ú. n. Fredegár-krónikákról értekezik ugyanó: *Die Chroniæ des sog. Fredegar* (Neues Arch. d. Gesellsch. f. ältere d. Geschichtsk. VII.) és Halphen, *Rep. Hist.* LXXIX (1902).

⁷ Id. m. 217.

RÉSZLET BEATUS VILÁGTÉRKÉPÉRŐL 776 UTÁN

(Miller, Mappemundi I.)

velük és legyőzte őket. Azok ekkor a Duna folyamon elmenekültek és behúzódtak a Meotisi mocsarakba. Mondá pedig a császár: „Bárki be tud menni ezekbe a mocsarakba és ezt az aljas népet kikergeti onnan, elengedem annak tíz évre köteles adóját.” Ekkor a trójaiak összegyűlvén cseltszeltek ki, minthogy abban jártasak és kitanultak voltak és bemenne a meotisi mocsarakba a rómaiak másik népével együtt, kivették onnan az alánokat és kardélre hányták őket. Ekkor Valentinianus császár őket Frankoknak hívta, azaz vadaknak, az ő szívük keménysége vagy merészsége miatt. (Cap. 3.) Tehát midőn letelt a tíz év, a fenntemlített császár egy szenátusi fővezérrel együtt adószedőket küldött, hogy átvegyék a frankok népétől a szokásos adót. Azok pedig, amilyen kegyetlenek és vadak voltak, haszontalan tanácsra hallgatva így szóltak egymás közt: „A császár a római hadsereggel nem tudta kivenni a mocsarak rejtekeiből az alánokat, ezt az erős és lázadó népet; mi pedig, akik őket legyőztük, miért adózunk? Keljünk fel tehát a primárius és ezen adószedők ellen, öljük meg őket és vegyük el, ami náluk van és ne adjunk a rómaiaknak adót és mi örökre szabadok leszünk.” És előkészítve cselüket, megölték azokat. (Cap. 4.) Meghallván ezt a császár, módfelett haragra gyúladt és elrendelte, hogy római és egyéb népekből hadat indítsanak Arestarcus katonai parancsnok vezetésével és a hadat a frankok ellen küldték. Volt is ott nagy mézszárlás mindkét népben. A frankok pedig látván, hogy ilyen nagy hadsereg ellen nem bírnak ellentállni, sok embert elvesztve elmenekültek; és ott esett el Priamus is, a legerősebb közöttük. Ők pedig kimenvén Sicambriából, eljöttek a Rajna legtávolabbi részeibe...⁸

A másik középkori forrás, melyben Sicambria előfordul, az előbbtől lényegesen eltérően beszéli el a történetet. Ez a

⁸ 1. Alii quoque et principibus, Priamus videlicet et Antenor, cum aliquo exercitu Troianorum duodecim milia intrantes in navibus, abcesserunt et venerunt usque ripas Tanais fluminis (Danais, Tanai, Taniis). Ingressi Meotidas paludes navigantes, pervenerunt intra terminos Pannoniarum iuxta Meotidas paludes et cœperunt ædificare civitatem ob memoriale eorum appellaveruntque eam Sicambriam; habitaveruntque illic annis multis creveruntque in gentem magnam.

2. Eo itidem tempore gens Alanorum prava ac pessima rebellaverunt contra Valentinianum imperatorem Romanorum ac gentium. Tunc ille exercitum movit hostem magnam de Roma, contra eos perrexit, pugnam

forrás a fantasztikus Ethicus-féle *Cosmographia*,⁹ melyet állítólag egy istriai, vagyis Ister (Alduna)-vidéki Hieronymus nevű ember írt át görögből latin nyelvre. Ez elmondja, hogy Romulus végigpusztítja egész Európát és többek közt Pannoniát, s innen, a Simœnen átkelve, másodszor is Tróját, hol Francus és Vassus uralkodtak, a nagy trójai uralkodócsalád visszamaradt utódai. Erre ezek az albánokkal szöveterkedtek és az istriai hegyek vidékén újabb ütközetben újabb vereséget szenvedtek. Az albánok hazatértek országukba, de Francus és Vassus elhagyta elpusztított országát és Rhaetiába hatolt népével együtt, „a Meotist balfelől hagyva“ és Germániába jutva, ott megépíti Sicambria városát.¹⁰

Az újabb kritikusok közül csupán Birt tartja Ethicust a régibb szövegnek. Krusch, a *Gesta* kiadója, szövegkritikai

inuit superavitque eos atque devicit. Illi itaque cæsi super Danubium fluvium, fugierunt et intraverunt in Mæotidas paludes. Dixit autem imperator: Quicumque potuerit introire in paludes istas et gentem istam pravam eicerit, concedam eis tributa denaria annis decim. Tunc congregati Troiani, fecerunt insidias, sicut erant edocti ac cogniti, et ingressi in Meotidas paludes cum alio populo Romanorum, eieceruntque inde Alanos percusseruntque eos in ore gladii. Tunc appellavit eos Valentinianus imperator Francos Attica lingua, hoc est feros, a duritia vel audacia cordis eorum.

3. Igitur post transactos decim annos misit memoratus imperator exactores una cum Primario duce de Romano senatu, ut darent consueta tributa de populo Francorum. Illi quoque, sicut erant crudeles et inmanissimi, consilio inutile accepto, dixerunt ad invicem: Imperator cum exercitu Romano non potuit eicere Alanos de latibulis paludarum, gentem fortem ac rebellem; nos enim qui eos superavimus, quor solvimus tributa? Consurgamus igitur contra Primarium hunc vel exactoribus istis perentiamusque eos et auferamus cuncta quæ secum habent et non demus Romanis tributa et erimus nos iugiter liberi? Insidiis vero præpositis, interfecerunt eos.

4. Audiens hec imperator, in furore et ira nimis succensus, præcepit hostem commovere Romanorum et aliarum gentium cum Arestarco principem militiæ, direxeruntque aciem contra Francos. Fuit autem ibi strages magna de uterque populo. Videntes enim Franci, quod tantum exercitum sustinere non possint, interfecti ac cæsi, fugierunt; ceciditque ibi Priamus eorum fortissimus. Illi quoque egressi a Sicambria, venerunt in extremis partibus Reni fluminis.

⁹ *Cosmographia Aethici Istrii ab Hieronymo ex græco in latinum breviarium redacta* ed. Henricus Wuttke, Lipsiæ 1853 (német címlappal is).

¹⁰ Cap. 102—103.

érvekkel igazolta, hogy Ethicus a *Gestát* ismerte és kompilálta.¹¹

Különben a mi problémánkra nézve az elsőség kérdése nem fontos, mert a középkorban csupán a *Gesta Francorum* változata volt ismeretes, az Ethicus-féle történet nem folyt be a hagyomány kialakulásába. Csupán egyetlenegy középkori szöveget ismerünk, melynek szerzője megpróbálta egyeztetni Ethicust a *Gestával*, de ez a kísérlet a további fejlődésre hatástalan maradt.¹²

Ellenben fontos ismernünk azt a két forrást, melyből a frank trójai monda egyik fontos eleme, a Francus-Francio király neve és a törökök trójai eredetének meséje megtalálható, de melyből Sicambria neve teljesen hiányzik. Mindkét krónika Krusch szerint a VII. században keletkezett és a Fredegár-féle nagy kompilációban egyesült több más krónikával. Az egyik *Hieronymi Scarpsum* név alatt ismeretes.¹³ Ez beszéli el, hogy a trójai menekültek két részre oszlanak, egyik csoportjukból lesznek a félelmetes macedónok, a másik, mely Frigiából jön, egy Francio nevű királyt választ, kitől aztán a nép nevét nyerte. Ez aztán népével Európát bebarangolja és minden ellenfelét legyőzve, a „Rajna vagy a Duna és a tenger között“ letelepszik és népe szabadon él, míg Pompeius le nem igázza. Egy harmadik csoportból lettek, hir szerint a törökök.¹⁴ Ez a csoport Francio népéből vált ki, mikor a Duna partján az Oceán és Trácia között jártak. Ezek is királyt választottak, kit Torquotusnak hívtak s kitől a *Turquus* nép is nevét vette.

A másik krónika, a Tours-i Gergelynek tulajdonított kivonat (*scarpsum*),¹⁵ már az előbbire hivatkozik mint forrására és azt kivonatolja, Torquotust Torcothnak nevezi, egyébként mindenben egyezik vele.

¹¹ Id. kiad. 220.

¹² Egy *Origo Francorum* c. bonni kézirat, melyet a Rhein. Mus. f. Jurisprudenz I, 162 közölt Heffter. Itt Sicambria Germániában van és Pannonia, mint Ethicusnál, teljesen kimarad. V. ö. K. L. Roth, id. ért.

¹³ Kiadta Krusch id. m. 42 kk és Monod, *La compilation dite de Frédégaire* (Bibl. Ecole. Hautes-Études 1885, 65 köt. 84 kk.) Fredegár I. alatt is szokták idézni.

¹⁴ „Tercia ex eadem origine gentem Torcorum fuisse fama confirmat.“ (cap. VI.). A törökök trójai legendájáról másutt értekeztem: Kőrösi-Csoma Arch. 1927.

¹⁵ Kiadta Krusch id. h. 89 és kk. I. és Monod, id. h. 86 és kk. I.

K. L. Roth állapította meg először, hogy egyrészt a hyonimusi szöveg és származéka, az ál-Gregorius-féle kivonat, másrészt a *Gesta* elbeszélése a kiinduló pontja valamennyi utána keletkezett frank-trójai őstörténeti változatnak.

A monda egyes részeinek magyarázatára már többen tettek kísérletet, de bennünket itt csupán a *Gesta Sicambria*-története érdekel és így ennek forrásait jelöljük meg.

A *Gesta Francorum* eredetét már Wilmans magyarázgatta és az író fantasztikus kitalálásának mondta. Krusch a szöveg kiadója (id. h. 217) forrásul csupán a hiteles tours-i Gergely *Historia Francorum*-át ismeri el és szövegegyezéseket talál a két műben. Tagadja, hogy a Fredegár-krónika elbeszélései ismeretesebbek lettek volna a *Gesta* szerzője előtt és a forrás híján levő elbeszéléseket hajlandó Junghans-szal együtt népies dalokra (carminibus quæ per vulgum ferebantur) visszavezetni. A Fredegárral egyező fabulákról pedig azt állítja, hogy azokat a szerző minden frank ember szájából hallhatta.

Részletesen csupán Dippe foglalkozott a *Gesta* elbeszélésének kialakulásával. Több igen figyelemreméltó eredményét felhasználva kísérjük meg kiegészíteni elméletét.

Legelőször is kétségtelenül világosabb lesz minden ebben a zavaros történetben, ha megteesszük, amit az eddigi kutatás elmulasztott, hogy t. i. előveszünk egy középeurópai térképet, pl. a Miller által rekonstruált V. századi Orosius-félét, mely a középkorban általános tekintélynek örvendett, vagy a tényleg meglévő Szent Beatus-félét, mely csak egy félszázaddal fiatalabb a *Gesta* elbeszélésének dátumánál.¹⁶ A *Gesta* szerzője, mikor elbeszélését megírta, bizonyosan ismert egy ilyen vagy ezekhez hasonló térképet. Ezen legelőször is feltűnik, hogy azok az országok, melyeken a *Gesta* keresztül vezet a Trójából menekülő frankokat, a térképen mind szomszédosak és így az elbeszélés legapróbb részletében megfelel a középkor geográfiai fogalmainak. Így a meotisi mocsarak éppen szemben vannak a Bosporussal. A Meotisba ömlik a Tanais,

Scarpsum de Cronica Gregorii episc. Toronaci. Fredegár II. alatt is idézik. Az igazi Gregorius Turonensis nem tud semmit ezekről a dolgokról (Hist. Franc. II, 9): „De Francorum vero regibus, quis fuerit primus, a multis ignoratur.“

¹⁶ Közölte, forrásait és hatását tárgyalta: Miller, *Mappaemundi VI. t. 3, Stuttg. 1898* (Orosius) és u. o. I. *Die Weltkarte des Beatus, Stuttgart 1895.*

mely a rifeusi hegyekből ered. Ettől jobbra Alánia, mely a Duna vonalán határos Pannoniával, mert Dacia kissé félre-esik s így érthető, hogy a *Gesta* szerint a frankok a meotisi mocsarakon át Pannonia határába jutnak. Nem kell tehát Dippével (XIII) Ammianus Marcellinus ismeretét feltételeznünk ahhoz, hogy az alánokat a Meotis vidékére tegye a *Gesta* szerzője: az egész középkor ide helyezte ezt a népet.

Miután Alánia szomszédos Pannoniával, a frankok könnyen jöhetnek a római császár segítségére. Végül a rajnai menekülés is érthető, mert Pannoniával más oldalról meg Germania szomszédos. A *Gestánál* valamivel fiatalabb, Sz. Beatus-féle mappa még közvetlenebb szomszédnak rajzolja Alániát és Pannoniát.¹⁷

Most pedig térjünk át a legenda egyes részeire. Ismerve a középkori írók naiv történetírói módszerét, eleve valószínű, hogy ebben a történetben különféle helyekről kikapott események egyesülnek anakronisztikus kompilációvá, etimológikus mondák, félreértett vagy erőszakosan egyeztetett adatok.

1. Aeneas, Priamus és Antenor nevét és a trójai események elbeszélését az *Aeneis* valami kivonatos ismertetéséből meríti a *Gesta*.¹⁸ Az *Aeneis* letelepedési mondája az a minta, melyhez végelemzésben az egész frank-trójai hagyomány is igazodott.

2. Sicambria neve a frankok egyik törzsének, a *Sugambri* nép nevére vezethető vissza.¹⁹ kiket a római történetírók *sicambri*, *sycambri* és *sygambri* néven emlegetnek. Ezt a népet Drusus Kr. e. 8-ban megsemmisítette és Galliába telepítette.²⁰ Még a Kr. utáni III. századig emlegetnek egy *cohors sigambrorum*-ot, melynek már csak a neve sigamber.²¹ A IV. században aztán a nevük is eltűnik a történelem színpadáról és felbukkan a frankoké. Azonban a sycamber név sokáig fennmarad azután is a latin költészetben, mint a frank népnév antikizáló szinonimája. Számtalan példa közül csak

¹⁷ Miller, *Mappaemundi* I. Die Weltkarte des Beatus.

¹⁸ Zarncke, id. ért.

¹⁹ Much, (*Deutsche Stammeskunde* 1900, Göschen) szerint ez a név helyes formája, nem az *i*-s vagy *y*-s alak. V. ö. Pecz V., *Ó-kort lexikon* (Petz G.): *Sygambri*.

²⁰ Bremer, *Ethnographie der germ. Stämme* 1900, 150 l.

²¹ Müllenhoff, *Zeitschr. f. d. Altertum*, XXIII, 35 (1879).

a *Waltharius manu fortis* Hagano-Hagenjét idézem, kit a költő trójai vérből származott sicambernek nevez és maga a *Gesta Regum Francorum* írja tours-i Gergely hiteles elbeszélése alapján (II. 51), hogy Szent Remigius Clodovechus frank királyt e szavakkal keresztelte meg 496-ban: „Mitis depone colla Sicamber; adora quod incendisti, incende quod adorasti.”²²

Már most lassanként az archaikus szinonimából ősi nemzetnév lett és ha a franciák a frankok történetét el akarták képzelni a trójai meneküléstől kezdve, akkor egy sicamber korszakot iktattak közbe. Róluk, a népről, — *ob memoriale eorum*, — neveztek el Sicambriát. Ez egy közönséges etimológiai monda, amilyent a középkor ezrével eszelt ki. Különösen Szevillai Izidor óta (VII. sz.) volt divatos népekről városok neveire és megfordítva következtetni. Így kerül kapcsolatba Roma és Romulus, az *Albani* nép és Alba Longa, a gallok és Galatea, így hozza kapcsolatba Anonymus Ungvárt és Hungarust, Kézai Bledát és Budát stb. S az afféle alapítási mondák, mint a Romulusé, oly hatással voltak a *Gesta* írójára, hogy ő is csinált egyet a sicamber népnév illusztrálására. Alább közelebbről megjelöljük a szöveget is, melyből az író a sicamber-frank azonosítást vehette: ez egy olyan passzus, mely az egész történet kitalálásának alapjául szolgálhatott.

3. Hogyan kerültek már most a trójai frankok Pannóniába? A *Gesta* írója a valódi Gregorius Turonensis *Historia Francorum*-ában (II. 9) ezt olvasta a frankokról: „Tradunt multi eodem de Pannonia fuisse digressos et primum quidem littera Rheni amnis incoluisse.” Gregorius itt bizonyosan Justinusra gondol, ki szerint (XXIV. 4) a gallok, kiket Gregorius a frankokkal egy népnek vesz, az illir öblökön (Adria) át Pannóniába hatoltak, a lakosságot levertek és itt letelepedve a szomszédokkal különféle háborúkat viseltek és többek közt Macedóniába is becsaptak, mindenütt félelmet keltve a gall név iránt.²³ Tehát Gregorius tanúsága szerint a frankok Pannóniából jöttek ki.

4. Az egész történetnek a főforrása azonban, úgy látszik, Sidonius Apollinaris volt. Már Dippe (XIII.) figyelmeztet egy

²² V. ö. K. L. Roth, Th. Birt és Müllenhoff idézett értekezéseit.

²³ V. ö. Dippe, id. ért. XIII. Th. Birt (id. ért.) egyenesen Justinust teszi meg a *Gesta* forrásává.

helyére (Epist. 4, 1). ahol ez a középkorban jól ismert szerző így ír: „quæ si quis deportaret philosophaturus aut ad *paludicolas Sygambros* aut ad *Caucasigenas Alanos* aut ad equimulgos Gelonos, bestialium rigidarumque nationum corda cornea emollirentur...“

Ez a mondat mindenesetre fontos, mert a Sicambereket mocsárlakóknak nevezi és az alánokkal együtt emlegeti. Kézen fekvő az a gondolat, hogy a *Gesta* kompilátora a mocsarakat nem a Rajna mellett kereste, amire Sidonius gondolt, hanem a középkor *par excellence* mocsarára, a Meotisra, mert az a Kaukázus és az alánok szomszédságában van.

De míg Dippe mindent erre a passusra épít fel, elkerülte figyelmét Sidonius Apollinarisnak egy másik helye, amely még közelebb visz bennünket a *Gesta* elbeszélésének megértéséhez, s melyet már a zavaros Jean Lemaire a XVI. sz. elején említ a trójai-frank legendával kapcsolatban (II, 303, éd. Stecher). Ez az *Ad Consentium* c. költeményében van (C. XXIII, 244); itt a költő sajnálkozását fejezi ki azon, hogy barátja nem ment katonai pályára, mert akkor az egész világon ismernék hirnevét és nemes jellemét:

... tu Tuncrum et Vachalim, Visurgin, Albin,
Francorum et penitissimas paludes
intrares venerantibus Sygambris
 solis moribus inter arma tutus,
 tu *Maetodia* Caspiasque portas
 tu fluxis equitata Bactra Parthis
 constans intrepidusque sic adires...

Ennek a passzusnak a forrásértéke a *Gesta* szempontjából szembeszökő: először is megtalálta benne a *Gesta* írója a frankok és sicamberek együttes említését, s ime a két név ugyanazt a népet jelöli! Másodszor a frank-sicamberek mocsárlakó jellege bőven ki van fejtve és a következő mondatban előforduló Maeotis név természetszerűen vezette a sicamberek valódi történetében járatlan írókat arra, hogy az előbbi mondat „penitissimas paludes“-ére vonatkoztassa. A frank-sicamberek tehát nyilván a Maeotis táján laktak, gondolta a naiv középkori író és szomszédai voltak a másik passzusban említett kaukázusi alánoknak, akiket a szerző az *albani* néppel nyilván egy népnek vesz. A konfuzió érthető, mert bár a középkor az alánokat a Tanais balpartjára, az alánokat meg a jobbpartra helyezte, a Nagy Sándor-mondában mégis

az alánok szerepelnek a vaskapu mögé elzárt népek között,²⁴ tehát gyakran a Mæotis túlsó keleti partjára is tették őket.

5. De hogyan lett *Valentinianus* a frank és alán nép legyőzőjévé? Honnan ered *Arestarchus* hadvezér szerepe? Nyilván *Arestarchus* nem mondai alak, mert az efféle neveket bajosan őriz meg.

Az egész római történetben *egy* ilyen nevű hadvezért találtam, még pedig *Jordanes*-nél, kinek műve tudvalevőleg a középkor főforrása a barbárok történetére vonatkozólag. *Jordanes* a *Romana*-ban ezt írja: „nam Bosforianis Colchisque Aristharcum regem Pompeius præposuit Albanosque insequens Orodem regem eorum tertio superavit ad postremum rogatus pacem concessit.”²⁵ *Jordanes*, a nagy kompilátor, ezt az adatát is máshonnan, még pedig *Eutropius Brevariarius*-ból merítette, ahol is majdnem szóról-szóra megtaláljuk elbeszélését: „Pompeius mox etiam Albanis bellum intulit et eorum regem Orodem ter vicit, postremo per epistulas ac munera rogatus veniam ei ac pacem dedit. Aristarchum Colchis regem imposuit.”²⁶ Itt van egy *Aristarchus*, aki a Bosporus és Colchis királya, tehát a Mæotis vidékén is uralkodik. *Eutropius* fogalmazásában semmi vonatkozást nem találunk már most az *Albani* nép ellen viselt harcok és *Aristarchus* között. De *Jordanes* mondatát már úgy fogalmazta meg, hogy a *Gesta* írója őt tekinthette *Pompeius* fővezérének az albánok, illetve alánok legyőzésében, mert ezt a két népet egynek vette. Így lett *Aristarchus*, a keleti helytartó, a lázadó frankok ellen induló sereg vezére.

6. Az alánok szerepét akkor értjük meg, ha *Szevillai Izidor* etimológiájára gondolunk: „Lanus fluvius fertur ultra Danubium, a quo Alani dicti sunt, sicut et populi inhabitantes iuxta Lemannum fluvium Alemani vocantur“ (IX, 2, 94). Csak így érthetjük meg azt a sajátos körülményt, hogy a *Gesta* szerzője úgy látszik, egy népnek veszi az alánokat és a szászokat, akik ebben az időben csakugyan a Lahn folyó mentén laktak Westfáliában. Az alánok, frankok és rómaiak

²⁴ L. Pseudokallisthenes, ed. Müller, p. 159. és Fóti József Lajos, *Góg és Mágóg*. Irod. Közl. 1915.

²⁵ MGS, Auct. antiquiss. V, 50, 28.

²⁶ MGS, Auct. antiquiss. II, c. VI, XIII.

harca ugyanis nem más, mint az a háború, amiről Toursi Gergely tudósít a szászok, frankok és rómaiak között (II, 19): „His ita gestis, inter Saxones atque Romanos bellum gestum est; sed Saxones terga vertentes, multos de suis, Romanis insequentibus, gladio reliquerunt; *insolæ eorum cum multo populo interempto a Francis captæ* atque subversi sunt.“ Ha itt mindenütt a szászok helyére alánokat teszünk, megkapjuk a *Gesta* elbeszélését. A rómaiak és szászok között háború üt ki, az alánokat megverik, de szigeteiket a frankok foglalják el, kik sokat levágnak közülük.²⁷

Egy másik helyen pedig ezt olvassuk (IV, 14), hogy a szászok, kik a frankoknak adófizetői voltak, a szokott adó fizetését megtagadták és ebből egy szörnyű harc lett, melyben, igaz, a frankok voltak kénytelenek békét kérni.

Másrészt tudjuk, hogy a *Gesta* Szevillai Izidorból vette a frankok nevének magyarozatát: (Etym. IX, 2, 101) „*Alii eos a feritate morum nuncupatos existimant. Sunt enim illi mores inconditi, naturalis, ferocitas animorum.*“ Már pedig éppen ezen etimológia előtt (cap. 100) áll a szász nép leírása Izidornál: „*Saxorum gens in Oceani litoribus et paludibus inuis sita, virtute atque agilitate habilis. Unde est appellata, quod sit durum et validissimum gens hominum, et praestans ceteris piraticis.*“ Ezeket az Óceán mellett és a mocsarakban lakó szászokat, úgy látszik, a *Gesta* szerzője azonosítja ebben az elbeszélésében a alánokkal, kikerül azt tudta, hogy a Meotis partjain laknak. Albania ugyanis a föld körül folyó Óceán és a Meotis közt terül el; a *Gesta* szerzője tehát a Szevillai Izidor „*Oceani litoribus*“-át északi határnak, a „*paludibus inuis*“-t délre vete és így a geográfiai helyzet miatt a szintén vadnak és ellenségesnek ismert szászokra vonatkozó adatokat átvitte a meotisi alánokra. Valószínűleg korrigálni akarta ezzel forrását, vagy egyszerűen színezni elbeszélését.

Érdekes, hogy kései forrásokban találunk is olyan változatokat, ahol határozottan ki van mondva, hogy az alánok Szászországból jöttek. Magának a *Gesta*-nak vannak kézirati variánsai, amelyekben *alamanni* áll *alani* helyett, hiszen

²⁷ Így tehát nem kell Dippével (id. ért.) ahhoz az erőltetett magyarázathoz fordulnunk, hogy a Tours-i Gergelynél (II, 9) található galliai alán betörés átvitele az alán-frank háború.

Szevillai Izidor egy mondatban említi a két népet és így meséli el a történetet az *Annales Quedliburgienses* is (MGSS III, 30), de egy XIV. századi író, Raoul de Presles francia nyelvű krónikakivonataiban ezt olvassuk: „Or aduint que ou temps de Valentiniens empereur unes gens que on appelloit *les allains qui estoient venus de saxonne* se rebellerent contre les Romains *lesquelz estoient diz allains dun fleuve qui se appelle lanus*. Aussi comme les allemans sont diz dun aultre fleuve qui est appellee lemanus.”²⁸

De már most hogy kerül Pompeius konzul helyébe Valentinianus császár? Ennek két oka van. Egyik, hogy Tours-i Gergely megemlékezik II. Valentinianus-ról, kit állandóan frank szatelliták vesznek körül (II. 9) — innen a frank szövetség gondolata. — másik pedig, hogy Jordanes, kinél a *Gesta* írója Arestarchus nevét felfedezte, ezt írja Valentinianusról:²⁹ „contra Saxones Burgutionesque, qui plus LXXX milia armatorum primum Reni in limbo castra metassent, movit procinctum sed apoplexia subito... defunctus est.” Tehát már Jordanes szerint a szászokkal is készült hadakozni Valentinianus. Viszont a középkorban igen nagy tekintélyű Szent Jeromos-féle Eusebius-krónika-folytatásban olvashatta az író *I. Valentinianus* uralkodása éveiben (Kr. u. 377.): „Saxones caesi Deusone in Francorum regione.”³⁰ Így vonatkoztatta a *Gesta* Pompeius Aristarchusát I. Valentinianusra, kit természetesen egynek vesz a Gregorius említette II. Valentinianus-szal,³¹ a frank szatelliták szálnalmas bábójával.

Végül a római adószedők legyilkolása talán Ammianus Marcellinus olvasmányának emléke, ki elmeséli Valentinianus pannoniai harcait a kvádok ellen; ennek egyik fázisa, hogy

²⁸ Excerpta de scriptis a Rodolpho de Praelles super civitate Dei. Paris, Bibl. Nat. f. lat. 14663. *Lemannus* a Rajnát jelöli. Nyilvánvaló, hogy Raoul de Presle visszacsinálta a *Gesta* írójának okoskodását, mert ez is a Lahn mellől, a szászok földjéről hozta el a Meotis mellé az alá-nokat.

²⁹ *Romana* 309, id. kiad. 39. l.

³⁰ Migne, Patr. lat. XXVII, 505. Deuso talán a sigambereket megsemmisítő Drusus nevének rosszul írt alakja.

³¹ Figyelemre méltó körülmény, hogy a *Hieronymi Scarpsum* Pompeius konzul nevéhez fűzi a frankok megsemmisítését. (V. ö. Krusch, Neues Archiv, VII, 474.). A *Gesta* szerzője azonban nem ismerte a *H. Scarpsum-ot*. V. ö. Krusch id. kiad. bevez. és Dippe, id. ért.

a kvádok hirtelen megrohanják és legyilkolják a pannoniai római helytartót (XXIX, 6.). Erre Valentinianus nagy hadat indít ellenük. Ugyancsak Ammianus Marcellinus sokat beszél a meotisi alánokról (XXXI, 2), kiket aztán a húnok igáznak le.³²

Igy tehát sikerült a Sicambria-epizód minden részletének keletkezését maradék nélkül megmagyarázni. Nem érdektelen összevetni a Gestát forrásaival a stílárís egyezések szempontjából:

(Gesta Franc. cap. 2.)

Eo itidem tempore gens *Alanorum prava ac pessima* rebellaverunt contra *Valentinianum* imperatorem Romanorum ac gentium. Tunc ille *exercitum movit* hostem magnam de Roma, contra eos perrexit, pugnam ivit *superavitque* eos atque devicit. Illi itaque *cæsi* super Danubium fluvium, fugierunt et *intraverunt in Mæotidas paludes*... Tunc... *Troiani* fecerunt insidias... *ieiceruntque* inde Alanos percusseruntque eos *ore gladii*. Tunc appellavit eos Valentinianus imperator *Francos* Attica lingua, *hoc est feros, a duritia vel audacia cordis eorum*... (Cap. 4.) Audiens hec imperator... præcepit hostem commovere Romanorum et aliarum gentium cum *Arestarco principem militiæ*, deirexeruntque aciem contra Francos.

És a Gesta forrásai:

Isid., Etym. IX, 2, 100:

(Saxonum gens)... *durum* et *validissimum* gens hominum et *præstans cæteris piraticis*.

Jordanes, Romana 507:

Valentinianus... contra Saxones Burgutionesque... *movit pro-*
inctum...

Jordanes, Romana 254.

Pompeius... *Albanosque* insequens Orodem regem eorum tertio *superavit*...

Hieronymi Eusebius ad 377.

Valentinianus regnavit... Saxones *cæsi* Deusone in Francorum regione.

Greg. Tur. II, 19:

...inter Saxones atque Romanos bellum gestum est; sed Saxonis terga vertentes, multos de suis... *gladio* reliquerunt; *insolæ eorum cum multo populo interempto a Francis captæ* atque subversi sunt.

Isid., Etym. IX, 2, 100:

Saxonum gens in *Oceani litoribus et paludiis inviis* sita...

³² Dippe (XIII) ennek a leírásnak túl nagy fontosságot tulajdonít a *Gesta* elbeszélésének kialakulásában.

Isid., Etym. IX, 2, 101:

Alii eos a feritate morum nuncupatos existimant...

Jordanes, Romana 234.

... nam Bosforianis Colchisque Aristharcum regem Pompeius prae-
posuit Albanosque etc.

Különösen érdekes itt Jordanes és a *Gesta* stiláris egyezése a *movit procinctum: exercitum movit*, továbbá az alánokra vonatkozó *superavit* mindkettőnél, úgyszintén a Hieronymus-Eusebius-szal egyező *caesi*.

Igy olvad össze történeti valóság és fikció a *Gesta*-író tudákos és tudatlan eszében és jön létre a *Gesta* legendás elbeszélése. Nem népies mondák ezek, mint Lüthgen hiszi, hanem tipikus kolostori elmemű.³³

Miután a trójai származás hite megvolt, a trójai kívándorlástól a galliai végleges megtelepdésig ki kellett tölteni a történelmet és így a legendaíró okoskodással és azonosítások segítségével állapította meg a trójai frankok útját. Így kerültek Meotis, majd Pannonia vidékére és onnan újabb katasztrófa folytán, — ami megint jellemzi ezeket a legendás történeteket, — a Rajna mellé, és végre Galliába. A Sicambria szó tehát a sicamber népnévhez kitalált főváros neve, melyet a monda a Meotis közelébe, de Pannonia határaitra tesz. Mindez igen késői, legfeljebb VIII. századi kitalálás, de azért a *Gesta* annál nagyobb erővel hatott az utókorra, mert telve van efféle legendás dolgokkal és a trójai meneküléstől kezdve egyetlen részletet sem hagyott tisztázatlanul.

II. A MONDA FRANCIAORSZÁGI ELTERJEDÉSE.

A Fredegár neve alatt ismeretes *Gesta regum Francorum* elbeszélése egymagában, vagy keveredve a Hieronymus-féle elbeszéléssel, a VIII. századtól kezdve valamennyi középkori kompilátor közvetlen vagy közvetett forrása. K. L. Roth már szépen jellemezte későbbi források egyes főbb képviselői

³³ Otto V. kitünő Isidor-kiadásában (Corpus grammaticorum lat. veter. III, Lips, 1853, 292. l.) idéz egy réginek látszó kézirati széljegyzetet, mely a szászok fejezete (c. 100) mellé ezt írja: „Qui prius Sicambri dicti a civitate Sicambria, quam condiderunt iuxta Meotides paludes: fuerunt enim de Troia exules post excidium eius.“ Müllenhoff (Zschr. f. d. Alt. XXIII, 43) joggal vonatkoztatja a következő *Franci* fejezetre ezt a jegyzetet, mely láthatólag a *Gesta* elbeszélését kivonatolja.

közt előforduló eltéréseket. Itt csupán azokat soroljuk fel, melyekben Sicambria neve előfordul.³⁴

A IX. századi írók: a *Chronicon Universale* (MG SS XIII, 5, 45), a *Chronicon Moissiacense* (MG SS I, 282), a *Vita S. Genulfi* (MG SS XV, p. II, 1205) híven követik a *Gestát* és a Hieronymus-féle szöveget. A X—XI. századi nagytekintélyű Aimoinus fleury-i szerzetes is a *Gestát* kivonatolva meséli el a frankok őstörténetét (*Hist. Francorum* I, 1): „Meotidas transmeantes paludes, in finibus Pannoniorum castrametati sunt. Arridente autem eis locorum amœnitate, stationem inibi constituerunt suam, ædificata civitate, quam Sicambriam vocaverunt.” Aztán következik a Valentinianus és az alánok epizódja. Rorico XI. századi író *Gesta Francorum*ában (I) még részletesebben követi a *Gesta* elbeszélését.

Szintén a *Gestát* vagy annak valamely leszármazottját másolja Joannes Parisiensis, Sigebertus Gemblacensis, a *Historia Welforum Weingartensis*, az angol Gervasius Tilleberiensis, a Hugo de Sancto Victore-nak tulajdonított *excerptio-k* stb. stb.

Különös figyelmet érdemelnek franciaországi népszerűségüknél és tekintélyüknél fogva a Saint-Denisben keletkezett frank történeti *Gesták*. Ilyen a XII. századi *Historia regum Francorum Monasterii S. Dionysii*, mely a történetet a következőkép beszéli el: „Anthenor et alii profugi ab excidio Troie, Asia pervagata, Frigeque rege facto et cum suis inter Macedones remanente, transactis Meothidis Paludibus, in finibus Pannoniæ ædificare civitatem nomine Sicambriam. Et constituerunt post mortem Anthenoris duos, Torgotum et Francionem, a quo Franci, ut quibusdam placet, sunt appellati.” Ez tehát a *Gesta* és a Hieronymus-Gregorius frank történetjének keveréke, melyben Sicambria hagyománya egyeztetve van a Francio történetével. A Valentinianus-féle epizód az alánokkal együtt ezúttal elmarad és a szerző ellefelejtje elmondani, hogyan jutnak el a frankok Sunno, Genebaud, Marchomir és Paharamundus vezetése alatt Germániába.³⁵

³⁴ Id. ért.

³⁵ MG SS. IX, 595. Ezt a művet *Abbreiviatio gestorum Regum Francorum* néven is szokták emlegetni. Reiffenberg (Philippe Mousket bevez.) és Jules Lair (Bibl. École d. Chartes XXXV, 571) állítása, hogy Philippe Mousket innen merítette volna a frankok őstörténetére vonatkozó részeit,

A XIII. század elején megindul a francia nyelvű történetirodalom is és ez időtől fogva se szeri se száma a krónikáknak, kivonatostörténeteknek, melyek rendszeren a trójai legendával kezdődnek. A Bibliothèque Nationale f. lat. 14663. sz. kézírata különösen gazdag efféle XIII. századi francia nyelvű kivonatokban, melyek majd mindegyikében megtaláljuk a sicambriai történetet.

A *Comment Valentinien empereur fit régner avecques luy gracion Et de priam li premier Roy qui regna sur les francois* című rész gyors kivonatot ad:

Et en celui temps regnoit sur les francoys priam qui fu le premier Roy qui regna sur eulx que ilz eurent laissié sicambre et sen furent venus en france.

Valentinianus frankoknak vagyis bátraknak nevezi őket, mert leverik az alánokat.

A Hugues de Saint-Victor-féle *Cronique de france et division du monde in exordio rerum* című kivonat különösen bőven beszél Turcusról és már jóval Joannes Parisiensis előtt elmeséli Páris alapítását. Bennünket azonban csak Sicambria érdekel:

„Turcus vint en saxe (Szászország Scythia helyett!) et y demoura et habita et pour ce sont ilz encore diz turz de turcus et francois sen vint en hongrie ou il edifia la cite de sicambre de coste les palus ou mares meotides... et fu ou temps david.

És azért mennek el, mert nincs elég helyük, nem pedig Valentinianus miatt.³⁶

A XIII. század elejéről való *Chronique de Béthune* (Nouv. acq. fr. 6295) szintén evvel a történettel kezdi:

(Antenor) Il sen vint a pannone od gent que de son lignage que del lignage priamus qui avoit este Rois des troiens aincois que la cite fu destruite et le fist une cite que il apela Sicambria. Toute sa vie maintint cele cite et apres son tans le maintindrent cil qui del troiens issirent. Grant piece puis la mort antenor que Rome avoit ia dure grant piece que valentiniens emperes des romains porsivi les galois vers qui il avoit guerre. tant que il les embati en une terre forte de palus et de mores. La ne sosa metre li empereres por les palus et por les destrois. Et vient par conseil de sa gent as troiens a sicambre et requist lor aie encontre les galois et lor promist quil les quiteroit X ans des treu que il devoient as Romains...

nem tartható fenn, hiszen Philippe Mousket részletesen ismeri a Valentinianus-epizódot.

³⁶ Ennek a francia szövegnek forrása Guillelmus Armoricus, ki 1225-ben halt meg (Bouquet, RHG XVII, 63.).

A jól ismert történet, de az alánok welsziékké vagy gallokká lettek.

A Chronique Saintongeaise néven ismert XIII. századi erősen mondai színezetű krónika így tudja:³⁷

Donc priamus e antenor furent prince e firent citez delez les mautiues paluz e apelerent en memoira dius sicambriam. Equi furent mainz anz e crurent en granz genz. En ceu tens estet empereire de Roma valentiniens Quant la genz deus alain rebella contre lempereor il aiosta granz genz daus romanz e combatet sei encontre eus. e uenquit les. Il senfuirent de denz les meautines paluz. Li empereires dist qui poirent giter celes cruaus genz de laenz, a li octreiet son treu X. anz.

S a krónikaíró, úgy látszik, közvetlenül ismeri a Gesta regum Francorumot, mert még a sicamberek tanácskozását is hűen visszaadja, pedig azok az epitomatoroknál rendesen hiányzanak.

A Saint-Denisből való szerzetes, Guillaume de Nangis, ki a XIII. század vége felé írta krónikáját, megint a hagyományos módon meséli el Sicambria történetét (f. lat. 14663, f. 196.):

Une autre partie des genz de ladite cité de troyens cestassavoir XII-m se partirent de Eneas avecques antenor un autre grant baron et menerent en leur compaignie aucuns des nepueuz le Roy priant qui estoit Roy de troyes quant elle fu destruiete. Ceste gent alerent tant par mer quilz arriverent vers les derraines parties de hongrie assez pres des parties de meede. Illecques se arresterent et fonderent une cite quilz appellerent Sicambre et pour celle cite furent apellez Sicambriens daucunes gens.

S aztán jön az alán háború, Valentinianus epizódja és a sicamberek távozása.

Az 1240-es években keletkezett Philippe Mousket a tournai-i belga-francia író hatalmas *Chronique Rimée*-je, ki anyagát saját bevallása szerint egy Saint-Denisben olvasott krónikából vette.³⁸ Ime a bennünket érdeklő részlet:

Par cest afaire di-jou bien
Qu'en cest isle sommes Troïien,
Car une pars de cele gent,
XII milier tant seulement,

³⁷ F. fr. 5714; kiadta F. W. Bourdillon, Tote l'histoire de France, Londres 1897. A szöveget a kéziratotn kijavítva adom.

³⁸ Gröber, Grundriss, II, 1, 763. Ph. Mousket-t kiadta Reiffenberg 1847. Az idézet a 162. verssortól.

Par mer al vent, sans essonne,
 S'en alèrent droit en Pannone,
 Pannone si est or Hungrie:
 Là ariva cele maisnie.
 Anthenor qui moult fu cortois
 Fu lor mestre, si comme rois.
 Une cité là si fondèrent,
 Sikambre par non l'appielèrent;
 Tuit s'entramoient comme frère
 A cel temps étoit emperère
 Valentiniiens premerains;
 Si avoit guerre as Alains;
 Mais il orent si forte tière
 C'on n'en pooit vaincre par guerre
 Dont manda Valentiniiens
 As Kambre les Troïens
 Se par force faire penissent,
 Que çaus d'Alenie venquissent,
 Quites les feroit à son tans
 Del tréu de Roume X ans.

És így tovább: a sicamberek győzelme, az adó megtagadása és a menekülés Germániába...

A XIII. század végén keletkezik a nagy francia nemzeti krónika a saint-denisi *Grandes Chroniques de France*, s ennek a nagyszabású kompilációnak a tekintélye aztán végleg megállapítja a *Gesta regum Francorum* sicambriai meséjének hitelét is. Pedig a *Grandes Chroniques szerzője* csupán Aimoinus szövegét követi szolgálai hűséggel³⁹

„Turcus et Francio, qui estoient cousin germain (car Francions fu fiuz d'Ector, et cil Turques fius Troylus, qui estoient frere et fil au roi Priant), il se departirent de leur contrée, et alerent habiter delez une terre qui est appelée Trace; là demorerent seur un fleuve qui a non Dinnoe. Quant ensamble ourent habité un grant tens, Turcus se departi de Francion son cousin, il et une partie dou pople que il enmena ovec soi; en une contrée s'en ala qui est nommée Seice la Petite; en cele terre habita si longuement.“

S a scythiai Turcustól származtak az osztrogótok, vandálok, normannok. A történetnek ez az első része Aimoinnál és a *Grandes Chroniques*ban még az ál-Gregorius elbeszélését követi. Az ál-Gregorius Francioja aztán a *Gesta* elbeszélésével egyezően felépíti Sicambriát:

³⁹ Kritikai kiadása a *Société de l'Histoire de France* sorozatban, (1920, t. I); a minket érdeklő fejezet forrására rámutatott a kiadó: Jules Viard XXV. 1.

„Francio demora seur le devant dit flueve après ce que ses cousins su fu de lui, partiz; là fonderent une cité que il apelerent Sicambre, longuement furent apelé Sicambrien pour le non de cele cité; tributaire estoient aus Romains...”

S aztán következik Valentinianus és az alának epizódja a jól ismert elbeszéléshez híven. Itt tehát a sicambrien nevet a várostól kapják a frankok és nem megfordítva.

Igy él ez a makacs hagyomány az egész középkorban kavarodva, újabb elemeket szíva fel magába s jut el a humanizmus koráig, mely szintén nem döntötte meg forrás-tekintélyét. Az 1505-ban írt Ritus-kódex is, melyet legújabbán a Nemzeti Múzeum megszerzett, a *Gesta*, vagy valamely, a Gregorius-szal kevert *Gesta*-származék alapján beszéli el a gallok történetének kezdeteit (*De Galliarum regibus* lib. I.):

„Eversa Troya pars civium Duce francione juxta paludem Meotim prope Alanos consedit et urbem Sicambriam extruxit de ex Ducis nomine franci dicti sunt: licet alii dicant nomen induum a valentiniano Imperatore Qui eos tributo in decennium levavit vel ideo francos quasi feroces devictis alanis. Et a Sicambria a Valentiniano eiecti cum ei decurso decennio tributa solvere denegassent, Ducibus Marcomiro Sunone et Genebaudo juxta Rhenum sedes habuere ubi oppidum cui francofordia nomen est condiderunt.”

Pannonia neve innen is kimaradt, de hogy ez az író is Sicambiát Pannoniába helyezi, ép a magyar királyok történetéről írt fejezete bizonyítja, melyben a hún-krónika szerint meséli el Attila buda-sicambriai szereplését.

De a Renaissance korában a legtöbb történeti igényű mű még inkább összezavarja, mintsem tisztázná az eddigi hagyományos felfogást. Ennek a tarka kuszáltságnak legékezebb példája a hires francia író, Jean Lemaire de Belges *Illustrations de Gaule et Singularitez de Troye* c. nagy történeti kompilációja, melyet 1512-ben fejezett be. Ez az író, ki a francia középkorból a humanizmusba átmenő korszak jellegzetes képviselője, a franciák történetét Trójával kezdi, Dictys Cretensis és a Homeros-fordító Laurentius Valla felhasználásával. De aztán igen sok más forrást is felhasznál azok regényes adatait próbálja összeegyeztetni, úgy, hogy teljes lesz a kaosz. A trójai exodust és Sicambiát a III. könyvben meséli el.⁴⁰

⁴⁰ A forrásokról Ph. A. Becker: Jean Lemaire, Strassb. 1893, 232. l. szerintem igen elégtelenül írt. J. Lemaire főforrása egy afféle elbeszé-

Ugy tudja, hogy Sicambriát Francus ilyen nevű *nagynénjéről* nevezték el,⁴¹ ki Priamus huga volt. És Francus halála után is uralkodott egy Sicamber nevű frank király, kiről, mert kitünő uralkodó volt, népe magát elnevezte, de azért megtartotta a frank népvét is. Innen aztán kivonul később egy néptömeg és Hollandiában megalapítja a második Sicambriát. Így tehát két Sicambria keletkezett, egy felső és egy alsó: „les hauts Sicambriens estoient comme dessus est dit, en Pannonie, quon dit maintenant Hongrie.”⁴²

Majd Sicambriával kapcsolatban leírja Pannoniát, illetve Magyarországot és Attilára tér át,⁴³ mert erre Sicambria névének története is rávezeti. Pontosán és bőven elmondja Thuróczi nyomán Attila testvérgyilkosságát. „Et vela la raison pourquoy on nomme la cité de Sicambre, Bude en Hongrie, en laquelle est le siege Royal, et vn tresfort auantmur pour la

lés, amelyet Guillelmus Armoricusnál és Joannes Parisiensisnél találunk meg. Becker azt állítja, hogy Sicambriáról mindent a *Buscalus* c. regényből vett, holott ezt a verses regényt Jean Lemaire óta még senki sem látta, Ph. A. Becker sem. Mindeddig csupán két könyvtári jegyzékből ismerjük. Az egyiket a bécsi császári könyvtár hollandiai vonatkozású kézírataiból állította össze Marquis de Chastelar, Mémoires de l'Académie Impériale et Royale des sciences et belle-lettres de Bruxelles 1788, t. V (Histoire, 2-e partie, t. I-er) p. 215, no 22: „Buscalus. Premier Volume, autrement nommé: la Chronique de Tournay. Ce premier volume traite de la premier naissance de Romme et dont descendit le noble Chevalier *Buscalus*, et de ses grans et vertueulx faicts et comme Tournay fut premierement nommé Hostille et Tullus; Hostillius Roi de Romme, puis après fut appellé *Nerves*, de Nervius. Des Nerviens parle grandement Cesar en ses Commentaires Puis seconde Romme de Tarquins et finist ce present volume à Philippe Seigneur de Tournay. Buscalus second volume parle come les Nerviens envoyerent querir le Roi Tournus lequel nomma laditte cité Tournay de son nom. Parle aussi des grans faicts d'armes des dits Tournaysiens et finit à Pharamond Roy de France.” A cikk írója ezt a leírást I. Ferenc könyvtárának XVI. századi katalógusából merítette. Másik leírását adja Barrois, Bibliographie protypographique ou librairie des fils du roi Jean, 1830: Inventaire de la librairie qui est à la maison à Bruges circa 1467: no 1240: Bustalus, lequel fut seigneur de Tournay etc. és no 2254 Chronique de Tournay ou Histoire de Bustalus, Achifer, Blanchandin, Gloriant, Philipis, Nervus et Turcus. 2 vol. in-fol. V. ö. Pertz, MGSS XXX, 52 (Sackur) és Reiffenberg, Philippe Mousket bevez. CCXLV. A kéziratnak egy példánya tehát v. sz. a bécsi könyvtárban lappang.

⁴¹ Stecher kiadása II, 301.

⁴² U. o. 304.

⁴³ Id. kiad. II, 312 kk.

Chrestienté contre les Turcz.⁴⁴ Különben szerinte Attila ugyanabból a török fajból való, amely Turcustól, Troilus fiától származtatja magát. „Et encore voit on que les Hongres ayment et frequentent les arcz Turquois, et sont forts et hardiz comme Turcz, mais ils sont leurs trop fierz ennemiz, à cause de la foy Chrestienne. Et bien en ont monstré les exemples de la fresche memoire de noz peres.“ A húnok tehát, kiket a magyarokkal azonos népnek vesz a középkor általános hite szerint, szintén a trójaiak leszármazottjai, de egy másik ágon; a magyarok testvérei a törököknek, de a vallás miatt ellenségek. Így derül ki, hogy a magyarok, kik szintén trójaiak, a franciák testvérnépe, mint a törökök, de ezek hitetlenek, azok meg hívő keresztények. S itt aztán a bőbeszédű Jean Lemaire, kinek nagyon szívéen fekszik a kereszténység egysége és bámulja a magyar vitézséget, elsorolja a magyaroknak a török harcokban szerzett érdemeit. Albertet említi, hogy a török ellen indultában érte a halál, majd Ulászlót (Ladislas), ki el is esett a kereszténység védelmében Várnánál, mely csata: „trop piteuse iournee pour la Chrestienté.“ Majd Mátyás király magasztalására tér át, kit valószínűleg mint humanistát is nagyrabecsült az Olaszországot bejárt Jean Lemaire:⁴⁵ „Et de notre temps le Roy Mathias, Prince de merueilleuse prouesse et affection à la deffense de nostre foy, tout le temps de son regne ha esté heureux et bien fortuné, par plusieurs victoires memorables contre les Turcs. A laquelle bensongne tressalutaire, il sest montré plus affectionné par effect que nul autre Prince de son temps, ne desplaie aux autres. Par quoy il ha merité quil soit de luy memoire eternelle en toute histoire et chronique.“ Így örökítette meg Jean Lemaire de Belges is Mátyás emlékét hamar elfeledett krónikájában. De ránk nézve igen becses nyilatkozatok ezek. Mutatják, hogy a kis emberek, kik ragaszkodtak kereszténységükhöz, mily nagy tisztelettel viseltettek már ekkor a magyar nemzet iránt hősi önfeláldozása miatt. Majd II.

⁴⁴ U. o. 316. Ph.-Aug. Becker (*Jean Lemaire* 232. l.) azt állítja, hogy az író Attilára vonatkozó adatait Juvencus (!) Coelius Calanus-ból vette. Ám Juvencius C. Calanusnál sem Buda névmondája, sem Sicambria nincs meg. Attila testvérét sem *Buda*-nak hívja, mint Jean Lemaire, hanem *Bleda*-nak.

⁴⁵ Id. kiad. II, 313.

Ulászlóról szól, ki felesége révén „allié de la maison de France et Bretagne“ és újból megállapítja, hogy a magyarok és törökök, bár egyformán Tartariból származtak el a trójai turcusok ivadékaképen, mégis az erkölcsök változása és a valóság különbsége miatt halálos ellenségekké lettek.

Ehhez aztán nincs más hozzátenni valója, mint az, hogy ha már ezek a korcs scythiai barbár trójaiakból keresztényekké vedlett magyarok is oly lelkesen küzdenek az igaz hitért, vajha Trója „igaz és legitim vérének leszármazottjai“, a franciák és a brittek és a többi keresztény fejedelmek megszüntetnék a civakodást egymás között és sietnének a magyarok, csehek és lengyelek mellett a kereszténység védelmére!

„Or pleust à Dieu, que tous noz treshauts Princes de Chrestienté fussent ensemble si bons amys, que iamais il ny eust que redire ne que radouber en leurs quereles mutuelles et controuerses reciproques, ains alassent vnanimement ayder aux Hongres, aux Bohemes et aux Polaques, qui sont sur les frontieres des Tartres et des Turcs. Alors ce seroit vn beau passetemps, à la tresnoble et tres illustre nation Françoisse et Britannique, procrez du *pray sang legitime de Troye*, daller voir en passant par le país de Hongrie, Esclauonie et Albanie, les sieges de leurs premiers Princes et parens...“⁴⁶

Igy a sicambriai őshaza vizszontlátását tarja a franciák és angolok szeme elé Jean Lemaire mint csábító úti élményt! A legenda sohasem jelenkezett még ilyen erős történeti tudattal, mint ennél a félhumanistánál, kiben a középkori jellemű eruditiót már egyéni lendület és pathosz színezi.

A sicambriai frank történeti hitelül idéz egy Lyonban talált igen régi latin verset, melyet alig tud kibetűzni és ami nem más, mint az alább említendő Viterboi Gotfried költeménye, mely szintén a Gestán alapul. A *Gesta* legendájának hitelét a *Gestával* bizonyítja!

A zavart, mely Jean Lemaire történelmében uralkodik, még jobban fokozza, hogy Pannoniát Peoniával azonosnak veszi és így még a Laurentius Valla latin fordításán keresztül ismert Homeros egyik alakjában is, kit Pyrechmes de Peonienak nevez, magyar vonásokat fedez fel. Ez ugyanis Trója segítségére kitűnő ijászokat hoz. „Encores voit on aujourd'hui, — teszi hozzá, — que les Hongres sont forts et experts à tirer de larc Turquois.“ És miután a pannoniaiak

⁴⁶ Id. kiad. 313 és kk.

ilyen nagy barátságot tanusítottak Trója iránt, azért telepedt oda Francus is!

Ime a frank-sicambriai hagyomány legzagyvább alakja, groteszk karikaturája annak a kritikátlan középkori eruditionak, melynek épen a legenda is létét köszönheti. A magyarság sem kerülhette el, hogy a *Turcus*-ok és Sicambria révén bele ne kerüljön a hatalmas tekintélyű és kiterjedésű trójai származási mondába, mikor a franciák, németek, olaszok, angolok, dánok és törökök mind-mind a trójaiak leszármazottaiként éltek a történeti tudatban.

A frank származási monda megtalálta humanista szellemű epikusát a nagy francia költő, Ronsard személyében. Mint Homeros megénekelte Trója veszedelmét, mint Vergilius a latiumi megtelepedést, úgy magától kínálkozott a Homeros és Vergilius babérajaira vágyakozó franciának a Francus mondája eposzi tárgyként, hiszen hosszú életű nemzeti hit fűződött hozzá. Különös varázst adott a tárgynak a trójai eredet, melynek kapcsán a költő még tárgyánál fogva is csatlakozott nagy elődeihez. Saját kijelentése szerint Ronsard nem törődött a humanista szkepticizmussal, mely már ekkor kezdett kételkedni nemcsak a frank, hanem a homerosi és vergiliusi történetek valóságában, mert ő költői tárgyat és nem a történeti valóságot keresi: „Or imitant ces deux lumieres de Poësie, fondé et appuié sur nos vieilles Annales, j'y basti ma Franciade, sans me soucier si cela est vray ou non, ou si nos Roys sont Troyens ou Germains, Scythes ou Arabes: si Francus est venu en France ou non: car il y pouvoit venir, me servant du possible: et non de la verité.“

Ronsard főforrása Jean Lemaire de Belges volt,⁴⁷ tőle vette Francus-Francio nevét, kit Astyanax-szal azonosít és az egész sicambriai történetet, pannoniai, azaz magyarországi vonatkozásaival együtt. Ronsard csak a négy első könyvvel készült el (1572), úgy, hogy nála Francus el sem indul honfoglaló vándorlásaira, de már Hyante megjósolja útját, mely zavaros forrásai értelmében nagyjában egyezik a *Gesta* ismert elbeszélésével, de abban eltér, hogy a római császár elől való menekülés helyett profetikus álom vezeti ki Sicam-

⁴⁷ Viszonyokról részletesen H. Guy, *Les sources françaises de Ronsard*, Revue d'Hist. Litt. 1902.

briából és Magyarországból Marcomir frankjait (*Franciade* IV. k.):

Toy parvenu vers la froide partie
Où la Hongrie est jointe à la Scythie,
Tu bastiras pres le bord Istrien
Sejour des tiens, le mur Sicambrien,
Que tes enfans par long succez de race
Tiendront apres pour leur royalle place.

Húnokat, gótokat, alánokat fognak itt legyőzni számtalan hadjáratban. Az 1572-iki kiadás előszava elmondja, minek kellett volna még következni, ha a költő nem vesztette volna el a kedvét a nagy eposz megírásához: „Francion, fils d’Hector, suivy d’une compagnie de Troyens, apres le sac de Troye, aborda aux palus Meotides, et de là plus avant en Hongrie...” Ez a Gesta hagyományos története. És akár mennyire erőlködött volna Ronsard tárgyának epikai recept szerinti kiszínezésében, ezt a történetet igen nehéz lett volna vonzóvá tenni, mert ott szülemlett meg a középkor anakronisztikus, kompilativ-enciklopedikus történet szemléletében.

Ronsard rajongó humanizmusa sem tudott volna ebbe a tipikus középkori tárgyba eleven életet lehelni. Mi magyarok csak sajnálhatjuk, hogy a nagy készüllettel megindított mű csonka maradt, mert így elestünk attól, hogy a XVI. század legnagyobb költője tegyen tanuságot arról, mily mértékben élt a Sicambria-Buda azonosság tudata a franciák között és bizonyára elestünk számos érdekes nyilatkozattól, mit a költő a hún-magyarokról tett volna, mint forrása Jean Le-maire de Belges.

Amibe a nagy Ronsard-Icarus belebukott, megkísérelte a jelentéktelen Pierre Delaudun d’Aiguuliers a szintén *Franciade*-nak nevezett művében (1605). Jegyzeteiben valóságos értekezéseket ír a fahangú poéta. Ebből az erudicióból már kilátszik a humanizmus hatása. Ujabbán feltűnt adatokat próbál egyeztetni a régiekkel, az eredeti naiv monda eltűnik a tudákos egyvelegben. A trójaiak nagy nehezen, megtizedelve vágják át magukat Itálián és jutnak el Noricumba (a középkorban sohasem halljuk emlegetni) és Pannoniába („par les Pannonies que nous appellons maintenant Hongrie, et Autriche“) és hozzájuk csatlakoznak a rajna-melléki sicamberek!

Látható, hogy a sicambriai monda annyira francia történeti hit volt, mint pl. az oláhok dákoromán származási hite. A középkori franciák Magyarországot őshazájuknak tekintették.

Ennek az őshazának fővárosa is volt: Sicambria. Hol vélték ennek a fővárosnak a nyomait franciák és magyarok felfedezni, erre felelünk a következőkben.

III. A MAGYAR SICAMBRIA-MONDA.

Előbb azonban két középkori Sicambria változattal külön kell foglalkoznunk, mert ezek a magyarokkal, illetve a húnokkal, kiket a középkor a magyarokkal azonos népnek tart, vannak vonatkozásban. Egyik Heriger *Gesta episcoporum Leodiensium*-a, lüttichi gesta, mely 1007 körül keletkezett. Itt a szerző, kinek elbeszélése meglehetősen eltér a hagyományos kútfőktől, Liviust, a ravennai geographust és több más dolgot kompilál össze a *Gestával* és a Hieronymusi szöveggel:

„Nam et Franci, qui ab Antenore ducebant originem, et Vinetia vel ut alii ferunt in Mauritania excreverant in magnam gentem, et Sicambri vel a quodam suae duce Merovingi dicebantur...“ Kóborolnak szerteszéjjel Európában rettenetesen pusztítva. „Quibus Valens imperator... et proprium nomen, qui Francus Attica lingua vocabatur, dedit et partem Galliarum et ad utendum et inhabitandum sine vectigalium exactione permisit. Qui et Hunos ad Meotidas ire paludes vel in Pannoniam compulit, ubi post multos annos a Karolo Magno imperatore et filio eius Pipino penitus etiam nomine disperiere. Franci vero propter avariciam sequentium imperatorum vectigalia ab eis exigentium, et Romanis coacti sunt fidem non servare, et civitates quas adhuc tenent Galliae praeoccupare.“⁴⁸

Ez a zagyva elbeszélés, melyben a kritikai érzék felületes másolással vegyül és ahol valószínűleg kronológiai nehézségek miatt az író Valenset tette be Valentinianus helyére, a húnokat az alánokéba, a frankok hún-ellenes szereplését meg sem említi, azok legyőzését tisztára a császár érdemének vallja és a húnokat, Nagy Károly avarjaira gondolva, vele és Pipinnel semmisíteti meg Pannoniában, úgy, hogy Sicambria egyáltalán nem szerepel itt. Később még két forrás veszi át ezt az elbeszélést: Theodoricus *Chronicon Epter-*

⁴⁸ MG SS, VII, 176. K. L. Roth említett értekezésében nem emlékezik meg róla.

nacense-je (1192 után), ki azonban a húnok elűzését újra a frankok érdeméül tudja be, talán Attila galliai vereségére gondolva (*Hi Hunos ad Meotidas Paludes in Pannoniam (I) redire compulerunt*)⁴⁹ és *Aegidius Auraevallensis*-nél (1250), ki Herigert híven követi.⁵⁰

Igen érdekes magyar szempontból egy nem francia író, az 1155 és 1196 közt élt Viterboi Gotfried, kinél a frankok sicambriai története többször szerepel. Gombocz Zoltán már felhívta a figyelmet e szerző egy helyére, melyből kiderül, hogy Viterboi Gotfried ismerte a magyarok meotisi őshazájának, az *Ungaria vetus*nak fogalmát. Ez a hely épen a frankok történetének elbeszélésében fordul elő.⁵¹ „Eo enim tempore, quo Eneas destructa Troia venit in Ytaliam duo alii Troiani principes, Priamus iunior, nepos magni Priami ex sorore, et Antenor, ipsius agnatus, cum 13 milibus per mare Iliricum in *Ungarim veterem*, que est in confinio Asie et Europe iuxta Meotidas paludes, edificantes urbem magnam Sicambriam, ipsi a loco illo Sicambri sunt nominati.”⁵² Ez, amint látjuk, a *Gesta* elbeszélése, azzal a különbséggel, hogy Viterboi Gotfried megkísérelte a *Gesta* földrajzi adatainak lehetetlenségét megmagyarázni. A *Gesta* Pannoniát a Meotis szomszédságába helyezi. Viterboi Gotfried, ki történeti műveinek megírása végett megfordult az egyes országokban és így valószínűleg Magyarországon is, itt hallhatta az *Ungaria Vetus* létezését és betette a Hungariával szinonimának tartott Pannonia helyébe. Az átalakított elbeszélés már jobban megfelel kritikai érzékének. Innen aztán a jól ismert vereség után Antenort és népét Pannoniába vezeti Viterboi Gotfried: „Cives autem ejus profugi ab Asia in Europam, pars sub Enea duce Italiam, pars vero Antenore per Meotides paludes perque flumen Tanais Pannonias petierunt...” Tehát Sicambria nincs a mai Magyarországon és Pannoniában, hanem a meotisi *Ungaria vetus*-ban!

Ezzel szemben azonban két más helyen, a verses *Speculum regum*-ban és a prózai *Memoria seculorum*-ban nem így

⁴⁹ MG SS, XXIII, 40.

⁵⁰ MG SS, XXV, 25.

⁵¹ A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. Nyelvtud. Közlemények XLVI, 1—2.

⁵² Pertz, MG SS, XXII, 104.

mondja el a sicambriai történetet; itt nem említi sem a Meotist, sem az Ungaria vetust, hanem Illiricumon át vezeti Pannoniába a frankokat, melyet Ungariával azonosít és ott építteti meg velük Sicambriát:⁵³

Ducta per Illiricum vexit ratis alta leones,
 Migrat per Ungariam, que fertilis obtulit omen;
 Terra satis placuit; gaudia magna movent;
 Finibus inspectis placuit Pannonia pinguis;
 Fiat ut his patria, quos Troie depulit ignis,
 Castra parant populi regibus apta suis.
 Arte parant urbem simulantem menia Troie,
 Que male vicinos post ad servilia coget,
 Et quam iam dominos terra subacta colit.
 Urbs ornata viris nova dicta Sicambria crevit,
 Multiplicata nimis Troiana potentia sevit,
 Percutit et ledit, sepe cruenta redit.

A továbbiakban természetesen Valentinianus és az alán háború következik, mely a frankok kiűzésével végződik a *Gesta* történetéhez híven.

Ha ezt a két változatot egyeztetni akarjuk és nem hiszünk el, hogy egy középkori krónikást kétféle megoldás is kielégít, vagy azt kell hinnünk, hogy nem egy ember műve, vagy még inkább, hogy egyik változat régibb a másiknál. Ez esetben az *Ungaria vetus*-elbeszélés volna az újabb, mert ebben saját kritikája és tapasztalata alapján belevitt adatok is szerepelnek.

Hosszabban kellett Viterboi Gotfrieddel foglalkoznunk, mert ő a középkori idők közt eredetiségével is kiválik, de meg azért is, mert Hóman Bálint legújabb tanulmányai szerint Sicambria neve tőle került volna bele a hún krónikába. S ezzel a kérdéssel elérkeztünk problémánk következő fejezetéhez: a magyarországi Sicambria-hagyományhoz.

A hún krónika elbeszélésében Sicambria mint „Pannonia városa” szerepel. Itt ölte meg Attila Budát, mert a saját nevén nevezni merészelt, holott Attila saját nevét adta a városnak. (Kézai c. III.) „Ab Isnaco autem curia celebrato egrediens Sicambriam intravit, ubi Budam fratrem suum manibus propriis interfecit, prolici faciens corpus eius in Danubium... Fecerat enim Sicambriam suo nomine appellari. Et

⁵³ Id. h. 61 és 104.

quamvis Hunis et ceteris suis gentibus interdictum rex Ethele posuisset, ut urbs Ethele vocaretur, Teutonici interdictum formidantes, eam Echulburg (Budai kr. Ecilburg) vocaverunt. Huni vero, curam parvam illud reputantes interdictum, usque hodie eandem vocant Oubudam, sicut prius.“ Ezenkívül még több ízben szerepel Sicambria a hún krónikában; legelőször, mikor a magyarok Sicambiánál tömlőkön átússzák a Dunát Pannonia elfoglalására indulván, majd a fenti elbeszélés után többször, mint Attila pihenő székhelye.

A hún krónika elbeszélésében már most feltűnő, hogy Sicambria csak mint köztudomású, ismert pannoniai városnév szerepel, de semmi célzás nincs a frankok legendájára. A Buda elnevezésnek történetéről már bebizonyosult, hogy tudákos etimologiai monda, melyet a történetileg igazolt testvérgyilkosságból, Bleda-Budá nevének azonosításából és a XI. századi magyar *Gestában* talált Ecilburg nevéből okoskodott ki egy középkori etimologus elme.⁵⁴ Azonban nem követhetjük Hómant abban a nézetében, hogy Attila fizikai leírásán kívül még Sicambria neve is Viterboi Gotfriedból került volna bele a hún krónikába, mert Viterboi Gotfried *sehol sem említi Sicambiát Attilával és a húnokkal kapcsolatban!* Másrészt meg sehol sem mondja, hogy Sicambria Budával azonos.⁵⁵ Semmi alapunk nincs arra, hogy a Si-

⁵⁴ Hóman, A magyar-hún hagyomány, Bp. 1925, 3. l.

⁵⁵ Hóman pedig ezt állítja: „Budavárát (Ó-Budát) Viterboi Gotfried nyomán Sicambiának nevezi“ (*A Szent László-kori Gesta Ungarorum*, Bp. 1925, 54 l.) és másutt: „A hún-krónikás az ősforrás elbeszélését Budavár-Ecilburgról önkényesen kapcsolatba hozza a XI. századi magyar Buda személynév analogiájára elkeresztelt Bleda megöletésének Jordantól és Gotfriedtól megismert történetével s a város régi nevét — Gotfried nyomán — Sicambiának nevezi.“ (*A magyar-hún hagyomány*, Bp. 1925, 51 l.) Domanovszky Sándor, ki a hún-krónika és Viterboi Gotfried párhuzamos helyeit már korábban megtalálta, nem kockáztatja meg ezt a hipotézist, (*Kézai Simon mester krónikája* Bp. 1906.) A Bleda megölése: Vit. Gotfr. *Pantheon* MGSS XXII, 186: „His diebus Athila Hunorum rex, occiso fratre suo Bleda, Traciam et Illiricum cepit vastare.“ Hómant ebben az állításában alighanem Kaindl inspirálta (Zschr. f. ö. Gesch. 88, 414), mert ő Viterboi Gotfried egyik kézirati változata alapján szintén így magyarázza Kézai Sicambiáját. Alább látni fogjuk, hogy Viterboi Gotfriednak ez a kézirata XV. századi és nem is a szövegben, hanem egy széljegyzetben találjuk meg ezt a megjegyzést: *Czkamber prope Budam*. Ezí a jegyzetet Kézai nem ismerhette.

cambria—Buda azonosítását Gotfriedra vezessük vissza. Ennélfogva helyi, *önálló magyarországi* hagyománnyal van dolgunk, melynek megfelelőjét korábban a nyugati forrásokban meg nem találjuk.

Itt az történt, hogy nemcsak Attila székhelyét, hanem a frankok pannoniai fővárosát is az ó-budai romokra lokalizálták, még pedig a kettőt egymástól függetlenül: azt előbb, emezt utóbb. A sicambriai hagyomány lokalizálásnak dátumát is nagyjából meg lehet állapítani: a XI. századi magyar *Gesta Hungarorum* alapján író Anonymus, ki már Attila székhelyét az aquincumi romokra teszi, még nem tud Buda megöléséről és Sicambriáról. Pedig Anonymus, kinek párizsias műveltségére többen rámutattak, maga is kompilált egy trójai történetet Dares Phrygiusból és más szerzőkből és bizonyára megemlítette volna, ha tudott volna valamit a sicambriai frank történet magyarországi lokalizálásáról. Így ha Anonymus (1141 után) és Kézai (1270) közé tesszük ennek a hiedelemnek a kialakulását, ez a XII. század végére, illetve a XIII. elejére esik. Ez pedig épen az a kor, midőn a francia szerzetesek nagy számmal özönlik el Magyarországot III. Béla és utódainak uralkodása alatt. Nem csalódunk talán, ha a XII—XIII. században bevándorolt francia ciszterciták vagy premontreiek között keressük azt a tudós férfiút, aki ismerve a frankok nemzeti mondáját, az aquincumi romokban vélte felfedezni pannoniai őshazája fővárosát. Ilyenformán Sicambria és Ó-Buda azonosítása a hún krónikától teljesen független történeti hit, melynek kétségtelenül tudós, lokális és minden valószínűség szerint francia eredete van.

A mi szempontunkból újabb fordulópontot jelent a *Bécsi Képes Krónika*, mely már nem elégszik meg, mint Kézai és a Budai krónika az Attila-monda és Sicambria összefüggésének feljegyzésével, hanem bőven ismerteti a trójai mondát bizonyos újszerű adatokkal megtoldva (Cap. I.):

„Filii Japhet: Gomer, a quo nominati sunt Galathe et postea Gallici, qui sunt Francigene a quodam Francione dicitur, filio Paridis, filio Priamidis primi regis Troie, qui venientes de Troia post eius excidium in Pannoniam, que olim tempore Alexandri magni superior Grecia nuncupabatur, sub monte Siccan circe fluvium Hystri, qui alamenica Dun nominatur, civitatem fortissimam construxerunt, et ei nomen Siccambriam a monte Syccan imposuerunt, et ibidem quadringentis annis ante incarnationem Christi permanserunt, et tandem orientales timentes na-

tionem, se ad partes occidentales transtulerunt, et regionem circa fluvium Sakana occupaverunt, cui nomen Franciam a Francione duce eorum dictam indiderunt, et civitatem Paris, nomine patris eiusdem Francionis appellarunt.“

Ebben a történetben benne van az ismert középkori mag, az egyik ősi változat, a Hieronymus-Gregorius Francioja és a *Gesta Sicambriája*, az epizódból azonban semmi sem maradt. A római császár boszuló hadjárata helyébe az a talán magyar eredetű feltevés kerül, hogy a „keleti népektől való féltükben“ hagyják el Sicambiát.

Kálti Márk elbeszélésében azonban már új elem Páris alapításának és névadásának mondája. Hogy Párist a sicambriai frankok alapítják a Sequana mentén és hogy Francio apja a trójai Páris nevét adják neki, ennek a történetnek első előfordulását eddig Joannes Parisiensisnél keresték,⁵⁶ ki a XIV. század elején élt és 1322 táján írta *Memoriale historiarumát*.⁵⁷ Kutatásaim folyamán azonban megtaláltam ezt a történetet teljes egészében már Guillelmus Armoricus *De gestis Philippi Augusti*-jában,⁵⁸ aki 1225-ben halt meg Ennél is Priamosnak két fia van: Hector és Troilus, annak fia Francio, emezé Turcus. Trója eleste után a menekülő nép két csoportra oszlik, egyik Franciot választja királyául s ezért frankoknak hívják őket, a másik Turcust s ezért *Turci* lesz a nevük. A törökök Scythiában telepednek le és tőlük származnak az osztrogótok, ypogótok, normannok, gótok és vandálok.

„Francio vero cum suo populo usque Danubium venit, et ædificavit civitatem quam Sicambriam nominavit, et regnavit ibi, et occupavit ipse et qui cum eo venerant totam terram circa Danubiam et Tanaïm, et circa Maeotides paludes, qui creverunt in gentem magnam.“

250 év mulva egy Hybor nevű vezér 25.000 sicambri frank új hazát keres és Németországon áthaladva

„venerunt in Galliam, et ædificaverunt ibi civitatem, nacti locum amœnissimum et commodissimum super fluvium Sequanam, quam Lutetiam à lutositate loci vocaverunt; sibi autem à Paride, filio Priami, nomen Parisios imposuerunt...“

⁵⁶ Ezt a részt kiadta Duchesne, *Hist. Fr. Scr. Paris* 1636, I, 129.

⁵⁷ L. Potthast, *Bibl. med. æv.* és Molinier, *Les sources de l'histoire de France*.

⁵⁸ Bouquet, *Rec. d. Hist. de la Gaule* XVII, 65.

Ezután következik csak a Valentinianus-féle történet, mi-
nek következtében Marcomir alatt egész Sicambria kivándorol
Párisba.

Ez a legteljesebb alakja a mondának s ebben az alakjá-
ban jutott el tulajdonképen Jean Lemairehez és Ronsardhoz.
Így aztán nem csoda, ha a XVIII. század folyamán több kró-
nikában és kivonatban találkozunk evvel a mesével. Egy
Hugo a Sancto Victore-nak tulajdonított kivonat (F. lat.
14663) határozottan Guillelmus Armoricanusra utal, mikor
elmondja. Guillaume de Nangis (u. o. l. 24 v°) ugyanúgy
beszéli el a történetet. Mindkét krónika pedig a XIII. század
közepéről való. Joannes Parisiensis egyszerűen Guillelmus
Armoricus elbeszélését veszi át, minden részletében, ez az a
quadam historia, amire Joannes Parisiensis mint forrására
céloz. Viszont nagyon valószínű, hogy a történet még régibb
mint Guillelmus. Joannes Parisiensis-szel szószerint egyezően
meséli el Paulinus Minorita világkrónikája (CXXVI, 7), mely
Kálti Márk művénél vagy tíz évvel fiatalabb (1530).⁵⁹ A Bécsi
Képes Krónika forrása már most valószínűleg Joannes Pari-
sienis, kinek a műve 1322 táján készült el. Itt olvassuk:
„... tandem in Galliam devenerunt: natique ibi locum
amœnum et commodum ad manendum *super fluvium Sequa-
næ* civitatem ædificaverunt, quam Luteciam a lutositate dixe-
runt, *se autem Parisios à Paride filio Priami* vocaverunt...“
Ugyanitt találhatta meg Kálti Márk Francus, a trójai kivo-
nulás és Sicambria építésének történetét, melyet Joannes Pa-
risiensis saját bevallása szerint Sigebertus Gemblacensisből
merített, tehát egy egyesített Gesta-Hieronimus változatot
használ, hol a vezért Francusnak hívják és Sicambria építése
is meg van említve. A Gomer-Galatea-galli etimon megvan
Sevillai Izidornál (Etyim. IX, 2, 26): „Filii igitur Iaphet...
Gomer, ex quo Galatæ, id est Galli.“⁶⁰ Ellenben teljesen talá-
nyos és magában álló az Izidornál elő sem forduló *Sicambria*

⁵⁹ Paulinus Minorita világkrónikájáról l. később megjelenendő ta-
nulmányomat. *A pannoniai hún-történet keletkezése*, Századok 1928.

⁶⁰ Domanovszky Sándor (*Kézai Simon mester krónikája*, Bp. 1906,
30. l. 4. jzet) mindenesetre messze megy, mikor általában Izidor befo-
lyását keresi a BKKrónika egész frank legendájában. Sevillai Izidornál
Sicambria nem is található meg.

névnek a *Sicaan* vagy *Syccan* hegy nevéből való származtatása.

Azt hiszem, ezt a különös etimológiát ugyanaz a körülmény magyarázza, amely egyúttal megérteti velünk, hogy a krónika szerzője, az előző hún-krónika-változatokkal szemben, miért terjeszkedik ki ily bőven mindjárt első fejezetében a franciák származási mondájára, holott ez nem tartozik a magyarok történetére. Talán nem merész a feltevés, hogy Kálti Márk a francia Anjou-uralkodó kedvéért mondja el a frankok származási legendáját, hisz krónikáját az ő számára írta: Nagy Lajos képe és címere ott díszlik a pompás kötet címlapján. A francia uralkodóházzal együtt a frank legenda fontossága is előtérbe nyomult és a krónikást már nem elégtette ki a hún-krónika egyszerű előadása, mely Sicambiát csak *accidentaliter*, mint egyszerű városnevet jegyezte fel, minden genetikus magyarázat mellőzésével. Szükségesnek látta tehát, az első fejezetben a népek általános leszármazási története kapcsán a franciákra is kiterjeszteni.⁶¹

Ami már most a *Sicambria-Sican* magyarázatot illeti, azt hiszem ebben Szicília másik neve *Sicania* rejlik, kinek lakói a *sicanus*-ok. Ezt az adatot Márk Izidornak ugyanabban a könyvében találhatta (c. 85), ahonnan a *Galatea Galli* származtatást vette. Izidor szerint *Sicanus* Italus és Sabinus testvére, kiktől az a *sicanus*, *italus* és *sabinus* nép nevét nyerte (IX, 2, 85). Másutt meg: „Szicília a Sicano rege *Sicania* cognominata est“ (XIV, 6, 32). A *mons Sican* e szerint Szicília hegye, vagyis az Etna. De miért hagyja el Márk a hagyományos etimológiát, mely, mint forrása Joannes Parisiensis, Sicambiát a sicamber nép nevéből (*ob sui memoriam*) magyarázza? Azt hiszem, Márk barát megint Nagy Lajosnak akart kedveskedni, kinek ősei a két Szicília királyai voltak, sőt, aki öccsét Endrét is a szicíliai trónra ültette. S mikor a trójai-frank Sicambiát kapcsolatba hozta Sziciliával, ezt körülbelül ugyanabban a szellemben tette, melyből az egész trójai-frank monda keletkezett: előkelő antik ősök keresése volt a cél.

Nagy Lajos idején tehát másodszer jelentkezik a francia

⁶¹ Műve 1522-ig terjed Potthast szerint (Biblioth. medii ævi) Jo. Parisiensis 1351-ben halt meg, de Molinier *Sources de l'Histoire de France* kétségbevonja az adat hitelességét.

történeti tudat hatása a magyar Sicambria-hagyomány kialakulásában.

Thuróczy János, kinek nyomtatott krónikája aztán kétségtelenül még jobban hozzájárult ahhoz, hogy a Sicambria-monda Magyarországon végleg gyökeret verjen és Ó-Budához rögzíttessék, híven követi elbeszélésében a Bécsi Képes Krónikát. De a VIII. fejezetből kiderül, hogy forrásánál többet tud, mert ismeri a trójai mondának a Turcus népre vonatkozó részét is. A török, melynek eredetét egyesek állítását idézve Teucusra viszi vissza, ott állt már Magyarország határán, a legendának ez a része Mátyás király kortársát jobban érdekelte, mint a Nagy Lajosét, Márkot, ki forrásának Joannes Parisiensisnek ide vonatkozó bő fejtegetéseit nem használja fel.⁶²

A hún-krónikán kívül számos bizonyítékunk van arra nézve, hogy Sicambiát a középkortól kezdve a XVIII. századig Ó-Budára, illetve az aquincumi romok helyére lokalizálták.

Legrégibb adatunk az 1508 táján keletkezett *Anonymi Descriptio*, mely úgy látszik, Kézaitól függetlenül mond el érdekes adatokat a magyar-hún történetről. Megemlíti többek közt azt a kajászoí emlékkövet, melyről Kézai is beszél, de ő csak így határozza meg fekvését: „inter sicambriam et albam regalem.”⁶³ Ami megint arra val, hogy Budát ekkor széltében Sicambiának is hívták.

A következő adat Nagy Lajos korára esik, ez már oklevél-szerű: egy levélben találjuk, melyet a ferences-rend páduai generálisa írt a magyar provinciálishoz 1346. jún. 23-án, s mely arról a klarissza-kolostorról szól, melyet Nagy Lajos anyja, Erzsébet alapított Ó-Buda közelében: „... fundavit in civitate Sicambrie.”⁶⁴ Kétségtelen, hogy a páduai olasz magyarországi impulzusra írja így Ó-Budát, válaszképpen már a korábban ment értesítésre. Itt Sicambria annyi, mint Ó-Buda.

Franciaországban a XII. századtól kezdve többnyire Magyarország nevét írják be Pannonia helyébe és így szintén

⁶² L. erre vonatkozólag cikkemet: A törökök trójai mondája, Kőrösi-Csoma-Arch. 1927.

⁶³ *Anonymi Descriptio Europæ Orientalis* ed. Olgier Górka, Cracov. 1916.

⁶⁴ Anjou-kori Okmánytár IV, 611.

igen korán próbálják azonosítani valami magyar várossal. Egy XV. századi, de a nyelve után ítélve legalább XIII. századú szövegű kéziratban a következő elbeszélést találjuk: Bibl. Nat. f. fr. 24430, f. 166 v°):

Nous vous conterons I. miracle et vous deviserons anscois dont cloeuis vint. sine vous desplaie se nous iscons I. petit de no matere, en lan del incarnation ccc. et LXVI fu li prumiers valentinyens elleus a empereur de romme. el tans celuy valentin auoit a sycambre I. roi qui apielles estoit prians. cis prians ot I. fil qui ot non marchomires. cestui marchomire alaita et nori une gentius femme de la terre de franche. et devant cestui priant navoit onkes eut roy a sicambre qui est *cieuetanine* cites de hongerie. Si con on recorde cis rois prians et tout si omme estoient iscu des troiens. Cette norice estoit de franche si con dit est. et sans falle en france nauoit adont oncques eu roi. elle vit lenfant tres biel et tres gratieus si sembla une nuit de lostel le roi de sicambre et lenfant o li et sen a fui en france entre la gent dont elle estoit nee. et norisoit lenfant comme sil fust siens. Tant le nori kil fu hom de age et hom de cors et de valour. il estoit tres nobles en fais et en dis et tres biaux et tres gratieus a tous et pour se grande biaute, se valeur, se noblaice et sensens lamerent tant li gentil homme de Galles dont petit estoit adont kil lé fisent roi sour aus. cis fu rois en france con appelloit adont galles XXXII. ans non ques deuant lui nauoit eut roi en... il eut I. fil ki fu biaux chiers et boms. Cis rois Marchomires et ses fius qui apielles fu pharamons se combatirent contre Valentinien lempereour a coulogne pour le treu qu'il demandoit sour france; et le desconfirent et aquirerent ce treu.

Itt tehát a hagyományos történet új, regényes formában jelentkezik: a Sicambriában nevelkedett kis Marcomirt egy szép francia dajka magával viszi francia földre és ezt a tökéletes teremést a franciák, kiket még ekkor galloknak hívnak, királlyá teszik. És Sicambria az *Cieuetanine* magyar város! ... Miféle szó ez, nem tudjuk. Talán afféle mesebeli magyar város, mint amilyeneket a XIV. századi chanson de geste-ekben találunk, vagy pedig a latin szöveg *civitatem* szavának valami értelmetlen alkalmazása.

Ellenben már a XIV. században találunk egy francia szerzőt, kinél Sicambria egyenlő Budával! Ez Raoul de Presles (1314—1383), ki V. Károly francia király tanácsosa 1364 és 1380 között⁶⁵ s ki a következőket írja Szent Ágoston-kommentárjában:⁶⁶

⁶⁵ L. róla Gröber, Grundriss II, 1072, Potthast, Bibl. med. æv.

⁶⁶ Excerpta de scriptis a Radulpho de Praellos super civitate Dei, Bibl. Nat. f. lat. 14663.

Bernardus Guidonis. En son cathologie que il fist des empereurs et des roys de france ou XII-e chapitre di cathologie des empereurs. Lequel parle de Gratian lempereur. Dit que ce gracien fu occis des parisiens a lyons par ceulx qui estoient soubz le gouuernemet dun de leurz ducs appele merobandi et pour ce estoient appellees merobandi. Et par ce il semble que au temps de Vallentinien eust ja a paris ducs et gouverneurs. Et pour ce que nous sommes a lorine des francois et du temps de la fundation de paris et aussi des ducs et des Roys qui premierement y habiterent nous en parlerons un pou selon ce que nous en avons peu veoir et sentir par les croniqueurs qui ont traitté ceste matiere. Si comme Lelmans Bernardus dus Guidonis, Guillermus armoricanus, Maistre hue de Saint Victor. Et celui qui fist la diuision du monde qui se commence in exordio rerum. lequel cronique comme sist (?) vinrent et dist moult de choses singulieres et ne se voult nommer. hugo floriacensis aorose en son orme et plusieurs aultres qui en ont parlé plus diversement et en diuerses manieres. Les uns tiennent que apres la destrucion de troies, antenor a se porta avecques XII-m hommes de ses gens en XXII nefes et vint jusques en panonie qui au jour duj est appelee *hongrie*. La es palus ou mares qui se appelloient meotides *edifierent une cite laquelle ilz appellent sicambre la ou a present a une cite qui est appelee bude* et y demourerent longuement et multiplierent en grant gent. Or aduint que ou temps de Vallentinien empereur unes gens que on appelloit les allains qui estoient venus de saxonne se rebellerent contre les Romains lesquelz estoient diz allains dun fleuve... etc.

Nem hiszem, hogy Sicambria és Buda azonosítása is Raoul de Presles valamelyik említett forrásából származnék. Inkább azt kell hinnünk, hogy a Magyarországon kialakult helyi hagyomány franciaországi hatásáról van szó, amiben nincs semmi csodálatos, hiszen a francia és magyar dinasztia között rokoni kapcsolatok voltak, magyarországi levelekben tehát sűrűn használhatták már ekkor Buda helyett Sicambria kifejezést.

A XVI. század elején aztán egy francia ember eljön Magyarországra és felkeresi a Sicambriának hívtott romokat és benyomásait írásban is megörökítette. Ez Anne de Bretagne fegyverhírnöke, ki 1502-ben Anne de Candale, II. Ulászló felesége kíséretében jelenik meg hazánkban és jelentésben számol be úrnőjének benyomásairól.⁶⁷ Látja a budai romokat és tudja, hogy azok a franciák ősi fővárosának maradványai: „Et est cette Bude vieille située sur le bort du fleuve et au

⁶⁷ A jelentést közölte Marczali Henrik, Tört. Tár, XXXII, 111. Kissé szabad fordításban Szamota István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. (Olcsó Kt. 767—772.) Bp. 1891.

circuyt de la ville de Sycambrie ou *habiterent premierement les francoys, lors nommez sicambriens*, quant Troye fut destruite et mis en exil. Et y a apparence que autrefois y a eu de grans edifices, tant par apparence des murailles que la situation de la ville. Entre icelle ville de Sicambrie et la ville y a cinq molins qui ne meulent que d'eau chaude. Raison si est, qu'il y a bien des bains naturels yssans de dessous une montaigne ou l'eau va servir iceulx molins toute bouillante." Vajjon a francia tudatosan kereste Magyarországon Sicambriát, vagy itt az ó-budai meleg forrásoknál és az aquincumi romoknál hallotta a frankok őshazájának történetét? Azt hiszem mind a kettőt fel lehet tenni. A francia történeti tudat találkozott a helyi hagyománnyal. S ha a franciának volt még valami kételye a sicambriai hagyományra vontkozólag, azt eloszlatta az aquincumi romok látása, melyet csak Sicambria maradványainak nézhetett, mert hiszen Aquincumról még akkor senki sem tudott semmit.

Pedig a XV. században már a humanizmus szelleme kissé megbolygatta a régi mondai hitet. Budát ugyan még mindig Sicambriának hívják. Például a XV. század hatvanas éveiben Rómában, a Szent István-kolostorban készült V. László király életrajzában, melyet alighanem valami magyar pálos szerzetes írt, Sicambria szintén mint Buda antik szinonimája szerepel: „Anno suo adolescentie decimo septimo... Budam antiquitus Sicambriam... visitat.”⁶⁸

Azonban egy olasz humanista, ki Mátyás udvaránál tartózkodott, a híres Bonfini, mikor a magyar történetet írta, belebotlott Sicambria nevébe; humanista izlése megütközött a hagyományos középkori történeten és valami más megoldást eszelt ki a Sicambria név megmagyarázására, melynek létezésében ő sem kételkedett. Ő ugyanis már látta mint kortársai, hogy az aquincumi feliratok latin nyelvűek, hiszen Mátyás király alatt már megkezdődött az inscriptio-gyűjtés és Mátyás budai palotája elé is állíttatott ilyen feliratos latin köveket.⁶⁹ De miután egyikről sem került elő a Sicambria név, hát Bonfini maga csinált egyet. Azt már nem tudjuk, valóban be is vésette-e egy kőbe koholt feliratát, hogy azt Má-

⁶⁸ Vat. ktár., Reg. Lat. 507. Huszti József szíves közlése.

⁶⁹ L. mindezekről részletesen Salamon Ferenc, *Buda-Pest története*, Bp. 1878, I. 82 és II, 495.

tyásnak bemutatthassa, de a szöveget mindenesetre megfogalmazta és beleírta magyar története számára. Ó-Budán, írja,⁷⁰ míg Beatrix királyné épületeinek alapjait ásták, letek egy követ evvel a felírással: „*Legio Sicambrorum hic praesidio collocata civitatem aedificarunt, quam ex suo nomine Sicambriam vocaverunt.*“ Erre a felíratra pedig azért van szüksége, hogy egy sicamber legio ide helyezéséből magyarázza meg a romokat és a Sicambria nevet. Mert azt ő is tanúsítja, hogy Ó-Buda felett a Duna partján egy igen régi város nyomai látszanak és a falaknak nagy területét mutatják s ezt a mai emberek Sicambriának nevezik. Hogy miért? Ép ezért kell neki a naiv és minden archeologiai ismeret híján szerkesztett felirat. Tudja ugyanis, hogy a sicamberek neve egy germán népet jelöl, tehát ezt a germán népet hozza le Ó-Budára, talán Tacitus tráciai „subsidio Sugabrae cohortis“-ára emlékezve, (Ann. IV, 47) „legio adiutrix“ formájában: „nam civitas ista ex auxiliatrice Sicambria legione Germaniae, nomen olim assumpsit.“ Megpróbálja aztán Ptolomaeus földrajza alapján azonosítani az ő Sicambriáját, melynek létezéséről meg volt győződve, valamelyik római legio székhelyével. Majd ezt az érdekes megjegyzést teszi hozzá: „Sed liberum cuique iudicium facile patiamur: ineptos et somniculos Annalium scriptores non sectamur.“ Ellenvéleményt szívesen hallgat, de az ostoba és álmos annalesek íróit nem követi! A humanista büszke öntudata ez a középkori történetírással szemben. Tudja azt, hogy az aquincumi romok latin-római emlékek, viszont annyi kritikai érzéke nincs, hogy magát a *Sicambria* nevet is elvesse, mikor azt a helyi hagyományban és egy germán törzs nevében megtalálja... Mit tehet mást? inkább hamisít, hogysesem elhigye a mind zagyvább történeti munkák előadását, melyek pedig másutt bőven ontják képtelen meséiket a *Decades* könyveibe.

A hún-mondával szemben például már nem ilyen öntudatos Bonfini. Nemcsak elfogadja az Attila-Buda viszály alapjául a város elnevezése miatt kitört féltékenységet, de a maga humanista módján meg is toldja livius-i beszédekkel, melyek

⁷⁰ *Rerum Hungaricarum Decades* I, 1. Érdekes véletlen, hogy Müllenhoff szerint (*Zeitschr. f. d. Altertum*, XXIII, 35) egy caesareai felirat a sigamber legionak egyik praefectusát Pannonia hajdani procuratorának nevezi.

egyikében Attila elég komikus hatással szánja és bánja tettét és testvére vakmerőségének tulajdonítja (I, 3.). Ebbe a beszédbe újra bele teszi az ő elméletét: Attila kijelenti, hogy ő Sicambriát, melyet a távoli Germánia sicambereiből álló *auxiliatrix legio* várossá épített, nemcsak helyreállította, hanem falakkal körülépítette és saját nevééről elnevezte. S ime a vakmerő Buda mit tett? De megbocsát emlékének s azért kiengesztelésül elrendeli, hogy ezután mindig Budának nevezék: „Ego autem ne fraternos manes iniquos habeamus, edico, ut quae infelix nuncupavit, vota praestemus: instauratam Sicambriam, Budam appellemus, pioque funere ac lacte pariter et vino placare studeamus.“ Ugy látszik, a hún krónika magyarázata, mely a Buda név megőrzésében a magyarok bátorságának és a németek féltékenységének bizonyítékát látta, szintén nem nyerte meg tetszését és inkább új mesét talált ki Attila nagylelkűségéről.

Még Mátyás király korában, 1488-ban, fordul meg Budán Petrus Ranzanus, ki szintén tanuságot tesz arról, hogy az aquincumi romokat Sicambriának hívták ebben az időben. De ő már ismeri Bonfini magyarázatát és hűségesen utána mondja a nagy szélhámosnak, egyúttal azonban újra felmelegíti a hagyományos frank-sicambriai mondát, melyet összeegyeztethetőnek tart Bonfini felfedezésével. Előbb leírja a gyönyörű ó-budai klarissza-kolostort, majd így folytatja: „Supra eandem Budam in eadem Danubii ripa exstant adhuc vetustissimae cuiusdam urbis vestigia referentia magnum muri ambitum: *Sicambria is locus vocitatur*. Sunt qui credunt fuisse ei nomen inditum a Sicambriis Germaniae olim populis, quorum auxiliaria quaedam legio Romanorum imperatorum temporibus in Pannonias profecta sedes ibi posuerat. Sed et Franci ab ipsis quoque Sicambriis se habuisse originem affirmant, uti supra habens regni Francorum mentionem ostendi.“⁷¹ Hogy is kételkedett volna a derék Ranzanus a trójai hagyományban, mikor műve bevezető részében legfőbb törekvése, hogy Mátyás király *trójai és római* eredetét kimu-

⁷¹ Epitome rerum Hungaricarum, index II. (Ed. M. Florianus, Fontes demestrici IV, 148.). A frankok történetének az utolsó mondatban említett része bizonyosan a kiadatlan első részben található.

tassa.⁷² Pedig mikor Ptolemaeus alapján leírja Pannoniát, akkor már több más név mellett említi *Acumincum*-ot is! Persze eszébe sem jut Sicambria helyén keresni. Így Bonfini elmélete nemhogy tisztázta volna, hanem még jobban összezavarta a Sicambriára vonatkozó nézeteket. A humanista nyugaton is hitelt adtak feliratának. Így pl.: Nicolas Vignier, *Traité de l'origine, état demeure des anciens François* (Troyes 1582) c. művében⁷³ közli Bonfini feliratát, de egyúttal a középkori hagyományt is.

Bonfini magyarázata nem dönti meg a hagyományt, az aquincumi romokat ezután is így hívják. Oláh Miklós 1536—37-ben írt Hungariájában szintén megemlíti a sicambriai romokat (C. V.): „partim Sicambriae urbis, de qua infra dicimus, reliquiae adhuc cernuntur.“ S mikor Hans Derschswam naplójában budai szállásáról ír (1555) azt mondja: „Vnser lager ist bey einer altten mull, alda vorzeiten Sicambria gestanden, gewest.“ A szövegből persze kiderül, hogy Ó-Buda mellett tanyáznak.

Istvánffy Miklós, Buda 1598-iki ostromával kapcsolatban említi, hogy a császári sereg Ó-Buda és a sicambriai romok között ütött tábor: „Nec multo post castra inter veterem Budam, et *Sicambriae*, quam vocant, ruinas et extantia ruderam, longo penes Danubium tractu collocata sunt...“⁷⁴ Brown Eduárd angol utazó, ki útleírását 1675-ban adta ki, szintén megemlékezik a sicambriai romokról. Buda közelében, írja, „egy másik helyiség is fekszik, melyről azt hiszik, hogy az a város, melyet hajdan *Sicambriának* neveztek és ahol a sicambriai katonák táboroztak a rómaiak idején. E helységben néhány régiséget vettek észre és találtak több feliratot.“⁷⁵ Ez tehát a Bonfini-féle változat. Az archeologiai érdeklődésű Brown már nem tud, vagy nem akar tudni a középkori meséről. Meg van győződve arról, hogy ez csak ró-

⁷² Astruunt se intueri in .praestantissima ista maiestate tua veluti Troiugenam ac Romulidum aliquem ex illis veteribus, qui per haec tempora Pannoniis imperas, quibus olim Romani multis seculis imperitavere.

⁷³ Du Chesne latin fordításából ismerem: *Hist. Fr. Scr. I*, 162.

⁷⁴ *Hist. de rebus Hung. 1. XXXIV*. Az idézett hely a XXXI. könyvben.

⁷⁵ Szamota István, *Régi utazások*, Bp. 1891, 329. Kissé javítottam a francia fordítás alapján, melyből Szamota is fordított.

mai telep lehetett, hiszen ő maga is talált pénzeket Ó-Budán *nagy* Sicambriában, mint más helyen írja.⁷⁶

Ez a sor tanu azt hiszem, elegendő bizonyíték arra, hogy Sicambria neve és a hozzá fűződő középkori hagyomány az aquincumi romokhoz tapadt és elevenen élt a magyar és idegen köztudatban.

De nemcsak tudós emberek között, könyvekben élt ez a hagyomány, hanem alapos bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy a könyvekből kihatolt a nép közé.

Lazius Wolfgang, I. Ferdinánd orvosa, ki Budán többször megfordult, írja több helyen műveiben, hogy látta Ó-Budán azokat a romokat, melyekről azt mondják, hogy Sicambria volt hajdanán s ezt szerinte a számos latin felirat bizonyítja, melyet itt találtak és melynek nagy része most Új-Budában van. Főleg bizonyítja az ő szemében Bonfini felirata, melynek teljes hitelt ad. Bonfini meséje azonban nem gátolja abban, hogy Conradus Urspergensis szerint el ne mondja a *Gesta*-féle Sicambria történetet. Aztán ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „de a legközelebbi falu is megőrizte Sicambria nevét, habár a magyarok barbár módon *Schambry*-nak mondják...” Majd újra előadva Attila-Buda meséjét, hozzáteszi: „Ebből eléggé világos, hogy hajdan igen nagy város volt az a falu, melyet ma Ó-Budának, *Schambry*-nak hívnak a magyarok, kétségkívül a Sicamberek emlékezetére.”⁷⁷

Egy másik munkájában körülbelül ugyanígy ír: „Különben a Sicamberek, kiket Valentinianus végre is beengedett,

⁷⁶ Szamota (id. m. 314) kihagyja a *vagy* kötőszót. Itt említjük meg Aventinus (Turmais) XVI. század elejéről való *Annales Boiorum*-át, melyet Heinrich Gusztáv idéz (*Etzelburg és a magyar hünmonda*, Akad. Értek. X, 2, 38 l.): „cantatur apud nos antiquis carminibus Sycambriæ quas nos Ophen, Ugri Budam vocare solent, Attilam habitasse et oppetiisse...” Ennek a helynek azonban aligha van forrásértéke, mert a hún krónika elbeszélését követi.

⁷⁷ W. Lazius, *Reipublicæ Romanæ in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutæ, commentariorum Libri duodecim*, Basileæ 1550 és Francof. 1598, cap. XII, 2, 13. De Sicambria: „sed pagus adhuc proximus, vetus nomen Sicambriæ retinuit, tametsi barbære Schambry Hungari apelent...” és „Ut satis jam liqueat, urbem quondam maximam fuisse pagum, qui hodie veterem Budam Schambry Hungaris, nimirum a Sicambrorum memoria, appellatur.” Lazius egyik térképén különben Buda-Ofen latin szinonimája-ként írja e két név alá Sicambiáit; 1. Oberhummer-Wieser, *Die Karten des W. Lazius*, Innsbruck 1906, Tafel 14.

alsó Pannonia partjain laktak, ahol *Sicambria* városát is megalapították, melyet Athila elpusztított, amint a magyar évkönyvek elmondják; ennek romjait a magyarok Buda mellett még ma is *Schambrynak* nevezik s ezek egy igen nagy város maradványai...⁷⁸ S Conradus Urspergensis alapján újra elmondja a *Gesta Sicambria*-legendáját.

Itt tehát határozott nyilatkozatot kapunk arra nézve, hogy a magyarok, vagy inkább a nyelvalkból következő, a magyarországi németek Ó-Budát, illetve az ó-budai romokat *Schambrynak* vagy *Schambrinak* nevezték. Schönvisnert, ki Bonfini adatait elsőnek cáfolta meg, ez a tanuság zavarta és Lazius *Schambriját* *Zsámbék* község régi nevével, *Sámbik* alakkal magyarázza.⁷⁹ Talán, — mondja, — Lazius avval tévesztette össze. De ez alakilag is, tárgyilag is lehetetlen, mert Lazius határozottan azt állítja, hogy Ó-Buda falut és a romokat hitták így.

S hogy valóban hiteles adattal van dolgunk, azt egy középkori feljegyzés bizonyítja, melyet Viterboi Gotfried műveinek egyik seitenstetteni kéziratában találunk a *Speculum regum* fentebb idézett versének *Sicambria* szava mellett a lap szélére írva: „*in Ungaria Czamber prope Budam.*“⁸⁰ A kézirat másolója saját vallomása szerint 1459-ben született és úgy látszik, jól ismerte Magyarországot, mert pl. kissé föntebb, midőn arról van szó, hogy Francus a kövér Pannonia határait megtekintette, odaírja: „vulgariter Steinauffhanger“, amivel Szombathelyre akar célozni, mint Pannonia határára. A Czamber cz-je vagy s vagy sz-nek olvasható, de mindenképen pontosan megfelelő ősalakja *Schambri*-nak. A széljegyzet írója nyelvéből pedig arra lehet következtetni, hogy itt a szó német alakjával találkoztunk.

De a magyar nyelvhasználatban is ki lehet mutatni a népnyelvi Sicambriát. A XVI. század közepén Verancsics Antal, ki latin nyelvű munkáiban Ó-Budát mindenütt *Sicambriá*-nak nevezi, Buda ostromának magyar nyelvű leírásában ezt

⁷⁸ W. Lazius, *De aliquot gentium migrationibus*, Basileae 1572. De Cimeriis III (68 B.).

⁷⁹ De ruderibus 221 l.

⁸⁰ MG SS, XXII, 61.

írja: „A terek császár mentiben *Skaboria* mezeire szálla minden népivel...“⁸¹ Ez pedig az ó-budai síkság.

A XVI. századi magyar *Skaboria* egy korábbi *Scambria* alakból hiánytalanul magyarázható. Ez pedig megtalálható a *Gesta Francorum*-nak egy XV. századi bécsi kézirati variánsában.⁸² Ez a középlatin *Scambria* lehet a német *Czkamber* és *Schambri* kiinduló pontja is. Hogyan, milyen ajkon lett *Sicambriából Scambria*, nehéz volna megmondani. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a nép nyelvén nem a hún-krónikák *Sicambriája*, hanem ez a talán olaszos alak élt és alakult tovább. Nehéz megállapítani a népnyelvi alakokban az első mássalhangzó hangértékét: *s* vagy *sz*? A középlatin ejtés *s* mellett szólna, a *Czkamber cz* írása *sz* mellett. Azt sem tudjuk, hogy *Lazius Schambri*-ja egyszerű *s* vagy *sk*? Ránk nézve azonban a legfontosabb, hogy ezek az alakok kétségtelenül *Sicambria* származékai és Ó-Budát, illetve az ó-budai romokat nevezték így.

Ime a monda termékenyítő ereje! *Sicambria* nevének az aquincumi romokhoz való rögzítése már a XIV. században annyira végbement, hogy magát a helységet nevezik róla egy 1346-iki levélben. A XV. században már köznyelvi szó lett a németben és a XVI. században bizonyítékunk van a szó magyar köznyelvi használatára.

Talán ez csak azt jelenti, hogy tudákos papok erőltették rá ezt a nevet a népre, mely semmit sem tudott annak lényegéről? De mit szólnunk a következő adathoz? Mikor a francia Bongars Jakab 1585-ben követségbe megy Konstantinápolyba Győr—Felvidék—Erdélyen át, Buda megkerülésével, elhalad a magyar határon levő Petronell mellett, ahol mint Budán, egy régi római város, Carnuntum romjai láthatók, ezt írja naplójába: „A costé a main gauche Petronella, ein heiden statt. Hungaris *Kisch Troia*, idest parva Troia, ruiné

⁸¹ Kézirat Nemz. Muz. és kiad. Magyar Történeti Emlékek II, 3. köt. 55 l. Salamon Ferenc (Buda-Pest története II, 495) tévesen állítja a hely idézése nélkül, hogy Verancsics Sámborját ír. Ilyen alakot nem találtam nála.

⁸² Krusch kiad. 242, 31. Egy más helyen azonban ez is *Sycambriát* ír. Krusch kiad. 244, 29.

par Attila.⁸³ Tehát a magyarok Carnuntum romjait Kis-Trójának nevezték és azt tartották róla a XVI. század végén, hogy Attila pusztította el.

Ez utóbbi adatot Brown Eduárd útleírása is megerősíti, mert Petronellről ő is azt írja, hogy „Attila, Magyarország királya teljesen elpusztította ezt a szép és régi várost, mikor be-betört ebbe az országba.⁸⁴ Bongars meglepő feljegyzése arra vall, hogy a frankok trójai és sicambriai mondája nagyon is el volt terjedve Magyarországon ebben az időben, mert a sicambriai fogalmakat ide is áthozták *per analogiam* a hajdani Pannonia nyugati határára és *magyar nevet* adtak a carnuntumi romoknak!

De már a XV. századból van adatunk Carnuntum-Kis-Trójára. Ranzanus ezt írja (M. Florianus, IV. 162.): „Sub quod ad XII M. P. Petronella, quae ob magnitudem appellata olim fuit *Troia minor* ab indigenis. Appellata fuit et Celetia et Celectum.“⁸⁵ Persze Ranzanus csak félig ismeri a hagyományt, mikor azt mondja, hogy nagysága miatt hívták így a várost.

Igy tehát Sicambria budai rögzítésével kapcsolatban egy európai mondára bukkantunk, mely mindenütt a római világ romjaihoz tapadt. A nagy római imperium hajdani városainak szolgált őstörténetül ez a hagyomány, mely egy még régibb hiedelemre, a világrontó Attila mondájára rakódott le.⁸⁶

Igy lettek a római limes-telepek a Trójából jött frankok átvonulásának egyes állomásai. Az első állomás Aquincum

⁸³ J. Bongars Tagebuch seiner Reise v. Wien nach Const. im J. 1585, kiadta Hermann Hagen, *Zur Geschichte der Philologie u. zur römischen Litteratur*. Berlin, 1879. c. művében. Fordítása Szamota id. m.

⁸⁴ A francia fordítás 35. lapján.

⁸⁵ Különös találkozás, hogy az elzászi Kirchheimet, mely a középkorban Tronja, Celeia és Petronella neveket viseli, *Troiának és Nova Troiának* is hívják (Dippe id. ért. XXVI). A Kirchheim-Petronella-Nova Troia- és a Petronella-Carnuntum-Kis-Trója összefüggése kétségtelen, de megmagyarázni nem tudom.

⁸⁶ L. erről értekezésemet: A pannoniai hún történet keletkezése, *Századok* 1928.

Sicambria, a második Carnuntum *Kis-Trója* és a harmadik a rajna-melléki Xanten: *Troia Francorum*, *Santa Troia*.⁸⁷

A *Sicambria* tehát nem pusztán név, mely a tudós emberek könyveiből a népnyelvbe átment, hanem teljes történelmi hagyomány tartalmával bír, mondai jelentőséggel van megakadva.

Igy élt a *Sicambria*-hagyomány Magyarországon és külföldön egészen a XVIII. századig, mikor is egy magyar archeologus, Schönvisner István felismerte Bonfini hamisítását és az egész *Sicambria*-mondával együtt a fantázia országába helyezte.⁸⁸ A modern kritika kellett hozzá, hogy egy több mint ezer éves hagyomány tekintélyét eloszlassa...

Tanulmányunk főbb eredményeül tehát megállapíthatjuk:

1. A *Sicambria*-hagyomány mint a frank-trójai hagyomány része a VIII. századi *Gesta regum Francorum* alapján terjedt el a középkorban és így Magyarországon is. A *Gesta* elbeszélésének kialakításában nagy szerepet játszott a szász eseményeknek az alánok területére való átvitele; másrészt megállapítottuk, hogy az eddig ismert forrásokhoz még Jordanest és Hieronymus Eusebius-krónikáját is hozzá kell számítanunk.

2. A XII. század végén, vagy a XIII. elején *Sicambiát* valaki, talán egy francia szerzetes, az aquineumi romokban vélte felfedezni s ez a hiedelem elterjedvén, a magyar-hún krónikában már mint ismert tény bukkan fel és a XVII. század végéig számos tanu bizonyosága szerint eleven történelmi hagyományként élt, úgy Magyar-, mint Franciaországban. De miután a magyar-hún hagyomány Attila székhelyét már korábban Aquincumra lokalizálta, a franciák és a magyarok nemzeti őstörténelmi hagyománya ebben a közös képzeleti

⁸⁷ Ez utóbbiról l. K. L. Roth, *Germania* I, 58. és Krusch, *Neues Archiv* VII, 440. Frankfurt is *Troia Francorum* néven szerepel a középkori hagyományban.

⁸⁸ Stephanus Schönvisner, *De ruderibus Laconici Caldariique romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi...* Budae 1778, 221. L. még Salamon Ferenc id. m. Mindez azonban nem akadályozta Wuttikét, Ethicus kiadóját, hogy 1853-ban (!) Bonfini feliratát hiteles adatként ne értékesítse. (Id. kiad. LVIII. 1.).

városban találkozott és élt együttesen a középkori történetírás tekintélyének megdőltéig.

3. A Sicambria-monda oly erős történeti hitté válik, hogy mint Ó-Buda szinonimája már a XV. században átnevezték a köznyelvbe és alakjai megtalálhatók úgy az ó-budai német, mint a magyar nyelvben is.

4. A középkori frank-trójai monda mindenütt a római világ főbb romjaihoz tapadt és ráakódott őstörténet formájában az Attila-rontás hiedelmére.

Eckhardt Sándor.

IRODALOMTÖRTÉNETI ALAPFOGALMAK.

II. A FEJLŐDÉS FOKOZATAI.

A SZELLEMI fejlődés fogalmát választva alapvetésül,¹ mi-ként építsük erre a fundamentumra az irodalom történetét? Milyen tagoltsága lesz annak az irodalomtörténetnek, amely szellemi fejlődést: tudatosulást, individualizálódást, differenciálódást és abstrahálást keres a történelmi hagyományban?

A szellemi fejlődésre építő irodalomtörténetnek kontinuitást, soha meg nem szűnő, soha meg nem szakadó folytonosságot kell leírnia. Tehát nem darabolhatja szét anyagát önálló korszakokra, nem oszthatja emlékeit önmagukból kifejlő és önmagukban lezáruló egységekre, melyek akként követik egymást, hogy az egyik elmúlik, mikor a másik kezdődik. A szellemi fejlődésre építő történelem egymást föl váltó korszakok helyett a fejlődés időbeli állapotait és emelkedő szintjeit különbözteti meg: ezek az időbeli fokozatok nem múlnak el, hanem, mint a lépcső fokai, egymáson épülnek, egymásból alakúlnak és mindig azt a legmagasabb szellemi szintet határozzák meg, melyet a fejlődés jelenségei egy bizonyos időpontban elérnek. Az újabb német történettudománynak Dilthey példáját követő iránya korszak-felosztás (Periodisierung) helyett inkább a történelem „fölépítésére” törekszik (Aufbau der Geschichte)²: vagyis nem elmúló organikus egységnek tekinti a történelmi folyamat valamely határos időszakaszát, hanem sokszorosán összetett alakulást lát benne, hol régibb hagyományok újabb és újabb jelenségekkel vegyülnek. A néprajz és a néplélektan által vált leginkább közkeletűvé az a gondolat, hogy régen túlhaladott jelenségek a

¹ Az első fejezet az előbbi füzetben jelent meg: I. A fejlődés 84—123. l.

² Dilthey: Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften (Gesammelte Schriften VII.). — Troeltsch: Der Historismus und seine Probleme (1922) IV. fejezete: Ueber den Aufbau der europäischen Kulturgeschichte, Die Schichtung des Aufbaus: „Die Periodisierung als solche ist noch nicht identisch mit der Idee des Aufbaus“ 756. l.

szellemi műveltség előrehaladása után sem múlnak el, hanem fenmaradnak és továbbélnek a műveltség kevéssé előrehaladt rétegeiben (survival). Tehát nem elmúló és lezáruló korszakokat, hanem az elmúltat megőrző és magába foglaló újabb- és újabb évgyűrűk rétegeződését kell keresnünk egy korszak irodalmi műveltségében is. Az irodalomtörténetre így az a feladat hárul, hogy a pusztán kronológiai egymásutániság fölismerésén túl fölismerje a szellemi fejlődés sorrendjét is; hogy az egyidejű jelenségek között is különbséget tudjon tenni a szellemi fejlődés előrehaladt és elmaradt, egyszerű és komplikált, konkrét és absztrakt formái között.

Az irodalom fejlődésében mindenekelőtt meg kell keresnünk az irodalom legegyszerűbb és legősibb formáját: azt az ősalapot, mely a további fejlődés kiindulásául szolgált. Mikor Wundt néplélektanában a nyelv fejlődésének pszichológiai magyarázatát kereste, először a „primitív nyelvet“ írta le és a néma jelbeszédben találta meg a nyelvnek azt a legelemibb, legősibb és legkonkrétabb alakját, melyből a nyelvnek későbbi, összetettebb formái levezethetők. Milyen a „primitív irodalom“? Hol találjuk fel a szerző, a mű és a közönség között a legelemibb és legősibb viszonyt, melyből az irodalomnak későbbi, előrehaladottabb, formái megmagyarázhatók? Az irodalmi fejlődésnek ezen alapvető kérdésére akkor fogunk megnyugtató feleletet találni, ha félre teszünk minden romantikus föltevést és a primitív irodalmat megkeressük ott, hol az a múlt emlékeiben és a jelenben számunkra ma is hozzáférhető, megfigyelhető és leírható. Amint a nyelv legősibb és legegyszerűbb formáit a hang nélkül való néma jelbeszéd őrizte meg, úgy az íráshoz kötött irodalom kezdetleges viszonyait az írás nélkül való műveltség körében fogjuk feltalálni.

1. A SZÓHAGYOMÁNY.

Az irodalom keletkezésének első és legelemibb föltétele az írás. Írás nélkül nincsen irodalom: a *litteratura* szó is eredetileg írni-olvasni tudást jelentett. Írástalan időben az írott betű helyett pusztán az emlékezet rögzíti meg a szöveget és a szóhagyomány által alakul az a viszony, mely a

szerzőt, a munkát és a közönséget egymáshoz fűzi. Az irodalom gyökerei az írás nélkül való műveltség talajáig érnek le és a szellemi műveltségnek ebben az ősi alaprétegében képződik az a kezdetleges viszony, mely a szellemi fejlődés magasabb fokain irodalommal változik. Az irodalom fejlődése az „iratlan irodalommal“ kezdődik.

A. Alakuló szöveg.

1. Az írásbeliség fejlődése egyes népeknél, miként az egyes embernél is, az írás nélkül való állapotból indul ki. Primitív népek csupán beszélnek a nyelvet, de azt le nem írják: az analfabétizmust a mai írásos műveltség korában az alacsonyabb fokú intelligencia ismertető jelének szoktuk tartani. A mai ember gondolkodása annyira összeforrott az írással és az olvasással, hogy csak nehezen tudjuk magunkat visszahelyezni a teljes írástalanság állapotába, még nehezebben eszmélünk arra, hogy az abszolút analfabétizmus korában a kimondott szónak más jelentősége, más értéke és más funkciója volt, mint a mi korunkban. A nyelvi kifejezés társadalmi funkciója a szellemi fejlődés folyamán megváltozott.

Az írás nélkül való ember csak beszéd alakjában bírja a nyelvet: a nyelvnek csak azt a formáját ismeri, amely a beszélő ember ajkán elhangzik, de nem tud a nyelv másik, elvontabb formájáról, mely az időben elhangzó mondatot a térben jelekkel megrögzíti és a beszélő embertől elválasztott objektív és látható valósággá teszi. Az irodalom pedig ennek a megrögzített, „látható nyelv“-nek szférájába tartozik. A nyelv neve: *lingua*, *zunge* stb. még az írástalan embernek konkrét, a beszélő embertől el nem választható nyelvi fölfogására mutat. A mai írásos gondolkodás korában, mikor a betű elkülöníti a szót a beszélő embertől, a szó hangalakját csakúgy mint a szó írott képét csupán szimbolumnak, konvencionális jelnek érezzük, mely a jelölt tárgyra vonatkozik. A primitív nyelvi gondolkodás számára azonban a kimondott szó nemcsak elvont jele, hanem képe, sőt része a kifejezett dolognak. A beszéd ekkor még jobban hozzátapadt a konkrét valósághoz, a szójel és a jelölt dolog még nem differenciálódott annyira, mint a későbbi fejlettebb gondolkodásban. Ami a szóval történik, vagyis amit hango-

saa kimondunk, az e primitív fölfogás szerint a valóságban is megtörténik. E fölfogásban gyökerezik a kimondott szó varázserejébe, a s z ó h a t a l m á b a vetett hit.³ E szó-hit szerint a szóban benne foglaltatik a dolog lényege: aki a tárgy nevét tudja, a tárgyat magát is hatalmába kerítette.⁴ Mivel a szó valamikor közelebb ért az élő valósághoz, ezért nagyobb volt a szó súlya, fontossága és hatása, mint a mi beszédesebb és elvontabban gondolkodó korunkban. Szinte azt mondhatjuk, mennél messzibbre megyünk vissza a műveltség írástalan multjába, annál nagyobb jelentősége van a szavaknak és a textusnak, mely a nyelvi kifejezést szó szerint megrögzíti. A gyermek és az alacsony műveltségű ember, ha elbeszél, szószerint szereti ismételni a hallottakat. Szószerint hagyományozza át másokra a hallott szöveget, mert a szellemiség alacsony fokán a beszéd és a valóság, a jel és a jelölt dolog még differenciálatlan egységben él a beszélő tudatában. Az írástalan ember ezért hajlamosabb a nyelvi kifejezés szószerint való megrögzítésére, mint a fejlettebb és differenciáltabb gondolkodású, aki a dolgok lényegét és a nyelvi kifejezést élesen elhatárolja egymástól.

2. A nyelvi szöveg megrögzítése az irodalom fejlődésében az első lépés: kezdete annak a folyamatnak, mely az irodalom három tényezője közül, a mű, a szerző és a közönség közül az egyik tényezőnek, az irodalmi műnek kialakulására vezet. Irodalmi munkának ma már csak írás által megrögzített szöveget nevezünk és az állandóságot, melyet az írás és nyomtatás ad a szövegnek, az irodalmi mű egyik lényeges belső alkatelemének érezzük. A legszebb dialógus, a leghatásosabb beszéd, vagy a legérdekfeszítőbb elbeszélés nem lesz irodalmi munkává, ha ezt soha senki le nem írja. A nyelvi kifejezéseknek megrögzítése teszi az irodalmi művet önmagában megálló, objektív, individuális valósággá. Az individualitás fogalmában szükségszerűen bennefoglaltatik, hogy az individuum megállapodott, határolt és stabil alakkal bírjon, hogy változásaiban is meg-

³ Hornyánszky Gyula: A szó hatalma. E. Philologiai Közöny 1914, 633. E. Cassirer: Philosophie der symbolischen Formen. I. Die Sprache 56. l.

⁴ Solyomossy Sándor: Névmágia. Magyar Nyelv 1927. 83. l.

maradjon ugyanannak, egy-éniségnek. Az irodalmi mű azzal válik individuummá, hogy maradandó formát ölt az írás által. A szöveg állandósága, a mai irodalmi munkának ez a lényeges vonása, azonban csak lassan és fokozatosan alakult ki a szellemi fejlődés folyamán. A történelmi megfigyelés arra az eredményre vezet, hogy az irodalmi mű csak hosszas belső fejlődés után érte el a nyomtatott betű szövegállandóságát és azt a fix és stabil nyelvalakot, melyel individualitását a nyomtatott betű körülhatárolja. Ezt a belső fejlődést a megállapodott nyelvalak felé az irodalmi mű fokozatos individualizálódásának tekinthetjük. A fejlődés kezdetén, iratlan állapotban, a mű nyelvalakja fluktuál és folyton változik. A szóhagyomány nem ismer kanonikus szöveget. A népköltészetnek szóhagyomány útján terjedő emlékeiről közismert, milyen eltérők lehetnek a szöveg változatai, melyeket különböző időben és különböző helyen följegyeztek. A valóságban csak ezek a helyhez és időhöz kötött szövegváltozatok vannak, mindegyik változat külön individuumnak számít: hiteles ősszöveget, melyből a változatok levezethetők, sohasem rekonstruálhatunk.

A szóhagyomány szövege természeténél fogva polymorph. Sokalakúsága részben abból ered, hogy a nyelvi kifejezések írástalan megrögzítésének egyetlen médiuma az emlékezet, részben pedig abból, hogy a szöveg még elváhatatlanul hozzánőtt a beszélő, előadó emberhez. Mielőtt a pergament és a betű konzerváló ereje tudatossá lett volna, a pusztá emlékezetre hárult a feladat, hogy az egyszer kimondott szónak állandóságát és fenmaradását biztosítsa. A szóhagyományt az emlékezés tartja feenn és élőszó útján származik át nemzedékről nemzedékre. Az emlékezet azonban semmit sem őriz meg érintetlen változatlansággal: voltaképp nem ismételhünk meg egyetlen egy mondatot sem pontosan úgy, amint azt már egyszer elmondtuk, vagy amint azt másoktól hallottuk. Az emlékezés mivoltához tartozik, hogy nem rögzít teljesen és tökéletesen, azért az emlékezetre bízott szöveg sem lehet állandó, hanem fluktuál és változik. Az irodalmi műnek írástalan őse tehát csak a beszélő ember tudatában van meg és csak alkalmasszerűen

lép a valóságba, csak pillanatnyilag realizálódik beszédformájában és más-más alakban. Az a l a k u l ó s z ö v e g jellemző sajátága az írástalan állapotnak. Folytonos átalakulása által a szöveg nem válik lezárt nyelvi individualitássá: e hiánynak külső jele, hogy az írástalan szövegnek nincsen neve, nincsen címe. A név az individualitás jelölésére szolgál. Ha mégis valamiképp meg kell jelölni az írástalan szöveget, akkor az egész szöveg lényegére mutató cím helyett a szöveg eleje, a kezdő szavak, a rész, gyakran gépiesen leválasztott, értelem nélkül való rész az egész helyett szolgál az írástalan mű megnevezésére. Balassi pl. "Az Fejemet nincsen már nótájára" írja egyik versét.

3. A nyelvvalaknak emlékezetszerű primitív rögzítése mindig tökéletlen lesz, mégis, a szövegállandóság kikristályosodása már írástalan állapotban kezdődik, sőt viszonylagosan igen magas fokra is emelkedhetik. Ismeretes, hogy írástalan emberek csodálatos memóriával rendelkezhetnek, hogy a szóhagyomány századokon át és megdöbbenő hűséggel tud nyelvi szövegeket fentartani. Említettük már, hogy a szellemi fejlettségnek alacsony fokán álló ember bír leginkább azzal a dispozióval, hogy szószerint ismétlje a hallott szöveget. Mielőtt a rögzítő betű és a pergament a látóhatáron megjelenne, az írástalan ember öntudatlanul is mnemotechnikai támaszokhoz fordul, hogy a fennmaradásra szánt nyelvi szövegnek bizonyos állandóságot adjon. Miként pótolja az írástalan műveltség az írást? Az írásbeliség fejlődésénél fölmerül az a kérdés, milyen eszközökkel tudja az írás az élőszó közvetlenségét, hangsúlyát, intervallumait, melódiáját és pausait pótolni. A szóhagyomány vizsgálata ennek a kérdésnek ellenkezőjéhez vezet: milyen módon közelíti meg a pusztán szóbeliség azt a szövegállandóságot, melyet csak az írás tud elérni? A szöveg állandósulása a mű fejlődésének egyik lényeges alkotóeleme. Különböző írástalan műveltségi állapotokra rendkívül jellemző, miként állandósul körükben a szóhagyomány szövege. A keleti műveltség körében pl. az írástalan szövegrögzítésnek más, racionális módjai fejlődtek ki, mint a germán műveltség körében.⁵ A magyar írástalan multtról nem szólhatunk. A germán

⁵ V. ö. H. L. Strack: Einleitung in den Talmud. 1908⁴.

hagyományban a szöveg konzerválásának három tényezőjét ismerhetjük fel: 1. a gesztust, 2. a „kötött“ nyelvet, 3. a ritmikus előadást. E konzerváló tényezők szerepét a jogszokások világítják meg legélesebben, mert a germán jogi élet, ép úgy mint a keleti műveltségénél a vallásos élet, írás előtti időben is nemzedékeket túlélő, objektív hagyományokat és formákat igyekszik kialakítani; sőt arra is találunk példát, hogy az állam maga gondolja az iratlan törvényeket, mint a keleti egyházak a vallásos hagyományt, hogy azokat megvédje a szóhagyományozás átalakító hatásával szemben. Így fejlődött ki a germán jogban a törvénytmondó (loghmaðer) intézménye: az izlandi germánoknál a törvény csak akkor bírt törvényerővel, ha azt a loghmaðer legalább minden harmadik év nyarán a nemzetségek gyűlésén elmondotta. Az írástalan szerződést is oly módon kellett megkötni, hogy az egyszer kimondott kötelező szó objektív formában fenmaradjon. A szerződést szóval és gesztussal kötik: mit Hand und Mund. A gesztus emlékeztet a szóra, a szó a gesztusra.⁶ Gesztusok és kifejező tesimozgások hasonló szerepére kell gondolnunk az írástalan kor minden előadásánál: a költő-előadó még láthatóan ott állott a jelenvaló közönség szemei előtt. A szellemi fejlődés alacsonyabb fokán a gesztus még jobban összeforrott a beszéddel, mint a szellemi fejlődés differenciáltabb magasságán: az írástalan ember számára a kifejező mozgás olyan állandó alkateleme lehetett a szóképzetnek, mint a modern embernél az íráskép.

4. Az írástalan szövegrögzítés döntő befolyással van a szóhagyomány stílusának alakulására is. A szóhagyományozás oly stílus kialakulására vezet, mely az

⁶ (Die mündliche Rede) „hatte sich oftmals in gesetzlicher Wortformel zu bewegen, die durch Reim und metrische Fassung so eindringlich für den Hörer als widerstandsfähig gegen Einstellung gemacht war, durch Häufung der Ausdrücke insbesondere durch Tautologie und negativen Schlusssatz dem Inhalt des Geschäfts von allen seiten beizukommen und seiner Wichtigkeit die Feierlichkeit anzupassen strebte... Die Sprache verlangt nach Unterstützung durch die Geberde, und zwar umso dringender, je weniger sie selbst im Stand ist, abstracte Dinge wie z. B. ein Recht, eine Obligation genau auszudrücken, Amira: Recht, Paul Grundriss der germ. Phil. IV. 70.

írott betű segítsége nélkül is maradandó formákba tudja önteni a nyelvet. A szóbeli átörökítés technikájából következik, hogy az írástalan szöveg át- és át van szöve állandó kapcsolatokkal, nyelvbeli formulákkal és ismétlődésekkel, alliterációkkal és variációkkal, mert ami újból és újból ismétlődik és formulaszerűen megrögződik az előadásban, az természetszerűen nagyobb maradandósággal bír, mint a folyton új szókapcsolatokat teremtő beszéd. A ritmus és melódia az ismétlődés erejével rögzíti a szöveget, a rímes forma is emlékezetessé és változhatatlanná teszi az egyszer kimondott mondatot. Az írásbeliség kezdetén, az újabb népköltészetben és mindenütt, hol az írott betű helyett a szóbeli rögzítés alakítja a fenmaradó szöveget, a szóhagyomány stílusának jellemző formuláival találkozunk. A germán szóhagyományban az alliteráció és variáció a szöveg írástalan megrögzítésének legáltalánosabb stílus eszköze.

A nyelvtudomány már régen fölvetette és újabban sokat foglalkozik azzal a kérdéssel, mi a különbség a próza és a költészet nyelve között (Zlinszky: *Minerva* 1926, 202; Zolnai: *Minerva* 1927, 62 l.). Sokoldalú megfigyelések egybehangzóan azt az eredményt érlelték meg, hogy a költő nyelve az érzelmileg megindult ember nyelve, s a költői kifejezés kritériuma is érzelemkeltő és -kifejező hatásában rejlik. A költői kifejezés stílusa érzelmileg fokozott tartalmat fejez ki és erősebb érzelmi rezonanciát vált ki, mint a szokványos hétköznapi próza. A próza érzelmileg hűvös és közömbös, belőle az értelem beszél, ezért a szórendje kötöttebb, mint az érzelmileg megindult költői nyelv.⁷ Az invertált szórend, a képes kifejezés, a ritmikus forma: érzelemkeltő és érzelemkifejező eszközei a költői nyelvnek. A költői nyelvnek ez a följelése nyilván a mai differenciált és individualizált nyelv

⁷ Hier liegt der Punkt, wo die inneren Formwege der Prosa von denen der Poesie sich scheiden. In der Poesie bleibt die syntaktische Struktur nebensächlich, latent, immanent und ordnet sich der rhythmischen, metrischen, prosodischen Gruppierung unter, während sie in der Prosa desto schärfer hervortritt, desto wichtiger und wirksamer wird, je entschiedener der Prosaiker sich vom poetischen Stile und vom lyrischen Stimmungswesen entfernt. Vossler: *Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie*. 1923. Poesie und Prosa 226. l.

vizsgálatából származik, de a mai nyelvállapot szempontjából sem áll meg mindenben. Nyilvánvaló ugyanis, hogy erős érzelmi reakciók ébenséggel nem váltanak ki művésziileg formált kifejezést és hogy a stílus száraz tárgyyszerűsége adott esetben sokkal erősebb érzelmi rezonanciát kelt és sokkal közelebb ér a fokozott érzelmiséghez, mint a szavakban válogató költői kifejezés (Zolnai: Minerva 1927, 64 l.). Az érzelmileg felindult ember nem mindig oly beszédes, mint a klasszikus színpad hőse, nem fejezi ki magát költői nyelven és egyáltalán nem ír verseket. Tehát nem az érzelmekifejezésben kell keresnünk azt az alakító erőt, mely a költői stílust formálja és a próza stílusától megkülönbözteti.

A próza és a költészet stílusbeli különbözősége és tudatos szétválasztása már a kései, messze előrehaladt szellemi fejlődés eredménye. A fejlődés kiindulópontja itt is a differenciálatlan állapot lesz, ezért az elkülönülés csíráit még az írástalan állapotban kell keresnünk. Kezdetleges viszonyok között a költői kifejezés nem érzelemkeltő és érzelem-kifejező hatása által különbözik a mindennapi prózától, hanem azáltal, hogy lerögzíti a nyelvet.⁸ A költői kifejezés kiragadja a pillanatnak szánt beszéd formáit a mulandóságból és maradandóvá, feledhetetlenné teszi a kifejezést, mely a prózában csak pillanatnyilag él és elhangzása után örök feledésbe merül. A megrögzítésben van a költő művészete és hatalma: olyan kifejezést teremt, amely ære perennius, ércnél maradandóbb formákba kovácsolja a nyelvet. A költői kifejezés kezdettől fogva a maradandóság felé törekszik: a mæcenás eredetileg azért jutalmazza a költőt és azt értékeli művészetében, hogy az maradandóvá tud rögzíteni és ezzel a halhatatlanság szférájába tud emelni egy mulandó pillanatot. A költői nyelv abban különbözik a mindennapi beszéd prózájától, hogy kötött, hogy az emlékezetbe vésődő szöveget alkot. Az emlékezet pedig az érzellemmel telített élményeket ragadja meg a legjobban, ezért a szóhagyománynak konzerváló eszközei: a gesztus, sztereotíp formulák, ismétlések részben azonosak az affek-

⁸ Thomas Mann egy alkalommal azt írja: „Was aber das ‚Wort‘ betrifft, so handelt es sich da vielleicht weniger um eine Erlösung als um ein Kaltstellen und Auf-Eis-legen der Empfindung?“ Tonio Kröger 4.

tív beszéd kifejező eszközeivel. A költői kifejezés, pl. az ismétlés, érzelmi hatást válthat ki a hallgatóban. A költő azonban nem azért használja ezt a kifejezést, mert maga érzelmileg megindult, hanem azért, hogy változhatatlan, az emlékezetbe vésődő szöveggé formálja a nyelvet. Grimm Jakab rámutatott a germán jogi formulák alliterációkkal és variációkkal átszótt költői nyelvére: ez a költészet, melyet az iratlan jog nyelvével találunk, nyilván nem érzelmi talajból fakad, hanem megmásíthatatlan formákba igyekszik önteni a nyelvet, hogy a jogi cselekmény objektív fenmaradását és érvényét biztosítsa.

A szövegállandóság lassú kikristályosodása így az irodalmi mű belső fejlődésének kiindulópontja: az időtlen maradandóság a végső cél, amely felé a költészet törekszik.

B. Személytelen szerző.

1. Az irodalmi mű belső fejlődésének vizsgálatánál arra az eredményre jutottunk, hogy a mű jellemző alaptulajdonsága, a szöveg állandósága, csak fokozatosan alakult ki a fejlődés folyamán. Hasonló eredményre jutunk az irodalmi alapviszony másik állandó tényezőjének: a szerző fejlődésének vizsgálatánál. Az irodalmi fejlődés különböző fokozatain a szerző különböző alakot ölt és más-más viszonyban van munkájához és közönségéhez. Hol van ennek a fejlődésnek kiinduló pontja? Milyen helyet foglal el a szerző a fejlődés kezdetén, az irodalom iratlan állapotában? A szerző fejlődése is a kezdetleges állapotból indul ki és fokozatos individualizálódás, differenciálódás és abstrahálás után ér az irodalmi szerzőség modernebb formáihoz.

A szóhagyományban csak csíráit találjuk azoknak az elemeknek, melyek a fejlődés magasabb fokozatain a szerzőség fogalmának lényeges tartalmát teszik. Az irodalmi mű szerzőjének írástalan őse még differenciálatlanul magában egyesíti azt a két tevékenységet, mely a további fejlődés folyamán mindjobban elkülönül egymástól: az alkotást és az előadást. A szerző nem csak megalkotja művét, hanem el is juttatja azt a maga közönségéhez. A szerző és az előadó a szóhagyomány körében még nem különült el

egymástól. Ezért mai értelemben vett szerzőről nem is szólhatunk írástalan műveknél, csupán szóvivőről vagy szerző-előadóról, kiben a produktív és reprodukzív tevékenység még egy kezdetleges egységben, egy személyben egyesül.

Az írástalan mű fluktuál és változik, mert mindig személyhez, az emlékező, beszélő, előadó emberhez van kötve. Csak pillanatnyilag lép ki a beszélő tudatából a külső világba beszéd formájában, magába foglalva mindazt, ami individuális szint ad a beszédnek. Csak úgy jelenhetik meg a közönség előtt, hogy az előadó személy fizikai képével, gesztusaival, hangjával, beszédmódjával, annak egész szellemi fiziognomiájával összeolvad. Az írástalan mű ezért a későbbi írásbeli közvetítésekhez viszonyítva, a legjelentősebb és a legkonkrétabb formában, a pillanat legfrissebb közvetlenségével lép a közönség elé. Az írásbeli közvetítés már csak halovány, elvont váza ennek az individuális tarka sokféleségnek, melyet az eleven szóbeliség biztosít az írástalan mű számára. Az előadó sohasem lehet objektív és hű tolmácsa az átvett szövegnek, mert azt, akarva-nemakarva magához idomítja, ha csak hangjának egy rezdületével is, a maga individualitásának kifejezésévé alakítja. Írástalan állapotban az előadó nem csak reprodukzív, hanem szükségszerűen produktív tényezője az irodalmi viszonyoknak: a szerző előadóvá, az előadó egyúttal szerzővé válik. Mert a szöveg az előadó személyhez hasonlú, ez pedig láthatóan ott áll a közönség előtt, ezért a mű a szóhagyományban a közönség szempontjából is a közvetítő előadó személyével, nem pedig a voltaképeni szerzővel, az eredeti szöveg alkotójával kapcsolódik össze. Az írástalan mű az előadó szóvivőnek pillanatnyi tulajdona: övé a felelősség, övé a siker a szövegért, melyet előad. Germán hagyományban gyakran előfordul, hogy az előadót kellemes hangjáért vagy a szép énekért dicsérik: a szöveg szerzőségéről ellenben soha sem esik szó. Ez annyit tenne a fejlődés későbbi fokán, hogy az író mint a szöveg másolója szép kezeírásával, nem pedig mint a szöveg szerzője arat sikert. A modern közönség a szerzőt kívánja látni az előadó mellett és a szerzőt tapsolja ki a színpaloták mögül: a könyvirodalmon nevelődött gondolkodásnak ez a jellemző tünete mindenben ellenkezik a szóbeliség kezdetleges állapotával.

2. A szóhagyományban tehát az előadó szóvivő mögött

még nem jelenik meg annak a másik láthatatlan személynek árnya, akit mai értelemben szerzőnek vagy a mű szellemi birtokosának nevezhetnénk. Ki a mű szerzője, létrehívója? — ez modern kérdés, már előrehaladottabb gondolkodásból fakad, a meglévő dolgok mögé kíván tekinteni és elvont, szellemi kapcsolatot keres az eredmény és a kiindulás, az alkotás és az alkotó között. A tulajdon fogalma, az egyéni tulajdoné ép úgy, mint a társas tulajdoné, teljesen meggyökeresedett ugyan a fejlődés írástalan fokán, pl. a germán műveltségben, mégis ezen az alacsonyabb fokon a tulajdon csak konkrét, kézzelfogható tárgyakra vonatkozott és nem kapcsolódott elvont, szellemi javakhoz. A szellemi tulajdon a tulajdon forrását már nem a birtoklásból, hanem a szerzőségből, a szellemi javak oksági eredetéből származtatja és egyénhez köti a szellemi alkotást, tehát a mű mindenkor esetleges közvetítője mögött keresi az alkotót, aki a művet először létrehozta: mindezek oly mozzanatok, melyek még ismeretlenek a fejlődés írástalan fokán. A szóhasználat nem ismer egyéni, szellemi tulajdont, ezért nem tud a plágiumnak későbbi fogalmáról sem. Mindenkié, tehát senkié. Az előadó ajkán mindig újabb és újabb alakot ölt és teljesen elszakad attól a személytől, amely az írástalan szöveget először létrehozta. Amint a szöveg elveszti eredeti alakját, elveszti kapcsolatát is az eredeti szöveg szerzőjével vagy előadójával. Az írástalan szöveg tehát eleve és természeténél fogva a szerzőség szempontjából személytelen és névtelen. A személytelen és névtelen szerző az az alapforma, melyből fokozatos individualizálódás és differenciálódás folytán az irodalmi szerzőség magasabb és differenciáltabb formái keletkeznek.

3. Mik az iratlan mű személytelen szerzőjének minőségei, értékadó tulajdonságai? Germán példákat tartva szem előtt, két ilyen tulajdonságot emelhetünk ki, melyek általánosabb érvennyel bírnak: a tudakozódásban való jártasságot és a szavahihetőséget. A szerző-előadó értékét emeli, hogy sok mindenről tud, hogy mondanivalóját a legjobb forrásból veszi és azt híven előadja. Azáltal emelkedik ki a közönség köréből, hogy többet tud, tapasztaltabb járatosabb és avatottabb, mint a többiek, akik előadá-

sát hallgatják. Önértékét emeli a közönség előtt, ha tanubizonyosságot tud tenni róla, hogy sokfelé járt és sok mindenről értesült: a közönség viszont nagyobb érdeklődéssel hallgatja szavait, ha tudja, hogy az előadó tudásban, látókörben szellemileg fölötte áll. Egy óangol költeményben az előadó legendás udvarok és mondabeli fejedelmek hosszú katalógusával kérkedik, hogy mint messzejárt (Widsith, Weutfahrer), világlátott és tapasztalt férfi léphessen közönsége elé. A szóhagyomány hivatásszerű terjesztői között korán tűnik fel a szerzőnek az a típusa, késői költőknek névtelen őse, aki vándorbottal kezében hontalanul jár az emberek között.

A világlátott és beavatott előadónak hatásához azonban az is tartozik, hogy szavahihető legyen. A szavahihetőség pedig azt kívánja, hogy az előadó híven adja elő a hagyományt, amint azt másoktól hallotta. Nem az eredetiségben, hanem a szóhagyomány megőrzésében és a szószerint való közvetítésben van érdeme. Amit a fejlődés későbbi fokán plágiumnak mondunk, az a szavahihető személytelen előadó erénye, amit ma eredetiségnek tartunk, szavahihetőségének rovására esnék és fogyatékosága volna. Az írói eredetiséget csak a fejlődő individualizmus fedezi fel: a fejlődés alapja az írástalan állapot, amely nem ismer szellemi tulajdont és szavahihetőséget, a hagyomány megőrzését: tehát a hűséges reprodukciót kívánja a szerzőtől. A szerző fejlődésében csak lassan és fokozatosan tolódott át az értékelés az ellenkező végletbe az eredetiségnek és szellemi tulajdonnak fogalmáig.

Miként tudja a szóhagyomány előadója a maga szavahihetőségét alátámasztani, milyen eszközök által tud hitelt szerezni szavainak a maga közönsége előtt? A hitelkeltés formulái (Beteuerungsformeln) között a legegyszerűbb és legnaivabb, mikor a szerző önmaga állítja és erősítgeti, hogy bizony igaz, amit mond. Ezek a legegyszerűbb hitelesítő formulák, melyek különböző módon, más-más szavakkal, de mindig ugyanazt fejezik ki: el kell hinni, mert való igaz, amit a szerző a közönségének előad. „Látjátok, hogy én igazat szólok“ — mondja Ilosvai is, kinek előadása még közvetlen kapcsolatot tart az eleven szóbeli-

séggel.⁹ A hitelkeltésnek ez az egyszerű bizony-formája a szóhagyományból átszarmazott az írásos munkákra és sokáig tovább él a későbbi irodalomban. Tinódi Sebestyén, kinek históriás verseiben sajátságos módon összevegyül eleven szóbeliség, kézirat és könyvnyomtatás, könyvének előszavában azt mondja verseiről: „Kinek munkájába sokat fáradtam, futostam, tudakoztam, sokat es költöttem. Igazmondó jámbor vitézöktül, kik ez dologba jelön voltak, értéköztem; sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam — az mi keveset írtam, igazat írtam.“¹⁰

A hitelkeltés másik formája a forrásra való hivatkozás. Az előadó szavahihetőségét emeli, szavának nagyobb súlya van, ha hivatkozni tud a hagyományra, melyet híven reprodukál. A szóhagyomány szövege azonban folyton alakul, személytelen és névtelen: mert nincsen címe, azért pontosan meg sem nevezhető. Az előadó ezért rendszerint csak általánosságban, a forrás pontosabb megjelölése nélkül, a hagyomány egészéből származtatja a maga tudását. „Meghallottam, hogy azt mondják“ — „megtudtam az emberektől“: ilyen általánosságban hivatkoznak a névtelen hagyományra pl. a legrégebbi német verses följegyzések, melyek még közel érnek az írástalan szövegekhez. Ez a határozatlan „on dit“ mai szempontból az előadás hitelét lerontaná, írástalan állapotban azonban az igazság súlyát adja a szövegnek. Ami a szóhagyományból származik, vagyis amit már mások is tudnak és elmondottak, az a kezdetleges gondolkodás számára egyúttal igaz is. A szöveg hitelét emeli, ha eredete a múlt homályába vész.

A névtelen szóhagyományra, mint az igazság forrására való hivatkozás mélyebben bevilágít a hagyomány értékelésébe. A kezdetleges gondolkodás az igazság tudását nem származtatja az ember értelmi képességeiből, mint a ké-

⁹ Régi Magyar Költők Tára IV. 289. Petz Gedeon: Magyar és német hegedősök. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. I. k. 25. l. először ismerte fel és nevet adott a régi magyar irodalom „erősítő formuláinak.“ A régi német emlékek hitelesítő formuláinak gyűjteményét vö. Oskar Büge: Die Beteuerungsformeln in Otrfrids Evangelienbuch. Greifswaldi diss. 1908.

¹⁰ Régi Magyar Költők Tára III. 5.

sőbbi filozófiai öneszmélet, hanem teljes bizalommal a mult felé fordul és a hagyományt tekinti a tudás ősforrásának, honnan a színtiszta igazság folyik. Igaz az, amit mások is, azelőtt is igaznak tartottak és nemzedékről-nemzedékre öröklődve, mint igazság fenmaradt. A vallás, a jog, a történelmi emlékezés: vagyis mindaz, amit igaznak és érvényesnek tartottak, a szóhagyomány konzerválására volt bízva és továbbmondás által maradt fenn. A szóhagyomány így magába foglalta az írástalan ember minden szellemi értékét: ami belőle származik, a tudásnak forrásából való.

Az írástalan germánok — a magyar írástalan multban sincsen másként — nem tudnak Bibliáról vagy Koránról, ők még nem ismerik az igazságnak írott kánonját, mely az isteni kinyilatkoztatást magába foglalja, ép úgy nem ápolnak kanonikus szóhagyományt, melyet az igévé lett isteni igazságból le tudnának vezetni: a szóhagyományt mégis, az ősforrás ismerete nélkül is, igaznak tartják és tudásukat belőle származtatják. Az igazságot nem kell felfedezni, amint azt a későbbi individuálisabb gondolkodás teszi, hanem a hagyományból levezetni és híven megőrizni. A hagyomány, mint egy névtelen és személytelen örökség, időnkint elhangzik és visszhangzik az előadó-szerző szerint, mint az „evangélium az apostol szerint“:¹¹ az egyes ember nem szerzője, csak hirdetője és terjesztője a közös szellemi kincsnek, letéteményese és megőrzője annak, amit Arany János oly találóan epikai hitelnek nevezett. Ez ad mélyebb jelentőséget a forrásra való hivatkozásnak.

C. Jelen való közönség.

1. Az irodalomtörténet rendszerint csak a szerzők és a művek történetével foglalkozik. Az irodalmi mű és a mű által a szerző emléke mint kézzelfogható dokumentum fenmarad akkor is, mikor a fejlődés azt már régen túlhaladta, mikor már rég letűntek azok az emberek, akik számára a munkát írták. Nem marad fenn ily közvetlenül a személytelen és névtelen közönség emléke, mely a szerzővel vagy a munkával közvetlen kapcsolatban állott.

¹¹ Pl.: Εὐαγγέλιον κατὰ Μάρκον.

A közönség története ezért nehezen megközelíthető, szinte ismeretlen területe az irodalom történetének. Pedig a közönség ép oly állandó tényezője az irodalmi alapviszonynak, ép oly nélkülözhetetlen föltétele az irodalom fejlődésének, mint a szerző vagy a munka. Az író mindig olvasóból lesz íróvá, mindig a közönség köréből emelkedik ki és nem szakadhat el teljesen tőle még akkor sem, ha csak írásztalfiókja számára dolgozik is. Az irodalmi művet csak elméletileg képzelhetjük el, mintegy légiures térben, közönség nélkül — a valóságban író és olvasó mindig egymásra van utalva: senki sem írna, ha nem volna, aki azt elolvasná. Az írott mű csak azáltal válik irodalommal, hogy szellemi kapcsolatot teremt az író és a közönség között. Milyen alapfogalmakon fog felépülni az irodalmi közönség története? Az előbbieket szerint a közönség történetében a szellemi fejlődésnek ugyanazt az útját kereshetjük az egyszerű konkrét formáktól az összetettebb és absztraktabb alakulás felé, mint a mű vagy a szerző fejlődésében. Kiindul ponttúl most is az írástalan állapotot választjuk és az iratlan irodalom körében keressük a közönség legegyszerűbb, legelemibb formáját.

Az írástalan mű, amely csak pillanatnyilag hangzik el az előadó ajkán, jelenvaló közönséghez szól. Csak az vesz róla tudomást, aki az előadót látja-hallja, aki személy szerint jelen van a mű előadásán.¹² Az irodalmi alapviszony három tényezőjének: a műnek, a szerzőnek és a közönségnek kölcsönös viszonya írástalan fokon a közvetlen személyes jelenléten alapulnak. A jelenvalók köre addig ér, ameddig az előadó hangja ér. Aristoteles szerint a görög polis természetesen határát az emberi hang határozta meg: a polisnak annyi lakósa volt, hogy az összegyűlt

¹² A szerző és a jelenvaló közönség viszonyát Petz Gedeon világitotta meg Magyar és német hegedősök c. értekezésében. „A közép-kor sajátos műveltségi és irodalmi állapotai, az olvasás tudományának csekély elterjedése s az írásbeli érintkezés nehézkes és költséges volta: a költők és közönségük között a maitól lényegesen eltérő viszonyt teremtettek meg. Az író rendszeren nemcsak szerzője, hanem előadója és terjesztője is volt műveinek, közvetlen érintkezésbe lépett közönségével, amely nem olvasó, hanem hallgató közönség volt.“ Irodalomtörténeti Közlemények. I, 1891. 22. l.

lakósság a heroldot megérthette.¹³ Ez a természetes határa a jelenvaló közönségnek is. Az írástalan mű így csak szűk körhöz fordul, amely pillanatnyilag verődik össze: a jelenvaló hallgatóknak ezt az esetleges és szűk körét tekintjük a fejlődés kiindulásának, a legegyszerűbb és a legkonkrétabb közönségnek. A fejlődés további során azt fogjuk látni, hogy ez a kezdetleges szűk kör mindinkább kiszélesedik és ezzel a közönség mind összetettebbé, sokrétűbbé, a szerző és közönség viszonya mind elvontabbá változik. Írástalan fokon a szerző és közönség viszonya a legközvetlenebb. A szerző-előadó tudja, hogy kinek szól munkája és szemtanuja lesz a mű közvetlen hatásának. A közönség pedig személy szerint megismeri az előadó szerzőt, de ezenfelül áttekinti önmaga körét is, saját magát is evidenciában tartja, maga-magára is hat és ezáltal aránylag egységes és homogén tömeggé olvad össze.

Az irodalom fejlődése tehát abból az állapotból indul ki, mikor az irodalmi alapviszony a pillanatnyi jelenlét által a szerzőt, a művet és a közönséget még differenciálatlanul, mintegy osztatlan összejtben magába foglalja. A fejlődés kezdeteit a differenciálódás szempontjából még a szóhagyomány körén belül megfigyelhetjük.

A szóhagyomány körén belül az irodalmi alapviszony legősbibb, legelemibb alapformájának azt a viszonyt kell tartanunk, mely nem ismer még külön szerzőt és külön közönséget, hanem a kettőt mintegy csírában, szétbontatlanul magába zárja. Ezt az ősi, primitív egységet a szóhagyományban a *társas-előadás*, antik viszonylatban a *chorus* előadása képviseli. Az együttes előadásban a chorus közönség és előadó egy személyben: a közönség maga az előadó, az előadó önmagának közönsége, a mű pedig mindenkinek egyenlő szellemi tulajdona. A társas előadás rendszerint énekkel párosul, mert a beszéd individuálisabb,

¹³ Nietzsche azon panaszkodik, hogy a mai írásbeliség ezt a természetes határt már nem veszi figyelembe. „Die letzte Grenze, welche Aristoteles der grossen Stadt erlaubte — es müsse der Herold noch im Stande sein, sich der ganzen versammelten Gemeinde vernehmbar machen — diese Grenze kümmert uns so wenig, als uns überhaupt noch Stadtgemeinden kümmern, uns, die wir selbst über Völker hinweg verstanden werden wollen...“ Musarion-Ausg. IX. 237. 1.

a recitatív beszéd jobban tapad az egyes személyhez, mint az ének, amely teljesen homogén lelki egységgé tudja összeforrasztani a tömeget. A germán szó hagyományról fennmaradt legrégebb adatok ilyen karénekszerű társaselőadásra mutatnak, az összehasonlító néprajz is a karéneket tartja a kezdetleges költészet egyik legősibb fájának. Mikor a tömeg énekel, szinte egy emberré lesz, egy ritmus lüktet minden tagjában, éneke csak annak szól, aki maga is részt vesz benne. Mellékes ilyenkor az, hogy az énekelt szöveg érthető legyen hallgatók számára. A nép, mikor chorusban énekel, magának énekel s nem törődik vele, vajjon megérti-e az énekelt szöveget a kívül álló idegen hallgató is. A szöveg ilyenkor nem akar érthető közlés lenni mások számára: talán ez egyik oka annak, hogy a legrégebb verses szövegek megfejtése gyakran oly nagy nehézségekbe ütközik. Nietzsche ebben a spontán kifejezésben, melyben az ember csak magát adja tekintet nélkül a körülötte álló hallgatókra, minden lírai költészetnek alapformáját kereste.¹⁴

Ez a kezdetleges egység közönség és előadó között akkor kezd differenciálódni, mikor a chorusból kiemelkedik az egyes ember és mint szóvivő a chorus vezetését magához ragadja. A továbbiakban azt látjuk, hogy chorust vezető egyes ember egyre jobbra kiválik a tömegeből, egyre nagyobb szerephez jut, a tömeg pedig mindinkább háttérbe szorúl. A kiemelkedő szóvivő az előadott szöveg által is kezd elkülönülni a tömegetől, majd átveszi a szöveg egész lényeges tartalmának előadását, a chorus pedig egyre jobban elhallgat és csak kísérelője lesz az individuális előadásnak. A társas előadást ilyenkor *refrainnek* nevezzük. A fejlődés ezen a fokán szinte *in statu nascendi* figyelhetjük meg a szerző-előadó és a közönség keletkezését: az elő-

¹⁴ „... was der Lyriker ist, nämlich der künstlerische Mensch, der die Musik sich durch die Symbolik der Bilder und Affecte denken muss, der aber dem Zuhörer nichts mitzuteilen hat: der sogar in völliger Entrücktheit vergisst, wer gierig lauschend in seiner Nähe steht. Und wie der Lyriker seinen Hymnus, so singt das Volk das Volkslied, für sich, aus innerem Drange, unbekümmert, ob das Wort einem Nichtsingenden verständlich ist... nur für den Mitsingenden giebt es eine Lyrik, giebt es Vocalmusik...“ Musarion-Ausg. III. 350. l.

adó kiemelkedik ugyan a tömegeből és mégis még mindenben összefügg vele, azt mondja el, amit mindenki amúgy is tud, de előadásában mégis a szöveg érthető közlésére sokkal nagyobb súly esik, mint a társas előadásnál. A tömeg nemcsak passzív hallgatója, hanem aktív részvevője az előadásnak. Népköltészeti példákon megfigyelhetjük, hogy az individuális előadás ilyenkor recitatív beszéddé alakul, míg a refrain társas előadása megmarad éneknek.

A fejlődés további során a tömeg teljesen elnémul és az egész előadás az egyes emberre háramlik át. Voltaképp ekkor születik meg a közönség és az előadó szerző. A közönség receptív hallgatóvá némul, a produktív tevékenység pedig mindenben átszáll az előadóra. A chorus kezdetleges egysége ketté válik és aktív és passzív tényezőre osztozik. Az előadó most már nem saját maga kedvéért mondja el a szöveget, hanem tekintettel van a körülötte álló hallgatókra és arra törekszik, hogy előadását megértsék és ezzel hatással legyen a jelenlevő közönségre.

2. Előadó és közönség között a kezdetleges szétválás után is sokáig megmarad az a lelki egység, mely a karének vezetőjét a refraint éneklő tömeggel egybefűzi: a szóhagyomány ezt a személyes jelenlétén nyugvó közvetlen kapcsolatot előadó és közönség között bizonyos mértékig mindvégig fenn is tartja. A szerző és műve ezért a fejlődés írástalan fokán sokkal inkább függ a közönségtől, a közönség sokkal aktívabb tényezője az irodalmi viszonyoknak, mint a fejlődés további előrehaladottabb stádiumaiban. Szóhagyományból származó szövegeknél gyakran megfigyelhető, hogy azok a mai olvasó szempontjából a töredékesség benyomását keltik. Mintha egy nagyobb összefüggés esetlegesen kiragadott részei volnának, elhallgatnak oly mozzanatok, melyek ismerete a tartalmi összefüggés szempontjából nélkülözhetetlen volna. Ez a hézagosság, mellyel az íratlan jogszokások kodifikálásánál is találkozunk,¹⁵ az írástalan hagyomány stílusához tartozik és nyilván onnan

¹⁵ Es erklärte sich aber ferner aus dem oben Gesagten, dass kein schriftliches Denkmal germanischen Rechts darauf ausgeht, seinen Stoff zu erschöpfen. Auch den einlässlichsten Schriftwerken sieht man an, dass sie noch weit mehr, als sie selber bieten, und oft sogar die Hauptsache als bekannt voraussetzen. *M i r a*: Recht H. Paul Grundriss 58. 1.

ered, hogy az előadó egy a maga közönségével, hogy hivatkozhat oly mozzanatra és elhallgathat olyanokat, melyeket közönsége már ismer és az előadott szöveg megértéséhez felhasznál. A szóhagyomány egyformán él az előadó és a közönség tudatában és nemcsak pillanatnyilag, hanem mint kiszakított részlet valóban töredékesen explikálódik az előadó ajkán. Az írástalan mű, mint a szóhagyomány egészének esetlegesen kiragadott részlete tehát nem választható el a maga közönségétől, mert az egész összefüggése a közönség tudatában él és csak ebben az összefüggésben elevenedik meg teljesen. Idegen közönség, pl. a mai olvasó, gyakran úgy áll vele szemben, mintha egy párbeszédnek csak egyik felét hallgatná.

Ez a közvetlen kapcsolat, amely a művet a jelenvaló közönséghez köti, fokozott mértékben érvényre jut a szerző és a jelenvaló közönség viszonyában. A hallgató közönség, mely ott áll az előadó előtt, nagyobb erővel vonja az előadót a maga szférájába, mint a fejlődés előrehaladottabb állapotában az olvasó közönség az író. Az előadónak akarva-nemakarva jelenlévő közönségéhez kell hasonulnia, ha azt akarja, hogy megértsék és szavai visszhangot keltsenek. Az előadás sikeréhez tartozik, hogy megtalálja a kellő distanciát előadó és közönség között, viszont eltorzul, amint a legszebb zenei előadás is elveszti hatását, ha ez a távolság aránytalanná változik.¹⁶ A szóbeli előadónak nagy erőssége az íróval szemben, hogy konkrét szemmel látható és ismert közönséghez fordulhat, hogy a szavak súlyát és a távolságot, — nemcsak a fizikai, hanem a szellemi distanciát is — közte és a közönség között közvetlenül lemérheti. A distanciának ez a mérlegelése a legtökéletesebb a párbeszédben, mikor a hallgató csak egy és a szó csak egy ember lelkébe akar találni: a távolság előadó és hallgató között ekkor a minimumra redukálódik; már nehezebb az előadó helyzete, mikor több emberben egyidőben akar visszhangot kelteni, de az író, aki ismeretlen közönséghez fordul, már hasonlíthatatlanul nehezebb feladat előtt áll.

¹⁶ Nietzsche: Die Geige in der Hand des grössten Meisters giebt nur ein Gezirp von sich, wenn der Raum zu gross ist; man kann da den Meister mit jedem Stümper verwechseln. Musarion-Ausg. VIII. 168. 1. U. o. 202. 1. Zu nah und zu fern.

A szóbeliségnél ezt a distanciát csak úgy, mint a párbeszédnél, a szerző és a közönség személyes együttléte határozza meg. Innen az a párbeszédre emlékeztető közvetlenség az előadó szerző és a közönség között, amilyenre az írásbeliség fejlettebb fokán már alig találunk példát. A szerző megszólíthatja a maga közönségét, figyelmességre intheti, türelmét kérheti, jutalmát sürgetheti, köszönetet mondhat, magasztalhat, korholhat és oktathat azzal a közvetlen elevevénnyel, melyet csak a szóbeliség által teremtett együttlét biztosít az előadásnak. A német spilmanok és ugyanúgy a magyar hegedősök, akik a fejlődő írásbeliség korában hivatásszerűen fentartották és továbbfejlesztették a szóbeli előadás technikáját, a meghitt intimitás hangján szólnak a közönséghez, de náluk a közönség megszólítása már sztereotyp formulákká kezd rögződni. E formulák az olvasásra szánt szövegben azt a látszatot keltik, mintha a szerző kiesne a maga szerepéből és egy pillanatra előadóvá válna: a szerzőnek és előadónak ez az összevegyülése néha a nyomtatott irodalom korában is megfigyelhető. A figyelemkeltés formula lája Tinódinál és társainál a leggyakoribb: „Erre hallgassatok és tii meghalljátok“ — „Néktök emlékezem, ha meghallgatjátok“ — „Jól megértse minden“ — „Egy krónikát mondok, urak, hallgassátok! kinek talám mását ti nem hallottátok“ — „No már, hallgassátok az derék krónikát“ stb.¹⁷ Kedélyesre fordul az előadó és a közönség együttléte, mikor Illosvai kéri „mondjad uram, ezek ne zajogjanak“ vagy azt kérdi közönségétől: „talám megunjátok, ha most többet mondok“? A kedélyeskedő előadó típusával a kezdődő írásbeliség körében még találkozni fogunk. Az írásbeliség fokozatosan kitorli ezt a közvetlen viszonyt szerző és a jelenvaló közönség között: csak ott találkozunk vele, pl. Pázmány prédikációiban, hol az írás még közvetlenül az élő szó szolgálatába szegődik.

*

*

*

A szellemi fejlődés írástalan fokán a szóhagyományozás teremti meg az alakuló szöveg, a személytelen

¹⁷ A formulák gyűjteményét Petz Gedeon id. értekezésében. Irodalomtört. Közlemények I, 1891. 25. s köv. l.

szerző és a jelenvaló közönség között azt a kezdetleges viszonyt, mely az írásbeliség kialakulása után irodalomvá válik. Ez az íratlan irodalom az ősi fundamentum, melyre az irodalmi fejlődés újabb, összetettebb formái fölépülnek. Az írás terjedésével azonban az irodalmi fejlődésnek ez a kezdetleges állapota nem múlik el, hanem tovább él a műveltségnek abban a rétegében, melyet betű kultúrája csak félig vagy egyáltalán nem tudott hatalmába keríteni. A szóhagyomány különböző formáit a varázsigtől vagy a társasénektől a hivatásos előadó recitációjáig a népköltészet őrzi meg a legmodernebb írásbeliség koráig. A népköltészet mivoltát a tudományos gondolkodás irányváltozásai szerint sokféleképp határozták meg,¹⁸ de a különféle romantikus és realiztikus célzatú meghatározások mégis egyetértenek abban, hogy a népköltészet a költészetnek valamely ősi, eredeti formája, melyben a nép individualitása jellemző módon megnyilvánul. Ma már senki sem gondol arra, hogy a népdal a nép ajkán „terem”, amint azt a romantika hinni szerette, azonban a realiztikus irányú újabb gondolkodás még ma is szembeállítja a népköltészetet a „műköltészettel” és ezzel azt akarja kifejezni, hogy a műköltészet egyesek tudatos-mesterséges alkotása, a népköltészet pedig ennek ellentéte: ha eredetileg egyes ember is a szerzője, mégis a nép egészében öntudatlanul alakul és oly jellegzetes megnyilatkozása a nép egészének, mint ahogy a „műköltészet” kifejeződése az egyes költő egyéniségének.

Az előbb előadottak alapján nem fogjuk a „nép”-nek romantikával telített fogalmából levezetni a népköltészet lényegét. A „nép”-költészet szó maga is terméke az írástalan hagyomány romantikus fölfogásának. Amit népköltészetnek mondunk, az nem a „nép” individuális költészete, hanem szóhagyomány, az irodalmi viszony íratlan ősi formája az írás és könyvnyomtatás korában.¹⁹ Régisége és eredetisége

¹⁸ Paul Levy: Geschichte des Begriffes Volkslied, Berlin, 1911. — A. Götze: Begriff und Wesen des Volksliedes. Germ.-rom. Monatschrift 1912.

¹⁹ Wilhelm Scherer már ilyen értelemmel akarta megtölteni a Grimm-testvérek fölfogását a népköltésze-tről: „Poesie ist zu allen Zeiten dieselbe, nur die Zeiten sind andere: darin möchte sich etwa die Summe dessen zusammenfassen lassen, was man den Brüdern Grimm

nem a szöveg régiségében, hanem az irodalmi viszony kezdetlegességében rejlik. A népdal szövege származhatik akár Balassitól, Goethetől vagy Petőfitől: az egyesnek írói alkotása is népköltészetté lesz, ha a szöveg elszakad az írott betűtől és a szóbeliség útján továbbmondás által terjed. Amint a szóhagyomány forgatagába kerül az eredetileg írásra szánt szöveg: elkülönül a maga szerzőjétől, a szerzővel együtt elveszti eredeti alakját és nevét, fluktuál és alakul, „mert kiki az ő maga elméje csonkaságához és tompaságához csonkítaná és tompítaná“, amint ezt Rimay Balassi Bálint verseinek szóbeli elfajulásáról szólva felpanaszolja.²⁰ A népköltészet nem keletkezik a későbbi műköltészettel ellentétes indítékokból: úgy különbözik a kéziratos irodalomtól, amint ez különbözik a nyomtatott betűtől. A népköltészet azonban nemcsak az „íratlan irodalomnak“, hanem a kéziratos irodalomnak egyszerű formáit is fentartja a könyvnyomtatás korában.

2. A KÉZIRAT.

A szellemi fejlődés bizonyos előrehaladása és az abstrakció képességének magasabb foka szükséges ahhoz, hogy az ősi írástalan állapotban föltűnhessen és teret hódíthasson a szövegrögzítésnek újabb, tökéletesebb eszköze: az írott betű. Az irodalom voltaképp akkor kezdődik, mikor a szóhagyomány helyébe íráshagyomány lép és az írott szöveg veszi át a kimondott szónak azt a társadalmi funkcióját, mely által szerző, munka és közönség között kölcsönös kapcsolat létesül. Az irodalom története ezért el nem választható az írás-olvasás történetétől, a *litteratura* szó is eredetileg az írás és az olvasás gyakorlatára vonatkozott. „A' Literaturát egy Tudósunk Deákságnak nevezte magyarul; én azonban, ha magyarul kellene azt kitenni, inkább *Írástudásnak* mondanám“ — így elmélkedik még a mi Pápay Sámuelünk,¹ amint álta-

entgegenhalten muss. Volksdichtung und Kunstdichtung, oder wie man es nennen mag, stehen sich gewiss in vielen entwickelten Literaturen gegenüber, aber ihr Hauptunterschied besteht wohl in der mündlichen und schriftlichen Überlieferung.“ Jacob Grimm. 2. kiad. 1885. 146. l.

²⁰ Balassa. Dézsi kiad. I. k. 8. l.

¹ A Magyar Literatura Esmérete. 1808. 2 l.

lában a historia literaria úttörőiben elevenebben élt, mint a későbbi irodalomtörténetírásban az a tudat, hogy írás és irodalom elválaszthatatlanul egybe vannak kapcsolva.

A. Állandósuló szöveg.

1. Nem képzelhetünk nagyobb haladást vagy nagyobb távlatokat föltáró felfedezést az egyes embernek és a társadalmi közösségnek szellemi életében, mint azt az átmenetet, mikor az ember kiemelkedik az analfabetizmus kezdetleges állapotából és megismerkedik a betű világával. Az írás láthatóvá teszi a nyelvet és ezzel sokkal tökéletesebben, mint a szóhagyomány mnemotechnikai támaszai, az ismétlés, az alliteráció vagy a variáció, maradandóvá tudja rögzíteni a nyelvi kifejezést. Az írott betű hatalma abban rejlik, hogy a pillanatnyilag elhangzó és elmúló beszédet kiragadja az idő mulandóságából és a térben látható jelekkel megrögzíti, de ezáltal kiemeli a beszédet a pillanatnyilag jelenvalók szűk köréből is és távolbahatóvá, a térnek és időnek ismeretlen messzeségeibe elhangzóvá fokozza. A betű e hatalmával szemben a legnagyobb írók a legmélyebben érezték át az írás felelősségét.

A nyelvnek ez a messzire szóló, láthatóan megrögzített formája azonban elveszti a közelség varázsát és intenzitását, lehántja magáról azt az eleven frissességet, mely a jelenvaló beszélő hangjában és gesztusaiban lakozik. Az írás hasonlíthatatlanul szegényebb kifejező eszköz, mint az élőszó és sohasem tudja megrögzíteni a nyelvi kifejezés szubjektív árnyalatait és imponderábiláit, melyek a hangsúlyban és hanghordozásban, a hang intenzitásában, melódiájában, a beszéd ritmusában, tempójában és pauzáiban, a beszélő ember egész fizikai magatartásában megnyilvánulnak. Egy szótlán pillantás gyakran többet mond, tökéletesebben fejez ki lelki tartalmat, mint pl. egy hosszú levél. Az írás elválasztja a kimondott szót a beszélő embertől, a nyelvi kifejezést a beszélő embertől független, önmagában megálló, objektív valósággá teszi, de ezzel absztrakt jelrendszerre egyszerűsíti az élőszó konkrét gazdagságát. Az írott betű örök dilemma elé állítja az írókat és olvasókat: objektív és absztrakt formába rögzíti a nyelvi kifejezést és ugyanakkor arra is

törekszik, hogy mennél többet mentsen át az élőszó szubjektív és konkrét frissességéből a betűk elvontabb világába.

2. Általános érvényű megfigyelés, mely az európai műveltség körén túl is igazolást nyer, hogy az írás epigraphiával kezdődik. A germán rúna-írás, magyar szempontból a rovás-írás is megerősíti ezt a tételt: mielőtt az írott betűből a gondolatközlés és megőrzés gyakorlati eszköze lesz, kialakul az epigraphia a maga sajátos írásjegyeivel, melyek a monumentális írás céljainak megfelelnek. Szinte azt mondhatnók: az epigraphia már az írástalan műveltség fokán kezdődik, mert kezdetleges inscriptiókkal, pl. germán rúnás feliratokkal már találkozunk, mikor az írás egyébként még ismeretlen fogalom a germán műveltség körében. A latin írásrendszer is, mely fejlődése magasabb fokán a nyugati műveltségben meghonosodott, inscriptiók írásjegyeiből alakult; írásfajai között a legrégebb az az u. n. kapitális írás, mely az epigraphia írástechnikájához leginkább alkalmazkodik. Az írásbeliség tehát feliratos emlékekkel kezdődik, ezért az írott irodalom fejlődésének kiindulását az epigraphia emlékein kell megfigyelnünk.

Az inscriptio irodalmi szempontból gyökeresen különbözik minden pergamentre vagy papírra írott későbbi írásműtől azért, hogy helyhez van kötve. Az inscriptio le nem másolható. „VÁNDOR ÁLLJ MEG . . .” ennek a feliratnak csak úgy van értelme, ha az országút egy pontján mered a vándor elé, de elveszti eredeti jelentését, ha egy kódex lapjain találkozunk vele. A felirat nem akar szárnyra kelni és ismeretlen messzeségben olvasókat gyűjteni, hanem helyhez kötve az idők távlatán át hat és maradandóvá monumentalizál egy nyelvi kifejezést. Az inscriptióra csakugyan talál Plato meghatározása, hogy az írás folyton szóló hang: csak jelenvalókhöz szól, mint az emberi hang, de nemcsak a pillanatnyi jelenlévőkhöz, hanem a mindenkoriakhoz, mint egy folyton-folyvást szóló, öröksengésű hang. Későbbi írásműveknél azt látjuk, hogy az írás elsősorban a jelenben hat távollevőkre, — az inscriptio viszont jelenlevőknek szól az idők távolságán keresztül. Az epigraphia a mulandóságot akarja legyőzni és a nyelvi kifejezés monumentalizálására szolgál.

A felirat nemcsak jelenvaló közönséghez szól, mint a szóhagyomány szövege, hanem mindig a jelen helyzetre is

vonatkozik. „ITT NYUGSZIK . . .“ a térnek csak egy adott pontján bír értelemmel. Mondatai olyanok, mint a jelbeszéd primitív mondatai: a mondat pszichológiai középpontja mindig maga a beszélő, ill. az a tárgy, mely az inscriptiot hordozza. Az inscriptio ezért a legobjektívebb, a legprimitívebb és legkonkrétebb írásmű: a jel és a jelölt tárgy között a kapcsolat még közvetlenül fölismerhető benne. Természetes, hogy a szellemi fejlődés magasabb fokán az epigraphia terén is kialakul az átvitt értelmű, elvontabb, szimbolikus felirat és epigramm, amint a jelbeszéd is kifejleszti magasabb fokon a szimbolikus gesztust, de eredeti rámutató funkciója szerint a felirat, mint a népies felirat legtöbbje a mai napig, jelen helyzetre vonatkozik és jelenvaló közönségnek szól.

Későbbi írásműveknél a tartalom szempontjából közömbös az anyag, amelyre a betűt ráírják, mert az olvasó az írást elvonatkoztatja a pergamenttől vagy a papiroستól, melyen a betűket meglátja. Az inscriptionál az írás és az írott anyag még differenciálatlanul egybeolvad egy vizuális összbenyomássá és a kettő együttesen egymásra vonatkoztatva tesz ki értelmes mondatot. A pergamentre és a papirosra írt későbbi írásművekben a mű szerzője beszél az olvasóhoz — az inscriptio szerzője a legmélyebb személytelenségbe merül, a feliratban nem ő, hanem a tárgy beszél, mely az írást hordozza. Mintegy a tárgy maga szólal meg és kifejezi a maga lényegét azok előtt, kik vele szembe kerülnek. Az inscriptio ebből a szempontból hasonlóná lesz a szóhagyomány legegyszerűbb, chorikus előadásához: a karénekekben a közönség csak magát adja, önmagát fejezi ki tekintet nélkül a kívül állókra és az éneklők nem gondolnak vele, megértik-e mások az éneket vagy sem. Az igazi inscriptionál is a tárgy csak önmagában szólal meg és a mellette elhaladó ember csak esetleges tanuja lesz annak, hogy a tárgy a maga mivoltát kifejezi az örökkévalóság számára. Az inscriptio „inkább az isteneknek szól mint az embereknek“ — Vosslernek ez a meghatározása kiélezve formulázza meg azt a gondolatot, hogy a közérthető közlés be nem avatottak számára az epigraphiában csak másodrendű jelentőséggel bír.² Talán ebben a kö-

² „Die ältesten Aufzeichnungen der antiken Sprachen sind hieroglyphisch, dh. für die Gottheit, für die Ewigkeit und nur in zweiter Linie für die Menschheit und für das Zeitliche bestimmt. Die ersten

rülményben kell annak a sajátságos jelenségnek magyarázatát keresni, hogy az epigraphia még akkor is, mikor az írásbeliség már régen meghódította a vulgáris nyelveket és a latin nyelv már régen megszűnt a közérthetőség nyelve lenni, változatlanul megmaradt a latin nyelv mellett — mintha a dolgok más, ünnepélyesebb, objektivebb, „lapidáris“ nyelven szólalnának meg, mint a mellettük elhaladó, múlandó emberek. Vulgáris nyelven monumentális epigraphia nem fejlődött.

Az inscriptio — mint alább látni fogjuk — a könyvek címlapján él tovább és a könyvcímek által vesz részt az irodalom fejlődésében.

3. Az írás fejlődése az inscriptiók kőbe vésett betűiből indul ki és elvezet a mai kornak írással telített műveltségéhez. Idővel mindig többen és többen tanulnak meg írni és olvasni, a betű használata egyre általánosabb lesz, az írott betű egyre mélyebben hatol az emberek gondolkodásába és egyre jobban lenyüggözi a nyelvüket. Ebben a fejlődésben az írott betű félelmetes hatalommá növekedik, mindennapos életszükséglet lesz belőle, végre gépek ontják az ólombetűk tömegét, hogy az írott szó a tömeg igényeinek meg tudjon felelni. Az írásnak ez a térhódítása a szellemi fejlődésnek útját mutatja: az irodalmi műveltség keletkezése is egyike azon jelenségeknek, melyek az írni-olvasni tudás terjedésével és a betű növekvő hatalmával járnak. A szellemi fejlődés útján előrehaladva fokozatosan átalakul az írás-olvasás technikája és társadalmi funkciója: ennek az átalakulásnak néhány kiemelkedő mozzanatát fogjuk a következőkben megfigyelni.

Mikor az írott betű elkülönül az anyagtól, amelyre írva van és a pergamenttől független szellemi hatalommá önállósul, hódító útjának kezdetén az írás még megőríz valamit az epigraphia szófukar ünnepélyességéből. Nemcsak a betűk alakjában, mintha az anyag, melyre írnak, nem is pergament, hanem érc vagy kő volna, a kézírás eleinte az inscriptiók nehézkes kapitális betűit „vési“ (angol to write) meg festi (gót mëljan) a pergamentre, elárulva azt, hogy az

Motive der Schrift sind metaphysisch, die ersten Schriftwerke sind Denkmäler, Monumenta, keine Dokumenta...“ Vossler: Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung. 1921. 1. 1.

írás eredetileg az epigraphia céljainak szolgált.³ A betű csak lassan alkalmazkodott a folyóírás céljainak megfelelő kisebb és mozgékonyabb formákhoz, még nehezebben különült el az anyagtól, amelyre ráírták. Amint a beszéd kezdetleges fokon egybeolvad a gesztussal és csak lassan abstrahálódik a beszélő ember vizuális összbenyomásától pusztán hallás által felfogható és megérthető tartalommal, úgy az írott betű is csak fokozatos fejlődés után válik ki abból az egységes képből, melyet az írott munka az olvasóban kelt. Az írásbeliség kezdetén a kézirat külsősége sokkal inkább befolyásolja az olvasót, sokkal jobban összenő a ráírt szöveggel, mint a mi modernebb, differenciáltabban olvasó korunkban. A kézirat alakja, a pergamentlap formája, az írás és a díszítés elosztása, az iniciálék színe és a kötés anyaga: a kézirat egész konkrét megjelenése az írásbeliség kezdetén hozzátartozott a munka individualitásához, jobban egybeforrott a mű szellemi tartalmával, (ezáltal közelebb ért az inscriptióhoz, amely még mindenben összekapcsolódik a maga objectumával), mint az írásbeliség későbbi fázisában, mikor a szöveg fizikai képe és a szöveg szellemi tartalma elkülönül egymástól és a kéziratok tarka sokfélesége elmerül a nyomtatott betűk egyhangúságában. A középkori írásbeliség első korszakában, a XIII. századig, a pergamentet gyakran bíborral festették, a szöveget meg arany betűkkel írták, mert monumentálisnak, ünnepélyesnek érezték a betűt a pergament lapjain is. Mikor Bonifacius ilyen díszesen másoltatta le Péter apostol leveleit, kérését azzal indokolta, hogy az arany írás a mű iránt tiszteletet kelt és azt tekintélyben magasra emeli azok szemében, akiknek prédikál, mert azok szeme az érzéki dolgok iránt fogékony.⁴ Az írástalan germánok a szöveg tartalmát

³ „Die Majuskelhandschrift, sowohl die in Kapitale, die sich unmittelbar an die Schrift der Steindenkmäler anlehnte, wie auch die Unziale, die im Gegensatz zur Denkmalschrift als Buchschrift gedacht war, zeigen einen nicht nur dem modernen Auge, sondern dem Buchschriftwesen überhaupt fremdartigen Charakter: es sind im wesentlichen doch geschriebene Monumente. Das Buch, das Blatt erheischt im allgemeinen weder die imposante Grösse, die der Majuskelbuchstabe grundsätzlich hat, noch eignen sich diese gleichmässig aneinander gereihten Buchstabenbilder für rasches und fließendes Lesen. Bretholz: Lateinische Paläographie, Grundriss der Geschichtswissenschaft T. I. 57. I.

⁴ Wattenbach: Das Schriftwesen im Mittelalter. Leipzig. 1871.

még nem vonatkoztatták el a szöveg látható alakjától, a betűktől és az anyagtól, melyeken a betűket írva látták.

Megszoktuk, szinte magától értetődőnek tartjuk, hogy a középkori irodalom emlékei temérdek fáradsággal írott, festett, illuminált, iniciálékkal díszített és művészileg alakított kéziratokban maradtak fenn. Miért? Mert az írásbeliség kezdő korában az írott munka még nem szublimálódott elvont szellemi jelenséggé, hanem az epigraphia emlékeihez hasonlóan mint konkrétum kerül az emberek elé. A mű azonos a kézirattal: kézzelfogható tárgy, melyet az ember ép oly bensőséges művészettel alakít, mint a benne foglalt szellemi tartalmat. Mai irodalmi gondolkodásunk fennakad azon, ami a középkori írásbeliség szempontjából magától értetődik, hogy pl. három jámbor költemény kézzelfogható ereklje legyen. „Ha az asszony ezt a három éneket jobb kezébe fogja, mikor a szobába tér, nem szenved sokáig asszonyi fájdalmat.“* Mivel a munka szellemi tartalma így teljesen felolvad a mű esetleges kéziratos alakjával, a modern szövegkiadásra törekvő philologus mindig nehéz feladat előtt áll, mikor a középkori kéziratot művet nyomtatott könyvvé akarja átválttatni. A nyomdafesték kiemeli a középkori művet a maga éltető eleméből, a kézirat-művészet intim és individuális formáiból, csak a szövegre irányítja figyelmünket és elvont olvasásra késztet, holott a kézirat mű a maga eredeti alakjában már külső megjelenése által az „érzéki dolgok iránt fogékony szemre“ is hatással kíván lenni. Akik a betűírást nem értették meg, megértették az illusztrátor képírását.

4. A betűk alakjánál és a kézirat díszítésénél is jobban az írástudás egyházi ápolása árulja el, hogy a betű voltaképp kőről vagy ércről került a pergament lapjaira. A betűnek nem volt eredeti rendeltetése, hogy akárki leírja vagy akárki elolvassa, hanem, mintha csakugyan az istenek számára volna rendelve, az írás mindenütt, a nyugati műveltség határain túl is, mint hieratikus tudomány jelentkezik és

146. I. Bonifacius levele Eadburghoz 735-ből: „ut mihi cum auro conscribas epistolas domini mei sancti Petri apostoli ad honorem et reverentiam sanctorum scriptarum ante oculos carnalium in praedicando.“ Wattenbach 147. l.

* Wesle, Carl: Priester Wernhers Maria, 1927, 139. l.

kizárja a be nem avatottak profán tömegét. A betű későbbi publicitását megelőzte a titkosság, mely a germán *rúna* szóban kifejeződik és az írást kevesek kiváltságává tette. Így volt ez akkor is, mikor a latin írás az írás-tudatlan nem-latin népekre átterjedt.⁵

Az egész nyugati műveltség területén a latin írás befogadása együtt járt a nyugati kereszténység térhódításával és ez a szövegség írás és egyház között századokig tart s az írásbeliség történetét a legszorosabban összekapcsolja az egyház történetével. Irni-olvasni eleinte csak a klérus tudott és az is csak latin nyelven: nem csoda, hogy a nép a nyelv lerajzolásában egyházi kiváltságot látott, mely a vallásos misztériumok ápolásához volt hasonló. Kolostorokból indul ki az írott betű világhódító expansiója, még pedig kettős irányban: egyik irányban a klérus zárt köréről átterjed a profán néptömegre, másik irányban átlépi a sacrális latin nyelv határait és meghódítja az íratlan vulgáris nyelveket. Mindkét expansió kivonja az írást az egyház hatásköre alól, lehántja róla a vallásos jelleget és a publicitás eszközét kovácsolja belőle.

A középkori egyház, bármennyire felkarolta is a saját kebelében a latin írást, nem tekintette a maga feladatának, hogy a betű ismeretét a nép széles rétegeiben elterjessze. Az analfabétizmus elleni küzdelem, a népművelésnek ez a modern törekvése ellenkezett volna a középkori egyház hieratikus szervezetével, ellenkezett volna az egyház egész lépcsőzetesen emelkedő fölépítésével, mely szellemi javak elosztásában is különbséget tud tenni a pásztor és a nyáj, a szellemi vezetésre hivatott klérus és a klérus által vezetett profán tömeg között. A klérus nemcsak egyházi hivatása és szent életformája által különbözik a világiaktól, hanem kiemelkedik közülök a műveltség szellemi hatalma által is, elsősorban írnutudása és latin nyelvtudása által — a nép pedig rá van utalva a klérus szellemi vezetésére vallásos életében, a klérus kezei által részesül a szentségek áldásaiban és azokban a lelki javakban, melyek a földön túl üdvösséget nyújtanak számára, de rászorúl a klérus közvetlen segítségére akkor is,

⁵ Ezt a gondolatot igazolja termédek példával M. Mieses: Die Gesetze der Schriftgeschichte, 199. Ismertetését v. ö. Zolnai Béla: Minerva 1926. 35. l.

mikor a mindennapos életben be akar tekinteni a betű ismeretlen birodalmába.

A latin írás az egyház oltalma alatt terjedt el és hódított meg idegen nyelveket, ebben nem lehet kétség — mégis azt látjuk, hogy a középkori egyház vallásossága, mely a nép nagy tömegeire van szabva, az írástalanság jegyében áll. A jó keresztény akár analfabéta is lehet, neki nincs szüksége arra, hogy írni tudjon, sőt az írásbeliség térhódítása után megfigyelhetjük, hogy az egyház néha a maga igazibb híveinek tartja az írás-tudatlanokat, mint az írástudókat (Minerva, 1925, 66. l.). Az egyház ekkor még nem serkenti a keresztényeket arra, hogy az írást megtanulják, hanem írás nélkül hat a tömegekre, mindenkihez szól látható szertartásokkal és a közvetlen élőszó által. Az egyház szertartásain jelen kell lenni: miként az élőszó csak a jelenvaló közönségre hat, úgy a szimbolikus cselekmények is személy szerint való jelenlétre köteleznek és ez a személyes megjelenés az oltár előtt az egyetlen út, mely a boldogulás felé vezet. A bibliát nem maga olvassa a hívő, hanem azt megint az egyház közvetíti vele a klérus útján élőszó által, hogy az írástudatlan is megértse. A vallásosság kánonja nem lehet írott szöveg az analfabéta számára, ezért nem a biblia írott hagyományára építi elsősorban az egyház a maga tradícióját, hanem a személyi folytonosságra, arra a kontinuitásra, mely a szóhagyományt létrehozza — és valóban, az írástalan ember számára a személyi folytonosság Krisztus és az egyház között sokkal konkrétebb és megnyugtatóbb módon igazolja az egyház auctoritását, mint a néma, elvont írás, melyet el sem tudna olvasni: az egyház fejének kijelentésében tisztábban érzi megnyilvánulni az isteni akaratot, mint a biblia betűiben. Az írásbeliség kezdetén a szóhagyománynak nagyobb hitele, bizonyító ereje van, mint az írott betűnek.⁶ Extra ecclesiam nulla salus: nemesak az üdvösségre, hanem a szellemi javakra is vonatkozott: az egyházon kívül nem vezetett út az írásbeli-

⁶ V. ö. Religion in Geschichte u. Gegenwart. Papias püspök jellemző mondását: „Wenn aber auch irgend ein Gefolgsmann der Aelteren kam, so pflegte ich nach den Worten der Aelteren zu forschen... denn ich war der Meinung, dass das aus den Büchern stammende mich nicht so sehr fördere, als das, was von dem lebendigen und bleibenden Worte kommt.“

ség felé. A betű ezért az irodalmi fejlődés kezdő korában író és olvasó szempontjából csak a klérus zárt és aránylag kicsiny társadalmi osztályának használatára szolgál: egyháziak írnak egyháziak számára — a világiak nagy tömege megmaradt a gyermeki írástalanság ősi állapotában.

5. A betű ismerete azonban az egyház segítségével nélkül is, talán néha az egyház akarata ellenére is terjedni kezd az egyház falain kívül az írástudatlan hívők körében. Az írás demokratizálódik és profanizálódik, leveti magáról a vallásos és tudományos jelleget és praktikus szükségleteknek szolgál világiak kezében. Az írás társadalmi funkciójának ez az elváltozása a XII. században kezdődik, de a XIII. század óta egyre növekedő erővel fokozódik. Mintha megnyílnának a sorompók, melyek az írás terjedésének eddig útját állották, a XIII. század óta világiak tömegesen kezdik elsajátítani az írás használatát: eddig egyháziak írtak latin nyelven, most világiak kezdenek írni vulgáris nyelven. Latin írásjegyekkel eredetileg csak latin nyelvű szöveget lehetett megrögzíteni: a vulgáris nyelv íratlan maradt, mert nem volt tradíció, mely a latin írást ilyen használatra alkalmassá, nem volt közönség, mely szükségessé tette volna. Ennek ellenére a vulgáris irodalom kolostorokban kezdődik: előbb esetlegesen és ötletszerűen leírt kisebb szövegeket találunk elszórva latin kolostori kéziratokban, majd egyes szerzetes-írók irodalomteremtő akarattal tudatosan és tervszerűen alkalmazzák a latin írást a nép nyelvére és a latin példát követve szinte programszerűen látnak hozzá a vulgáris irodalom megteremtéséhez.

A vulgáris irodalmak ideje mégis csak akkor érkezett el, mikor az írás világi kezekbe került és az egyházon kívül is szinte elementáris erővel támadt fel az írás szükséglete. Mi keltette föl ezt a buzgalmat az írott betű iránt? mi okozta, hogy az írítudás laikusok körében rohamosan terjedni kezd? mennyiben járult hozzá az egyház az írás expansiójához? miként történt, hogy latin írással nem-latin nyelven irodalom keletkezik? Ezekre az alapvető kérdésekre irodalomtörténetünk még nem tudott megnyugtató feleletet találni.

Mindezek a kérdések felmerülnek, ha meg akarjuk magyarázni: hogy miként keletkezett pl. a magyar kódexiro-

dalom. A pontosabb megfigyelés mindenkép arra a meggyőződésre fog vezetni, hogy a magyar kódexirodalom nem izolált kezdemény, hanem egyike azon jelenségeknek, melyek a betű egyetemes, egész Nyugaton végighaladó térhódításának nyomában keletkeznek. A külföldi írástörténet „az írásbeliség felújulása korának” nevezi azt a kort, melyből a magyar nyelvű irodalom első emlékei fenmaradtak.⁷

Az írás terjedése és a vulgáris irodalmak keletkezése együtt jár azzal a társadalmi gazdasági átalakulással, melyet városiasodásnak vagy polgárosodásnak neveznek. A betű térhódítása nem képzelhető el a városok keletkezése nélkül: a városi polgárságban alakul ki az a föltörekvő társadalmi osztály, amely ráeszmél az írott betű hatalmára és elsőnek sajátítja el a klerustól a betű használatát. Az eksklusiv egyházi tudomány átváltozott polgári, céhbeli mesterséggé, majd elvesztette a foglalkozásszerű mesterség jellegét is és általában alkotó eleme lett a polgári műveltségnek. A vidéken élő nemességet nem hajtotta ez a buzgalom az írástudás elsajátítására, nem követte Nagy Károly példáját, aki Einhard elbeszélése szerint még öregkorában viasztablát tartott párnája alatt, hogy álmatlan órákban kezét a betűk rajzolására szoktassa... a feudális nemesség csak az írást, de nem az írástudást kerítette a maga hatalmába. A kéziratos irodalom bőkezű maecenásai a nemesség sorából kerültek ki, a legszebb kéziratok az ő rendelkezésükre készültek, de még ezek az irodalompartoló maecenások sem tanulták meg maguk az írást, hanem hivatásos egyházi vagy polgári scriptorokat fogadtak, velők írástak és olvastattak fel, maguk pedig megmaradtak az öröklött írástudatlanságban. A szegényebb polgár ellenben maga igyekezett az írást elsajátítani.

6. Az írásbeliség rohamos előrehaladása maga után vonja az írás-olvasás külső formáinak átalakulását. A folytonos gyakorlat és az egyre növekvő kelendőség, mint minden más téren, az írás-olvasás terén is a gyorsabb, ügyesebb módszerekhez, a tempó gyorsulásához és mechanizálódásához vezet. Átalakul mindeneke előtt az írás anyaga: a pergament, melyet kezdetben használtak, mindinkább hát-

⁷ V. ö. Cikkem: Kódexirodalmunk eredete, Minerva 1923, 56. l. és Hajnal István: Írástörténet az írásbeliség felújítása korából. Budapest 1921.

térbe szorúl az újabbkeletű papiros mellett. A pergament nehézkes, költséges, de tartós volt, csaknem oly állandónak bizonyult, mint az érc vagy a kő, melyre inscriptiót véstek és ezért bizonyos határokon belül meg tudta óvni az írás eksklusív és ünnepélyes jellegét. A papiros vele szemben könnyebb, olcsóbb, romlandóbb tömegcikké teszi az írott munkát, mindenkép hozzájárúl ahhoz, hogy az írás a hétköznapi polgári használatra alkalmas legyen. Az írott munkának ez a demokratizálódása merőben külsőleges technikai átalakulásnak látszik, de ez a technikai változás része annak a nagy metamorphosisnak, melyen az írás az első inscriptiók óta keresztül ment. Ebben a technikai fejlődésben az írott betű egyre mozgékonyabb, folyóírásra és olvasásra alkalmasabb formákat ölt, de ugyanakkor mindjobban leveti magáról a járulékos idegen elemeket, mindinkább azzá lesz, aminek hivatása szerint lennie kell és mind teljesebben bontakoztatja ki a maga igazi természetét, mely a néma, elvont, objektív kifejezésre van hivatva.

Kezdetben a betű még mindenben összeforrott a hanggal: az írott szöveg az individuális beszédnek hangról-hangra lerajzolt képe volt, melyet az író hangosan betűzve másolt le, az olvasó pedig hangosan sillabizálva olvasott el. Ma már alig tudjuk átélni a kezdő írásbeliség nehézségeit, nehezen tudjuk elképzelni, milyen akadályokat kellett leküzdenie az elsőeknek, akik hagyomány nélkül saját hallásuk után indulva próbálták lerögzíteni az akusztikai benyomásokat, melyeket írásjel még nem érintett. De maradtak fenn nyilatkozatok, a próbálkozások sóhajai a hang és betű első találkozásának idejéből és ezek beszédes bizonyosságai a kezdet nehézségeinek. Pedig rendszerint csupán arról volt szó, hogy a latin nyelv használatos írásjegyeit alkalmazni kellett az íratlan vulgáris nyelv lerajzolására, de ez a művelet már lassú fáradságos hang-elemzéssé tette az írást és hozzá még — amit nem várunk, de amit a német irodalomban pl. Otfrid vagy Notker megerősít — a latin nyelvhez szokott szemre komikusan hatott. Szokatlan benyomás volt a vulgáris beszédet a latin írás betűibe öltözve látni, talán groteszkebbül hatott, mint Petőfi *Quichqueuuche*-e francia helyesírással (Minerva 1926, 54). Hogy az írás által még el nem rontott hallás mily elfogulatlan és érintetlen frissességgel tudja felfogni a beszéd akusz-

tikai benyomásait, annak mértéke lehet az a csodálatos finomság és következetesség, melyet a beszélt nyelvre támaszkodó írók néha a hangjelölésben elérnek (pl. négyféle e-hang megkülönböztetése magyar kódexekben és korai nyomtatványokban).

A gyakorlat előbb-utóbb legyőzte a hangábrázolás első nehézségeit és idővel hagyományt fejlesztett, mely az írást viszonylagosan függetlenítette a hangos beszédétől, azonban a hangos artikuláció még sokáig, a betű fokozatos önállósulása idején is az írásnak és olvasásnak természetes kísérője maradt. Az eleven szóbeliség nem némul el egyszerre, mikor az írás kezdődik, hanem sokáig tovább él az írás és olvasás gyakorlatában. A „hangos írás” és „hangos olvasás” az írásbeliség kezdetének természetes állapota:⁸ az írásbeliség primitívebb és konkrétebb formája, mely még közel esik az élőszóhoz és mint szükségszerű átmenet a teljes szóbeliséget átvezeti az abszolút, néma írásbeliséghez. Amint a gyermek is, mikor sillabizál, még „hangosan” ír és olvas, mert gyakorlat híjján az írásképet előbb a hangsorra, a hangsort pedig a jelölt tárgyképzetre vonatkoztatja, nem egy lépéssel, hanem kettővel, a hangkép segítségével végzi azt az abstrakciót, melyet az írás vagy olvasás szükségessé tesz.

Az írásbeliség e fejletlen fokán az írást gyakran nemcsak az írónak, hanem a diktálónak hangja kíséri; az olvasó is többnyire nemcsak önmagának olvas hangosan, hanem felolvas a hallgatók kedvéért. Mikor még kevesen tudnak olvasni és még kevesebben írni, az írás-olvasásban rendszerint társas tevékenységet kell látnunk, mert az írástudatlanok a beavatottak segítségére szorúlnak, hogy a betű elvontabb világával érintkezésbe jussanak. Az analfabetizmus a diktálásnak és a hangos olvasásnak televény talaja. Mennél kevesebben vannak, akik írni és olvasni tudnak, annál kevesettebb ez a tudás, hivatásszerű mesterség fejlődik belőle vagy üzletté lesz népies frequenciával, a levélírók és felolvasók üzletévé, amely ma is tenyészik a nápolyi kolonnádok alatt vagy a palermói börtönök vidékén. A középkor első felében, mikor a betű még nem hatolt a nép széles rétegeibe,

⁸ Josef Balogh: „Voces Paginarum” Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. 1927. Leipz.

az írott munka gyakran diktálva készült és rendszerint felolvasásra volt szánva. Az írás maecenásai is többnyire azok sorából kerültek ki, akik nem tudtak sem írni, sem olvasni, talán nem is igen kívánták ezt a tudást elsajátítani, hanem ezt az írás hivatásszerű mesterembereire bízták, akikkel a kívánt művet megíratták és a szöveget felolvastatták. A kéziratot munkát ekkor vagy „olvassák vagy hallják”: fennhangon olvasták nemcsak az olvasásért, hanem a hallgató közönség kedvéért.⁹

Miként az írásnak, úgy az olvasásnak gyakorlata is hagyományt, stílust teremtett, csak hogy míg az írás-hagyomány mint történelmi dokumentum fenmarad és ma is tanulmányozható, addig a felolvasás hagyománya elveszett, mert azt, mint az eleven szóbeliséget, semmisen rögzítette meg. Milyen volt a felolvasás módja az írásbeliség első fejlődése idején pl. a német vagy a magyar irodalom körében? Ez a kérdés nem lehet közömbös a középkori irodalom szempontjából, hiszen igen sok ebből a korból fenmaradt írásnak körülbelül csak hangjegyszerű jelentősége van: írásjel, mely csak a hangos olvasás által lesz konkrét valósággá. Nem ismerjük meg az ily felolvasásra szánt művet, ha azt pusztán szemmel, némán olvasva képzeljük, valószínűen akkor sem járunk közel a történelmi valósághoz, ha azt a mai gyakorlat szerint hangosan olvassuk. Mert ma, a szemmel való néma olvasás korában már nincs tradíciója, nincsen önálló stílusa a hangos olvasásnak: a felolvasó ma többnyire arra törekszik, hogy „természetes” legyen, hogy az írástalan kifejezés hangnemét eltalálja és a próza megszokott beszédmódjába mindenben beilleszkedjen. Ez az alkalmazkodás az írástalan beszéd tempójához és melódiájához a felolvasás naturalisztikus stílusát hozza létre — ez a modern gyakorlat azonban nem lehet azonos a hangos olvasásnak azzal a las-

⁹ Közönséges formula a középkori német kéziratok irodalmában, tovább él a könyvnyomtatás korában, pl. Luther, weimari kiadás: II, 69: „die diesen brieff sehen, hören und lessen“; VI, 476: „einen jeglichen, der diess buchlein lisset oder horett“; XVIII, 224: „hören und lesen“ stb. Ezt az eleven szóbeliséggel telített írást sóvárogja vissza Nietzsche: „Dies deutsche Buch... gerade in Deutschland ist diess Buch am nachlässigsten gelesen, am schelchtesten gehört worden.“ Musarion-kiad. VIII. 12.

sabban haladó, gravitációs módjával, melyet a kevesebbet író és kevesebbet olvasó középkori írásbeliség követett. Minden jel arra mutat, hogy a hangos olvasás előadásmódja eleinte érezhetően különbözött az írástalan beszéd megszokott hanghordozásától és hogy ez az előadásmód egyházi eredetű. Mert az egyház nyilván nemcsak az írásnak, hanem az írással együtt a hangos olvasásnak gyakorlatát is ápolta az írástalan műveltség körében. Hogy milyen volt az egyház olvasáshagyománya, amely az írással karöltve a kolostorokból kiindulva a profán műveltségre is átterjedt, honnan ered és miként differenciálódott — ezek az alapkérdések még tisztázásra várnak. Az egyház körében a mai napig fenmaradt a hangos olvasásnak egy különös, az énekhez közeledő faja, amely a mondat első és utolsó szótagját elnyújtva csaknem teljesen énekké alakul át. A mise alatt az evangélium hangos felolvasása (lectio) az előadásnak ezt a „cantare“-nek, „cantare vel legere“-nek nevezett, ének és recitáció között haladó módját követi. Ehhez a régi egyházi hangos olvasáshoz hasonló énekszerű recitáció lehetett a hangos olvasásnak az az alapformája, melyet a profán munkák felolvasásánál is alkalmaztak. A középkori német irodalomban tömérdek példa igazolja, hogy a „könyvet énekelni“, „olvasni és énekelni“ szokták: igaz, ezek formulaszerű kifejezések, melyekről kiderült, hogy egyházi-biblikus eredetűek,¹⁰ mégis arra engednek következtetni, hogy a hangos olvasás gyakorlata, miként a rávonatkozó szóhasználat, az egyház körében alakult ki és ez az egyházi eredetű hangos olvasás nem nagyon különbözött az énektől.

A felolvasással párhuzamba állítható a „hangos“ írásnak társas formája: a diktálás. Középkori szóhasználatban *dicta-*

¹⁰ Schwietering: Singen und Sagen, 1908 inkább a formulák eredetével, mint azok egyházi jelentésével foglalkozik. Ulphilas bibliájában is *siggan* az olvasást jelenti. Nemcsak a formulák terjedtek el az egyházon kívül, hanem a hangos olvasás is, amire ezek a formulák vonatkoznak. — Nietzsche ezeket mondja: „Man hat eine Art Nachklang dieses Recitativ-Tons in dem sogenannten Lections-ton, mit welchem in der katholischen Kirche die Evangelien, die Episteln, manche Gebete vorgetragen werden. Der lesende Priester macht bei den Interpunctionen und Schlüssen der Sätze gewisse Flexionen der Stimme, wodurch die Deutlichkeit des Vortrags gesichert und zugleich Monotonie vermieden wird.“ III. k. 86. I.

re rendszerint annyit tesz, mint írni, ami arra mutat, hogy írás (különösen a fogalmazással kapcsolatos írás) és a diktálás, összetartozandó, azonos fogalmakká lettek.¹¹ Nem véletlen, hogy az írásbeliség kezdő korában csak ritkán fordul elő „eredeti fogalmazvány“, alig találunk példát (a német irodalom körében) az írásnak arra a fajára, hogy az író írás közben maga alkotja a szöveget. A szerző, ha fogalmaz, rendszerint diktál, a scriptor pedig, ha nem másol, többnyire csak megrögzíti a pergamenten azt a szöveget, amely írás nélkül, szóbelileg, „mondva-csinálva“ keletkezett és arra van szánva, hogy írás nélkül szóbeli előadás által hasson. A legrégebb írott munkákból, a magyar irodalomban csakúgy, mint a németben, kirívóan kiütöknöznek a szóbeli előadás sajátosságai.

Az írásbeliség nagy átalakulása akkor következik be, mikor az írás és olvasás fokozatosan elnémül. Mindig többen tanulnak meg írni és olvasni, egyre emelkedik azok száma, akik saját használatukra írnak és saját maguknak olvasnak. A sajátkezű írók és az önolvasók növekvő száma lassan feleslegessé teszi a diktálást és felolvasást. Az írás individuális tevékenységgé lesz és az egyes ember szélesebb és szélesebb rétegekben önállósul a betű használatában. Mikor a személy autarkiaja az írásban mind általánosabbá lesz, az individuális gyakorlatban is lejár az írással egybeforrott élőszó ideje: a hangosan sillabizáló író vagy olvasó előbb-utóbb elnémül, ha az írott betűvel magára marad és nincs aki hallgassa. Az elnémülés előbb egyeseknél következett be és valamikor újszerű, föltűnéstkeltő jelenség volt:¹² de fokozatosan általánosult, amint az írásbeliség fejlődése előrehaladt. Az írásnak ezt az elszakadását az eleven szóbeliségtől lehet kárhóztatni, Nietzsche pl. szenvedélyesen küzdött ellene, lehet az értékesnek tartott cél szempontjából hanyatlásnak tekinteni: de a szellemi fejlődés szempontjából ez az elnémülés szükségszerű eredménye az írásbeliség folytonos előrehaladásának. A néma olvasás az absztrakció magasabb fokán áll, mint a hangos sillabizálás. Az elnémulás által lehámlik a betűről a járulékos elem, az artikuláció és a hallás ragad-

¹¹ V. ö. Wattenbach id. m. 268. Szent Gellért „dictabat libros quos propria manu scribebat.“ Endlicher p. 214. — Norden: Die antike Kunstprosa. II. k. 954. Geschichte des Wortes *dictare*.

¹² A példák sora Balogh id. m.

ványa, a betű megtisztúl az írástalan állapot örökletes maradványaitól és ezen megtisztulás után lesz alkalmassá arra, hogy a nyelv objektív és elvont kifejező eszközévé, az író és olvasó számára tiszta szemléletté finomúljon.

7. Az írás térhódításának egy további, szembetűnő mozzanatát a kézirat-másolás gyakorlatában kell megfigyelni. A másolástól függ a kézirat mű publicitása, a másolás dönti el a kézirat korában, vajjon társadalmi jelenséggé, irodalomná lesz-e az egyes embernek írói alkotása. Mennél szélesebb körben ébred a fogékonyság az írott betű iránt: annál élénkebb a kéziratmásolók tevékenysége és annál több kéziratpéldányban jelenik meg ugyanaz a munka a közönség előtt. A másolás jelentősége így nőttön-nő az írás fejlődésével.

Primitív fokon a szöveg még teljesen egybeforr a maga egyszeri, esetleges írásos megjelenésével. Az inscriptió, mint láttuk, le nem másolható, mert a benne foglalt tartalom értelmét vesztené, ha azt a maga eredeti írott alakjától elválasztanók. Ez a kezdetleges kapcsolat, mely az írásra szánt szöveg és a szöveg első leírása között fennáll, sokáig megmarad a kézirat irodalomban és tovább él még akkor is, mikor az írás térfoglalása egyre általánosabbá teszi a kézirat újabb és újabb leírását. A másolás azonban szükségszerűen arra vezet, hogy ez a kezdetleges kapcsolat szöveg és kézirat között megszakadjon. A sokszoros leírás elkülöníti az írott munkát a maga eredeti írásos megtestesülésétől, ugyanegy szöveget több kéziratpéldányban tesz látható valósággá és ezzel határvonalat húz a másoló munkája és a szerző alkotása között. A másoló munkája a kéziratok sokaságát termeli, a szerző műve csak egy és csak esetlegesen objektíválódik egyik vagy másik kéziratpéldányban. Ez az elkülönülés azonban a kézirat irodalomnak csak legfejlettebb fokán alakul ki és voltaképp csak a könyvnyomtatás korában érik meg teljesen.

Hogy egyik mű több kéziratban marad fenn mint a másik, ez a különbözőség nemcsak abból származik, hogy az egyik szöveg valami oknál fogva, talán hasznossága vagy szépsége által nagyobb vonzóerővel bírt az emberekre, mint a kevesebbszer leírt szöveg, hanem függ elsősorban az írni és olvasni-tudás terjedésétől és az írásbeliség állapotától.

Fejlettebb írásgyakorlat mellett több példányban íródik le ugyanaz a szöveg, mint az írásbeliség kezdetleges fokán, pl. a XV. században aránylag könnyebben ér el irodalmi munka magasabb kézirat számát, mint a X. század kezdetleges viszonyai között. Különösen akkor növekedik a kéziratok példányszáma, mikor a hallgató közönség fokozatosan átalakul olvasó közönséggé. A felolvasás által terjesztett mű kevés kézirattal nagy publicitást érhet el, de már több kéziratpéldányra van szükség, mikor a hallgatók olvasókká válnak és saját olvasás által akarják megismerni a szöveget.

Azonban nemcsak a kéziratok mennyisége és annak számszerű növekedése mutat arra, hogy az írás fokozatosan előrehalad. A mennyiségnél is jobban a minőség: a kéziratok művészi kidolgozása és szöveghűsége világítja meg az írásos műveltség mindenkori állapotát. Általában azt tapasztaljuk, amilyen mértékben növekedik a kéziratok mennyisége, olyan mértékben csökken az egyes kézirat-példány jelentősége vagy legalább is alászáll az előállítására fordított munkának az értéke és jutalma. A folytonos gyakorlat a kéziratmásolás terén is a gyorsabb, takarékosabb, kevesebb munkával rövidebb idő alatt célra vezető termeléshez vezet. A tömegesen másolt kéziratokból hiányzik az elmélyülés, kivész belőlük a betűrajzolás- és festésnek az a bensőséges művészete, amelynek legcsodásabb alkotásai még abból a korból valók, mikor az írás csak kevesek használatára szolgált. Nemhiába a kolostorok scriptoriumaiból indult ki az írás művészete: a világtagadás szelleme nyilvánul meg azokban a díszes, néha egy emberélet önmegtagadó munkáját fölemésztő kéziratműalkotásokban, melyek később az egyházon kívül, világi szférában keletkeztek. A mi sietve élő világunkkal teljes ellentétben hosszú évek áhitatos kitartó szorgalmát fordították az írók egy-egy díszesebb kézirat előállítására és az ilyen kézirat nagy értéket képviselt.¹³ A nyelvi kifejezés és írásnak művészete teljesen egybeforrott benne és a kéziratot semmi mással össze nem cserélhető, össze nem hasonlítható egyszeri iro-

¹³ Az Érdy-kódex címében: „Incipiunt epistole... cum diligenti cura et labore multis annis ad profectum legencium in materna lingua exarata.“ Nyelvelmléktár. IV. 1.

dalmi jelenséggé avatta. A kézirat művészi egyedülvalóságának el kellett homályosulnia, mikor a tömegtermelés a kéziratok sokaságát öntötte a piacra. Mennél inkább közeledünk a könyvnyomtatás elkövetkezendő korához, a kéziratmásolás annál inkább a puszta sokszorosításhoz lesz hasonlónvá. Az írott mű a szerző alkotta szövegben egyre határozottabb és állandóbb alakot nyer, egyre változatlanabbul tovább él a hagyományban, egyre inkább absztrahálódik a leírás és másolás esetlegességeitől. Az egyes kéziratpéldányok pedig mindinkább elvesztik az önértéket.

Azonban bármennyire is előrehaladt az írás a technizálódás és mechanizálódás útján, az írott mű a kézírás korában sohasem lett tetszés szerint sokszorosítható, egyéni tulajdonságok nélkül való tömegcikké. A kézirat mindig, a másolás tömegtermelése idején is megmaradt individuumnak: csak egy jellegzetes alakban valósítja meg az irodalmi művet és ez az egyszeri írott forma meg nem ismételtető, a másoló legjobb akaratából sem. A másoló bizonyos mértékig mindig újra alkot és a leggondosabb másolat, még ha a legnagyobb művészettel készül is, sohasem teljes és tökéletes kópiája az eredetinek. Amint a szóhagyományban egyik előadó sem ismétli meg mindenben a másikat, az íráshagyomány sem teremt két egyforma kéziratot. Ha a szöveg nem is változik, alakul a kézirat külső formája, és ha másban nem, az írás jellegzetes betűformáiban fejeződik ki a kéziratok különbözősége.

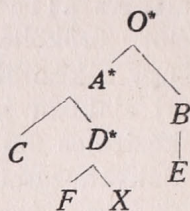
De nem találunk a középkori irodalomban két kéziratot, melynek szövege egymással pontosan megegyezne. A kézirat szöveg hasonlít a szóhagyomány szövegéhez abban, hogy minden ismétlés által újabb és újabb alakot ölt. Amint a szóhagyomány írástalan szövege csak sokalakúan él és csak helyhez és időhöz kötött variánsokban explikálódik a közönség előtt, a kézirat mű is csak egymástól különböző kéziratpéldányokban létezik a valóságban. Az írás ugyan nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a szöveg állandósuljon, de a kézirat mű ezt az állandóságot még el nem éri, hanem állandósulva is folyton alakítja a szövegét. A kézirat állandósuló szövege már nem fluktuál annyira, mint a szóhagyomány „alakuló” szövege és még nem annyira állandó,

mint a könyvnyomtatás által sokszorosított szöveg, hanem a kettő között haladva magában egyesíti a szöveg-alakulás és -állandóság sajátosságait. Az állandósuló szöveg a szóhagyomány szövegétől örökölte a változékonyságot, amely magával hozza, hogy a kéziratos mű ép úgy mint az írástalan szöveg új és új alakban jelenik meg a közönség előtt; de különbözik a kéziratos mű a pusztá szóbeliségtől abban, hogy a szöveg alakváltozásai nem múlnak el, mint a pillanatnyilag elhangzó élőszó, hanem írásban fenmaradnak és fenmaradásuk által a különböző szövegformák lassú kiegyenlítődése és egy állandó szöveg lassú kikristályosodása lehetővé válik. Ha a feltehető eredeti első szöveget *O*-val, a belőle származó variánsokat *A*, *B*, *C* stb.-vel jelöljük, akkor a szóhagyomány szövegei többnyire a következő képletet mutatják:

$$O - A - B - C - D - X$$

A kéziratos hagyomány szükségszerű változékonysága is onnan származik, hogy a kéziratos szöveg (*X*) rendszerint nem az eredeti szöveget (*O*-t) másolja, és nemcsak az eredeti szövegnek, hanem a közbeeső láncszemeknek (*A*, *B*, *C*, *D*) szövegsajátosságait is magában egyesíti. De különbözik a szóhagyománytól abban, hogy a szóbeli közvetítésnél a szöveg rendszerint csak egy forrásból, a közvetlenül előtte elhangzott régibb szövegből származik ($D > X$), mert az eredeti és a közvetítő variánsok (*O*, *A*, *B*, *C*) elenyésznek, — az írás ellenben megrögzíti őket, ezért az írott szöveg csak ritkán mutatja az egyenes leszármazásnak ezt az egyszerű képét. A másolt szöveg nem kapcsolódik szükségszerűen a hagyomány utolsó láncszeméhez ($D > X$), hanem visszatérhet a túlhaladott kezdetleges formákhoz (Pl. $A > X$), sőt visszatérhet az eredeti szöveghez is ($O > X$). A kéziratmásoló előtt néha több kézirat is fekszik és munkájában régibb és újabb variánsok keresztezhetik egymást. A szóhagyományról némi korlátozásokkal azt állíthatjuk, hogy a túlhaladott régibb variációk (*A*, *B*, *C*) nem befolyásolják az újabb szöveget (*X*-t): a kéziratos mű ellenben ép a különböző változatok lassú kiegyenlítődése és kereszteződése folytán nyer állandóbb alakot. Pl. az a három Mária-ének, melynek kézben-

viselése csodákat tesz, a következő stemma szerint lett ismételtelen leírva:*

A kéziratos szöveg elágazása az olyan családfához hasonlít, hol a régibb és újabb ágak egyformán friss oldalhajtásokat teremnek. Az ily származásképlet által is kifejezésre jut az a fölfogás, hogy minden egyes kéziratpéldány individuum, melyben az ősök tulajdonságai öröklődve tovább alakulnak. Azonban kérdésessé válik az ily ábrázolás értéke, mihelyt a másolás folyton növekvő gyakorlata lassan kivetkőzteti az egyes kéziratpéldányok szövegeit a maguk egyszeri különvalóságukból és a fejlődő polygraphia által ugyanaz a szöveg egyszerre több egyforma példányban íródik le.

A másolásnak ilyen fejlettebb típusa abból adódik, hogy diktálás után egyszerre többen írnak és egyidőben többszörösen másolják le ugyanazt a szöveget. A kézirat-termelésnek ez a módja gyakorlatban volt a rómaiaknál és az ilyen fokozott másolás lehetőségével számolni kell a középkori írásbeliség fejlettebb fokán is, mert ez a középkori írásbeliségben sem ismeretlen. Leginkább gyakorlati célú kéziratok készítésénél, oklevelek vagy tankönyvek írásánál használták, díszesebb kódexek írásánál természetesen nem alkalmazhatták.¹⁴ A diktálva-másolás az egyes másoláshoz mérten mindenkép az előrehaladottabb fokot jelzi az írásbeliség fejlődésében. Mikor e g y ütemre több kéz ír, iker-kéziratok keletkeznek, melyek egyszerre több példányban rögzítik meg ugyanazt a szöveget és hasonlatos voltak által nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az írott mű szövege állandóvá fejlődjék. A diktálás esetében a családfa már nem fejezheti ki a kéziratok filiációját, mert az

* Wesle, Carl: Priester Wernhers Maria 1927, 54. l.

¹⁴ Wattenbach id. m. 253—254. l.

együttes másolás egyes individuális kéziratpéldányok helyett több hasonló példányból adódó kézirat-típusokat termel:

$$O - (A, A_1, A_2, A_3, A_x)$$

A csoportos másolás által keletkezett egyforma vagy legalább is hasonlatos kéziratokat — a későbbi könyvnyomtatás nyelvén szólva — már „kiadás“-nak nevezhetjük. Az egyes másolatnál a „kiadás“ csak egy példányból áll, ill. minden egyes kéziratpéldány újabb javított kiadást jelent; a csoportos másolás esetében már több példány tesz egy kiadást és ebben van ennek a másolási módnak elvi jelentősége az írásbeliség fejlődésében. A diktálás által a másoló kezek száma szerint két vagy több, viszonylagosan csak igen csekély számú egyforma kézirat szöveg keletkezik. A csoportos írás mégis megvalósítja az egyforma szövegű példányok együttes előállításának elvét, a kézirat-másolást átvezeti a kézirat sokszorosítás technikájához és ezzel előkészíti a talajt arra, hogy egy hivatásos kézratsokszorosító műhelyéből kipattanjon sok egyforma példány együttes előállításának: a könyvnyomtatásnak nagy gondolata.

8. Az állandósuló szöveg lassú megállapodásának külső jele, hogy a kézirat mű nevet, *á l l a n d ó c í m e t* kap, mely az ő egyszeri és megváltozhatatlan mivoltának megjelölésére szolgál. Láttuk, hogy az iratlan mű fluktuáló természete szerint névtelen, nincsen állandó címe, mert nincs állandó alakja és ha mégis fel kell idézni, úgy a legkezdetlegesebb cím: a kezdő szavak szolgálnak a szöveg megjelölésére. Aki a kezdő szavakat hallja, annak a további szöveg is eszébe fog jutni; ez a megjelölés tehát csak azok előtt használható, akik a szöveget egyébként is ismerik. Az alakuló szöveg természetes névtelenségét a kézirat állandósuló szövege örökölte. A kézirat mű is eredetileg névtelen és nem visel mindaddig állandó címet, míg változékonysága jobban kidomborodik, mint maradandó individualitása. Seholy annyi mesterséges, utólagos cím, miát az irodalomtörténetek első fejezeteiben, mikor mai gondolkodásunknak megfelelően nevet kell adni olyan szövegeknek, melyeknek jellemző tulajdonsága, hogy címet nem viselnek.

A kézirat mű megnevezése a szöveg kezdetének és végének a jelöléséből fejlődik. A cím azokból a formulák-

ból alakúl, melyek a szóhagyomány körében keletkeztek és az eleven szóbeliségről a kéziratok irodalomra átszármaztak. Láttuk, hogy a szóbeli előadás gyakran a figyelemkeltés formulájával indul meg. Mikor az előadó fölhívja a jelenvaló közönség figyelmét, rendszerint meg is jelöli, ha nagy általánossággal is, az előadásnak tárgyát. Tinódi pl. még az eleven szóbeliség talaján áll, mikor így kezdi verseit: „Már halljátok vesztét az Ördög Mátyásnak“ — „Fráter György halálát immár hallgassátok“ — „Sok csudák közül halljatok egy csudát, mint elvesztétök az vég Temesvárat“ stb. Gyakori kezdés ez régi német és francia elbeszélő műveknél is, melyek „nû hoeret“ — „vernemet diu wunder“ — „oiez, seignor“ szavakkal kezdve bevezetőleg körülírják a továbbiak tárgyát.¹⁵ A címadásnak ez a kezdetleges módja az előadó és jelenvaló közönség közvetlen találkozásából adódik és figyelemkeltésre szolgál.

Ugyanabból az eleven szóbeliség által teremtett helyzetből következik a berekesztés formulája. Az írott munkánál előrelátja az olvasó, miként közeledik a munka végéhez, tudja, hogy most az utolsó lapot vagy az utolsó sort olvassa: az íratlan művet ellenben nyomatékossabban be kell fejezni, hogy a hallgató közönség is tudomásul vegye az előadás bevégzett voltát. A figyelemkeltésnek az előadás kezdetén megfelel a figyelem föloldozása az előadás végén: az előadó elbocsátja a jelenvaló közönséget, mikor előadását lezárja. Ez a berekesztés megint alkalmat szolgáltat arra, hogy az előadó mintegy ismételve és összefoglalva a mondottakat, röviden megnevezze a mű tárgyát.¹⁶

Az íratlan műnek ez a természetszerű foglalata írásos művekre is átszármazott. A latin írásbeliségben az incipit és explicit alakult belőle s a kezdés és zárásnak latin formája — eredete szerint a papyrusok koráig visszavezethető — a középkori vulgáris irodalmakban is elterjedt.

¹⁵ Ritter, Richard: Die Einleitungen der altdeutschen Epen, Diss. Erlangen, 1908.

¹⁶ Petsch, Robert: Formelhafte Schlüsse im Volksmärchen, Berlin, 1900. — Iwand, Käthe: Die Schlüsse der mittelhochdeutschen Epen, Berlin, 1922.

A magyar kódexek élén is rendszerint olvassuk: „Kezdetyk...“ — „Kezdetnek“ — „Íol it az iras“ — „olwastatik“ stb. és következik a mű tárgyának rövid megjelölése. A figyelemkeltés eredeti motivuma még kiütközik e címszerű kezdésekből. Egyformán szólnak hallgatóknak és olvasóknak: az író a tárgy megnevezésével figyelmessé teszi az olvasót, amint előbb csendre intette a jelenvaló közöniséget is, hogy az előadást meghallgassa.

A szóbeli gyakorlatra emlékeztet a tárgy kezdetleges megnevezése is. Már nem idézi a kezdő szavakat, hogy ezek a további szöveget is emlékezetbe idézzék, hanem személynevet választ címül: de nem azt a nevet, amely a mai érzésünk szerint szimbolikusan megjelöli a mű lényegét, hanem azt, amelyik véletlenül először fordul elő a szövegben. A szóbeli előadásnál is találhatunk hasonló jelenségeket. Ha a Nibelungen-ének egyik kézírata ezt írja címül: „Daz ist das Buoch Chreimhilden“: ez nem azért történik így, mert Krimhild alakja áll az elbeszélés középpontjában,¹⁷ hanem azért, mert Krimhild neve már a második strófában, először fordul elő a szövegben. A középkor egyik elterjedt kéziratosa műve Cantor Petrus biblikus lexikona: a „Summa Abel.“ Ezt azért hívják így, mert az első címszó, amivel a lexikon kezdődik, az Abel név. A cím tehát még nem akarja az egésznek lényegét összefoglalni és szimbolikusan kifejezni, hanem a mű kezdetéből mechanikusan kiszakít egy darabot és ezt használja a munka megnevezésére.

Nehezebb megmagyarázni a tárgy megnevezését az explicit alkalmával. Kódexeink mindig „amen“-nel vagy „vege vagion amen“-nel végződnek, lezárják az írott művet, amint le kell zárni a szóbeli előadást. Néha azonban befejezésül körülményesebben megnevezik a mű tárgyát, pl. így: „It ymmar elwegeztettenek Criřtusnak kennyarol walo fegyvereknek tanusagy... azért olwasd meg, meg latod amen.“¹⁸ A német kéziratosa műveknél is sokszorosan megfigyelhető, hogy a mű nem az elején, hanem csak a

¹⁷ Heusler: Nibelungensage und Nibelungenlied, 1922. 1. l. pl. ezt mondja a címről: „Sie hieß der Nibelunge Not, nach jüngern Texte ‚der Nibelunge Lied‘. Der treffendere Name begegnet erst bei einem Nachzügler: ‚das Buch von Kriemhilden‘.

¹⁸ Nyelvemléktár IX, 63. l.

végén kap nevet. A Nibelung-ének utolsó sora ekként szól: „hie hât das mære ein ende: daz ist der Nibelunge nôt.“ Lehet, hogy az explicitnek ez a faja, mely a szöveg végén fedi fel a mű nevét, végső fokon a tekercsbe göngyölhető papyrusok speciális írásgyakorlatából magyarázódik és már mint idejét mult csökevény szerepel a pergamentre írott latin munkákon is, melyekről a vulgáris irodalmak átvették.

A figyelemkeltés és a berekesztés különböző változatai is azt bizonyítják, hogy a kéziratos mű a maga belső mi-volta szerint kételtű lény: még nem szakadt el teljesen a folyton alakuló szóbeliségtől, de már közeledik a nyomtatott betű szövegállandósága felé. Az átmenet bizonytalansága hozza magával, hogy a kézírás állandósuló szövege, mielőtt állandó címet nyer, gyakran két nevet is visel egyszerre. Az egyik nevet a másoló adja: ez a változékonnyabb. Felhívja a figyelmet arra, hogy új szöveg kezdődik, vagy arra, hogy a mű be van fejezve, ami különösen akkor volt indokolt, mikor elegendő kézirat több össze nem függő szöveget tartalmazott. Ez a vörösbetűs cím a latin incipit és explicit származéka, mindenképen a magasra fejlődött latin írásszokásból való, ezért ez az exkluzivebb is. Csak azoknak szól, akik olvasni tudnak, ill. járatosak a latin nyelvben. Innen van, hogy vulgáris szövegek sokáig latin nevet viselnek, vörös betűs latin szavakkal jelölik meg tárgyukat, mintha ez a szövegjelzés csak az olvasni tudók szűk köréhez akarna fordulni és nem is szólna a tömegnek, amelynek a vulgáris szöveg van szánva. A latin címadás tovább él a könyvnyomtatás koráig és az első magyarnyelvű nyomtatott könyvek körében még találkozunk vele. Az olvasóknak szánt címtől különbözik a hallgatóknak szánt cím: ezt a szerző-író már eleve a szövegbe szövi. A másoló által adott cím voltaképp csak egy kéziratpéldányra vonatkozik, minden leírás alkalmával változhatik és a kéziratos mű alakuló természetét fejezi ki: a szerző által a szövegbe iktatott vagy versbe foglalt cím ellenben a kéziratos mű maradandó jellegét határozza meg. A másoló „titulus“-a a fejlett latin írásgyakorlat öröksége, a szerző névadása rendszerint a primitívebb, a szóbeliségből eredő belső fejlődés eredménye. A kétcíműség mindenkép

találón fejezi ki a kéziratos mű felemás, átmeneti természetét.

Az állandó cím kialakulásával rokon jelenség az évszám, amely mint chronologiai meghatározás az állandósuló szöveghez kapcsolódik. A szóbeli szöveghez nem fűződik évszám, mert mindig alakulóban van, ezért a szóhagyomány szövegeinek keletkezési idejét csak a legritkább esetben lehet pontosan megállapítani. Középkori írásos művek időmeghatározása is rendszerint bizonytalan. Mikor a szerző évszámot fűz a maga művéhez, akkor a kézirat irodalom már leküzdötte az örökletes polymorphiát és különbséget tesz a szerző-író munkája és a másoló-író beavatkozása között.

9. A leírás alkalmával a kéziratot korrigálni szokták.¹⁹ Az új kéziratot összeolvassák az eredetivel, ha több kézirat állott a másoló rendelkezésére, akkor különböző kéziratok alapján több szöveg összehasonlításával javították át az újonnan írottat. Már Nagy Károly híres kapitularéja (789) a kéziratmásolók kötelességévé tette, hogy egyházi kéziratok szövegét gondosan korrigálják. Amint írástalan fokon a szóhagyomány szövegeit adott esetben az állam vagy az egyház gondozza, úgy az íráshagyomány fokán is állami vagy egyházi szempontból fölmerül az a szükséglet, hogy a kéziratossá váló szöveg állandó legyen és el ne változzon a másolás által. Ez a példa is igazolja, hogy a kéziratmásolással csaknem egyidős a helyes szöveg tudatos rekonstrukciója: a s z ö v e g - p h i l o l o g i a. Ez a tudományos disciplina lehetőleg abban az alakban akarja megismerni a szöveget, amint azt a szerző eredetileg megalkotta, mert abban a fölfogásban van, hogy ez a szöveg a kéziratossá váló mű valamennyi változata közül aránylag a legjobb és legteljesebb. A szerző által leírt jó szöveg azonban romlik és elváltozik, mikor azt jól-rosszul lemásolják. A philologia tehát meg akarja tisztítani a szerző alkotását a másodlagos, járulékos elemektől, melyek a másolás által reátelepedtek, vissza akarja adni a szerzőnek azt, ami a szerzőé: az ép és teljes szöveget abban az érintetlen tisztaságban, amint az a szerző kezeit elhagyta. Ez a tudományos célkitűzés, melyben tovább él az egykori kézirat-

¹⁹ Wattenbach id. m. 184. „Kritische Behandlung“.

másolók tisztelete az írott betű iránt, mindennél jobban rávilágít arra, mennyire eltávolodtunk és elidegenedtünk ma, a könyvnyomtatás korában, a kéziratok egykori világtól.

A kéziratosságot ma csak úgy tudjuk megérteni és tudományosan elemezni, ha a modern nyomtatott könyvhöz hasonlítjuk és ennek szempontjai szerint vizsgáljuk. A nyomtatott könyvirodalomhoz szokott gondolkodásunkat kívánja a szövegphilologia kielégíteni, mikor fix és stabil szöveget ad a kéziratosságnak, pedig ennek lényegéhez tartozik, hogy szövege kéziratról-kézírra vándorolva alakuljon. Hiszen akaratlanul is az előrehaladott írásbeliség szempontjait vesszük át a kéziratosságra már azáltal, hogy a nyomtatott betű uniformisába öltöztetjük azt a szöveget, mely sohasem volt nyomtatásra szánva. (A legjobb kiadás a facsimile kiadás.) A távolság a kézírás és a nyomtatott betű között néha nagyobb, mint az élőszó és a kézirat közötti távolság. De méginkább kiemeli a philologia a kéziratosságot a maga éltető eleméből, mikor a szöveg variációiból egyetlen helyes szöveget rekonstruál és ebből az eredetinek mondott szövegből az összes változó formákat levezeti. Az így megállapított szöveg azonban, föltéve, hogy az valóban rekonstruálható és csakugyan a legjobb, mindvégig hipotézis marad és csak kivételesen közelíti meg a történelmi valóságot. Nyílt kérdés marad ugyanis a legtökéletesebb szövegphilologia mellett: meddig élt a kéziratosságot abban az új és tiszta formában, amelyben a szerző kezeit elhagyta. Az egykori közönség többnyire nem ezt a megtisztított szöveget ismerte, hanem úgy olvasta és úgy tudta a művet, amint az a kéziratmásolók kezén tudva vagy akaratlanul is elváltozott. Az is lehetséges, hogy a mű csak pillanatnyilag élt a maga első és tökéletes nyelvalakjában és ebben az alakban nem is került a közönség elé, hanem felismerhetetlenségig elváltozva alakult kéziratról-kézírra. A kéziratosságot eleve mintegy örök vándorlásra van ítélve, hogy sok alakban éljen és mindegyik alakváltozásban külön individualitássá legyen. A szöveg metamorphosisának különböző formái pedig a történelmi realitás szempontjából egyforma értékkel bírnak. A szövegphilologia éles határvonalat húz az eredeti szöveg és a másolat, a szerző alkotása és a másolók

alakítása között: az eredeti szöveg szerinte eltorzul és megromlik, mikor a másolók kezébe kerül. A kéziratos irodalom azonban — amint alább még látni fogjuk — nem ismeri ezt a kvalitatív különbséget eredeti és másolat között, amint nem tud különbséget tenni az alkotó író és a másoló munkája között sem, mert ez a kétféle tevékenység még nem differenciálódott kellőképp. A szellemi tulajdon sem tartozik a kéziratos irodalom fogalmai közé. A szöveg rekonstruálásával voltaképp az ismeretlen szerzőt keressük és az ő szellemi tulajdonát határoljuk el a későbbiek önkényes beavatkozásával szemben: ezzel ismét a mai irodalmi gondolkodást vetítjük rá a kéziratos hagyományra. Valamely középkori író összegyűjtött műveinek nyomtatott kritikai kiadása: merőben modern irodalmi individualizmust plántál át a kézirat korába.²⁰

A szövegphilologia tehát — Roethenek, a középkori német kéziratok nagy ismerőjének szava szerint — „az igazságot, nem pedig a valóságot keresi“. A népköltészet iratlan emlékeinek kutatói letettek róla, hogy a fluktuáló szóbeli variánsok tarka sokféleségét egyetlen ősszövegre visszavessék. Lehet, hogy idővel a kéziratos irodalom története is erre az útra fog térni és az eredeti szöveg rekonstrukciója mellett nagyobb figyelmet fog fordítani az „interpolált“ szövegű másolatok önértékére és tarka sokféleségére.²¹

²⁰ Más irányú kísérlet: H. J. Pos: Kritische Studien über philologische Methode. Beiträge zur Philosophie. 10. Heidelberg, 1923.

²¹ Gustav Roethe: Deutsche Reden, 1927. „Das Recht der kritischen Ausgabe ist viel bemängelt, dafür der schlichte Handschriftenabdruck empfohlen worden. Gewiss, jede konsequente philologische Kritik läuft Gefahr auszugleichen, zu normalisieren und zu verbessern, statt wiederherzustellen aber wie der Porträtmaler, der Bildhauer seiner Pflicht zur Treue völlig genügt, ohne jedes Würzchen nachzupinseln, jedes Zufallsbläschen nach zu meißeln, so sucht die philologische Kunst die Wahrheit, nicht die Wirklichkeit.“ 447. l.

A kéziratnak önmagában való értékelése már több helyen, így a porosz akadémiának „Deutsche Texte des Mittelalters“ c. nagy kiadványsorozatában utat tör magának. I. k. VI. l. Roethe: „Es soll durchweg eine möglichst gute und alte Handschrift wiedergegeben werden. Diese Absicht bedeutet nur teilweise einen Verzicht. Wie saubere Handschriftenabdrücke die beste Vorarbeit bilden für spätere philologisch

A kéziratos irodalom — mint még látni fogjuk — nem az eredetiséget keresi, hanem hagyományokat ápol. Innen van, hogy a középkor utolsó századában még nagyon sok oly kéziratot írnak és olvasnak, melyeknek eredeti „helyes“ szövege a XIII. században keletkezett. A középkorvégi kéziratos irodalom valóságos állapotáról, annak gazdagságáról és terjedelméről csak akkor fogunk hű képet kapni, ha a XV. századi kéziratokat nem a XIII. századi eredeti szempontjából, nemcsak szövegphilologiai hasznosságuk szerint, hanem a maguk kora szempontjából tanuljuk meg értékelni.

B. Szerző személy.

Mikor az irodalmi mű nevet kap és határozottabb formát ölt a szöveg állandósulása által, kibontakozik a mű szerzője is abból a kezdetleges, előadóval és közönséggel elvegyülő állapotból, mellyel a szóhagyomány körében találkoztunk. A szerző fokozatosan kilép a személytelenség és névtelenség ködéből, egyre inkább felismerhető, sőt megnevezhető személlyé alakul, mindjobban lehántja magáról a másodlagos, receptív és reprodukív elemeket, szava egyre zavartalanabbul ér a közönséghez és a szöveg állandósulása által mindjobban elkülönül a különböző rezonanciáktól és mellékhangoktól, melyek nyomában keletkeznek. Írástalan fokon a szerzőség alatt kettős tevékenységet kellett értenünk: az alkotást és a szöveg előadását, mert a kettő még el nem különülve benne foglaltatott a szerző-előadó személytelen egységében. Az írás szétbontja ezt a kezdetleges egységet és különbséget kezd tenni a produktív és reprodukív fél tevékenysége között. A fejlődés során azt fogjuk tapasztalni, hogy mihelyt kettéválík a szerző és előadó ősi egysége: a produktív fél munkája mind határozottabb, individualisabb vonásokkal domborodik ki előttünk, a reprodukív fél pedig mindinkább elhomályosul, míg végre teljesen eltűnik az olombetűk személytelenségében.

erschöpfende Editionen, so haben sie zugleich ihren dauernden selbständigen Wert, insofern sie annähernd die Gestalt veranschaulichen, in der die Werke des Mittelalters wirklich gelesen worden sind. Für die Entwicklung der Sprache wie für das innere literarische Leben, zumal auch für die Geschichte des Publikums und seines Geschmacks hat das seine besondere Bedeutung; der Handschriftenabdruck leistet da Dienste, die durch kritische Ausgaben nie ersetzt werden können.“ I. k. VI. 1.

1. A szóhagyomány kezdetleges állapotában, mint láttuk, szerző és előadó mint elválaszthatatlan és mint egyenrangú felek állanak egymás mellett, sőt az előadó gyakran el is takarja a szerzőt. Az előadónak ez a privilegizált helyzete megváltozik, mikor a szóbeli előadás helyett az írás lesz a reprodukció eszköze. Az írás az előadó helyébe a kézirat másolóját iktatja és a szótlán másolónak adja át azt a közvetítő szerepet és reprodukzív hatáskört, ami azelőtt a szóbeli előadásra esett. Az írott betű azonban tárgyilagosabb és elvontabb módon közvetíti a nyelvi kifejezést, mint az élőszó, tehát a kézirat másolójára is természetszerűleg elvontabb és objektívebb szerep vár, mint az élőszóval ható előadóra. A másoló ezért, mint reprodukzív fél, írástudatlan elődjéhez mérten bizonyos mértékben háttérbe szorul, nem állja a versenyt a szóhagyomány előadójával, mert nem személy szerint jelenik meg a közönség előtt. A hallgatóközönség még személy szerint ismeri a közvetítőt, az olvasóközönség csak tevékenységének eredményét, a kéziratot látja és csak abból következtethet a távollevő, ismeretlen mesterre, aki az irodalmi munkát a maga utolsó, objektív formájába öntötte.

A kézirat másolója tehát feladatának természete szerint nem állhat annyira az előtérben, nem takarhatja el a szerzőt a közönség szeme elől, mint írástudatlan őse és idővel el is foglalja a szerző mögött azt a második helyet, mely őt megilleti. Az írásbeliség kezdetén azonban azt látjuk, hogy az írás másolója eleinte még úgy lép föl, mint a szóhagyomány előadója, szerepe csaknem teljesen abszorbeálja a szerzőt és meg akarja őrizni azt a kiváltságos helyzetet, melyet a szóhagyomány előadója élvezett. A fejlődés folytonossága hozza magával, hogy az élőszó közvetítője csak lassan és fokozatosan alakul át az írás közvetítőjévé és ebben a metamorphosisban az egykori szóbeli közvetítő még akkor is felismerhető lesz, mikor már rég beilleszkedett abba a szerényebb és objektívebb hatáskörbe, melyet az írás jelöl ki számára.

A kézirat másolójának ez a származása kiütözik az összetartozó kéziratok szövegváltozataiból, melyek azt bizonyítják, hogy a kéziratok műve állandósuló szövege csaknem ép úgy fluktuálhat, mint az alakuló szóhagyomány. A kéz-

íratos szövegeknek ez a változékonysága csak másodsorban származik tollhibákból, elnézésekéből, melyek önkéntelenül belopóznak a szövegbe minden újabb leírás alkalmával: a változékonyság elsősorban onnan ered, hogy a másoló még ugyanolyan viszonyban van a leírandó szöveggel, mint az előadó az elmondandó szöveggel. A munkát még mindig a maga szellemi tulajdonának tekinti, tetszés szerint alakít rajta, a maga igényeinek megfelelően rövidíti, átírja és toldja, amint a szükség kívánja, sőt néha inkább a saját nevét, mint az eredeti szerzőjének nevét örökíti meg és terjeszti el a közönség körében. A maga személyét fontosabbnak érzi, mert közelébb férkőzik a közönséghez, mint a láthatatlan szerzőét. A kézirat korában az irodalmi mű még annyira azonos az egyes kéziratpéldánnyal, hogy szellemileg ahhoz tartozik, azzal a személlyel kapcsolódik össze, amely a kéziratot valósággal megírja. A szerzőségnek ez a konkrét fölfogása teljes mértékben érvényesül a szóbeliség körében, de elevenen hat a kezdő írásbeliség korában is. Említettük, hogy a szóbeli előadás sikerét az előadó aratja és ez későbbi viszonyokra átvive annyit jelentene, hogy a siker nem a szerzőt, hanem a másolót vagy nyomdászt illetné. A középkori magyar kódexirodalom körében csakugyan megfigyelhetjük, hogy a másoló-író a teljes felelősséget viseli az írott munkáért a közönség előtt. A másoló ezért azt mondhatja olvasójának: „Ne gondoly wele, ha nem zepen yrtham de nezyed ydveffeges haznalattyat ha ky olwaffa es rola gondolkodik.”¹ Kódexirodalmunkban is azt látjuk, hogy a kéziratot elkészítő másoló-író előbb emelkedik ki a névtelenségből, mint a voltaképeni szerző-író. Fenmaradt a kódex-másoló Ráskai Lea soror neve, tudjuk pl. hogy a Érsekújvári kódexet Sövényházy Márta soror másolta, de nem tudjuk, ki volt az a költő, aki az ebben a kódexben fenmaradt verses Katalinlegendát szerzette. A másoló itt még mindig eltakarja a szerzőt a közönség figyelme elől. Kettejük munkaköre még nem különült el egymástól: a másoló nem pusztán sokszorosít, hanem a szöveget alakítva bizonyos határig mindig szerzővé lesz, a szerző viszont, mint még látni fogjuk, forrásaihoz ragaszkodva másolónak tudja magát és írni-olvasni tudását tekinti a maga igazi értékadó tulajdonságának.

¹ Nyelvemléktár IX. 63. l. — X. 282. l.

Az újabb szövegkritika könnyen arra hajlik, hogy az eredeti szöveg szerzője és a szöveg másolója között oly kvalitatív különbségeket keressen, melyek nincsenek is meg a kéziratok irodalmában. Vérbeli filológus, mint Lachmann, a szíve mélyén gyűlöli az álmos és hanyag középkori scriptorokat, valósággal persecutorukká lesz, mert többnyire a szerző jogbitorlóit, az eredeti szöveg meghamisítóit, de mindig mélyen a szerző alatt álló kontárokot lát bennök. Az irodalmi fejlődés kéziratok fokán azonban a másoló mint egyenrangú társ állott a szerző mellett, sőt azt gyakran meg is előzte. A másoló-író inkább a maga nevét iktatja a szöveg végére, mint a szerző-íróét és néha a legszubjektív hangon vegyül bele az előadásba, tudva azt, hogy ő beszél az olvasóhoz, nem pedig az eredeti szerzője. A magyar kódexekben is találunk másoló-jegyzeteket a szövegben, a szöveg végén, néha szerényebben a lapszélen: ezekben a jegyzetekben a másoló egészen magánjellegű vallomásokkal lepi meg az olvasót: „Egy ave mariat kerek, a ki olvas benne attol“ — „En edes crifinam nam Igen zep az kevnuy myre nem fycecz“ — „Igen fay feyem“ — „Igen beteg valek“ — „Yay hogh faradek Bor ythlan“ — „Ennek io aldomasa volna io helen“ stb.² Az ily közbeszólások a szóbeli előadás talaján bírnak teljes értelemmel, a kéziratok műben már érezhetően elválnak a szövegtől (pl. vörös tentával vannak írva), a nyomtatott betű meg a lap alján sem tűri meg a közvetítő kedélyeskedését.

2. A másoló-írótól fokozatos fejlődés által elkülönül a szerző-író. A szerző eleinte személytelen és névtelen, mint a folyton változó szóbeliségben: a mű elszakad tőle, kisiklik kezei közül, mikor kézzől-kézre vándorolva a másoló-írók tollán alakul. A kéziratok irodalom ezért névtelen szerzőkkel kezdődik, az irodalomtörténet első lapjai anonymusokról szólnak. A kéziratok irodalom szellemi fejlődésének egyik legérdekesebb jelene, mikor az irodalmi mű szerzője kibontakozik a teljes személytelen névtelenségből és először nevezi meg önmagát. Csak félve mondja ki a maga nevét, szerényen mentegeti magát e merészségért, alázatosan szinte porig hajol és az udvariasság keleti eredetű formulái között bocsá-

² Nyelvemléktár: II, 401. XI, 346, 359, 360; XIII, k. XV. 1.

natot kér, amiért a maga személyét vagy nevét saját munkájához csatolni merészelte.

Az alázatosság formulái (formulæ devotionis) irodalmi művek elején és végén ebből a helyzetből keletkeznek, mikor a teljes névtelenség már oszladozni kezd és az egyes személy először tűnik föl az irodalmi mű háttérében, mint annak szellemi felidézője. Mintha önmaga érdemtelenségét nem tudná eléggé kiemelni, hogy a bemutatkozás vakmerősége feledésbe merüljön, mentetetve magyarázza, mért volt szükséges, hogy megnevezze magát vagy akár névnélkül is magáról beszéljen. A gazdag középkori német kéziratot hagyományban ez a szerzői alázatosság sokféle-fajta fordulattal jelentkezik:³ csak néhány tipust emelek ki a sok közül, csupán azokat, melyeknek megfelelőit a szegényebb magyar kódexirodalomban is megtaláljuk. (Az alázatosság formuláira még visszatérünk, mert azok nálunk csak a XVI. és XVII. századi irodalomban, nyomtatott könyvek előszavaiban fejlődnek ki teljesen).

Az alázatosság egyik legáltalánosabb típusának azt a magatartást mondhatjuk, mikor a szerző önmagát kisebbíti és a munka körül szerzett érdemeit leszállítani igyekszik olvasója előtt. Méltatlan, együgyű szolgának mondja magát, szellemi képességeinek fogyatékoságára hivatkozik, hogy esedezve elnézést kérjen a közönségtől a munkája számára. „It el vegezuen vannak az Imadflagog — mondja az egyik magát meg nem nevező kódexíró — kyket akartam az vr Iftennek dycheretyre en zegeny meltatlan es tudatlan irnom.“⁴ A mi jó van munkájában, mondja az alázatos szerző, nem tőle való, az nem az ő érdeme, azt, ha valóságos az író, Istennek vagy a szent doktorok írásainak, ha profánabbúl gondolkodik, a mæcenás megbízásának vagy segítségének tulajdonítja. Mások érdemeit kiemeli, hogy saját szegénysége és gyengesége annál is kirívóbban álljon az olvasó előtt. Az Érdy-kódex írója azt mondja munkájáról: „ha kedeeg vala ky vala my yoth talaal benne awagy haznot vehet belöle, aggyon halaat es dycheeretöt Ne annak a'ky yrtta és zörzötte, De a'ky atta Xr. iftennek.“ Így mon-

³ Schwietering: Die Demutsformel mittelhochdeutscher Dichter. Berlin, 1921.

⁴ Nyelvelmléktár XI, 364. l.

dotta már ezt Pál apostol: „non ego autem, sed gratia Dei mecum“ (1. Cor. 15, 10.) és az ő levelei óta az egész keresztény és középkori írásbeliségen végig csendül az írói alázatos-ságnak és önmegtagadásnak hangja.

A szerző viszonya a munkához és a közönséghez a keresztény aszkézis szellemében alakul: az író megalázza magát, hogy vallása erényeit gyakorolja. Akár egy töredelmes bűnös, szepegve áll bírái, az olvasók előtt. Főlsorakoztatja vétkeit és nemcsak az irodalmiakat, érdemek híjján csak enyhítő körülményekre hivatkozik és már előre is belenyugszik bíráinak ítéletébe: az olvasók kritikájába és azokba a javításokba, melyet munkáján végezni fognak. A legmélyebben talán akkor alázza magát, mikor maga kéri az olvasót, hogy javítsa ki fogyatékos munkáját. Mások csak egykedvűen belenyugodnak a javításokba, mint az Érdy-kódex említett névtelen írója: „vala kynek zeme eleeben akat ez yras ha my fogyatkozálnak kedeeg törteenyk efny, awagy vala meel ygheenek hagyomafanak: Vala ky meg erthethy es tudhattya, femy ellenfees nem leesen oka, ha meg emendallya Mert vala my dolog yobbra lehet annewal yob leszen.“ Láthatjuk, az eredeti szöveget nem kell mindenkor a legjobbnak és az interpolátort mindenkor jogtalan beavatkozóknak tekinteni, mert a szerző néha saját maga kéri, szinte felbujtatja a későbbi másolókat, hogy alakítsák a rájuk bízott szöveget. Természetesen nem mindegyik szerző ily alázatosan szerény, mint az említett magyar kódexíró. Mások szükségesnek tartják, hogy jó előre visszautasítsák az illetéktelen kritikuskok gáncsait. Az előzetes védekezés a rossz-hiszemű rágalom ellen egyike lett a későbbi könyv-előszavak legállandóbb formuláinak. A fejlődés során a szerző egyre jobban összekapcsolódik a magaalkotta szöveggel. Fejlettebb fokon megtiltja a szöveg javítását vagy ezt a jogot csak magának kívánja fentartatni, de van olyan középkori német szerző is, aki azzal akarja művének szövegét állandósítani, hogy súlyos átkot mond mindenkire, aki változtatni merészelne rajta.

Az enyhítő körülmények során, melyeket a szerző saját fogyatékoságán kívül említeni szokott, gyakran szerepel már a középkori irodalomban egy barátinak unszolása. „Sok ayoytatus hyweknek keerelmeefökre“ hárítja át az írás fele-

lősségét az Érdy-kódex említett nagyon szerény névtelenje is. Az alázatosságnak ebbe a formájába öltözteti Anonymus a maga gestáját, mikor egy állítólagos N. barátira hivatkozik, kinek a munka megírását megígérte. Erről az ígéretről már csaknem megfeledkezett, de az állhatatos barát levélben figyelmeztette tartozására és így könnyelmű ígéréteinek kötelességszerű beváltása kényszeríti őt a munka megírására. Tévedés volna az alázatosságnak ily körülményes kifejezésében életrajzi realitást keresni: az unszoló, levélíró és sürgető barát merő fikció marad még akkor is, ha a szerző az állítólagos barátnak biztató levelét is közli, amint azt századokkal később még Goethe tette a *Dichtung und Wahrheit* előszavában.

De bármennyire is megtagadja az író önmagát és bármily alázatos szerénységgel köszöntse is az olvasót: ebben a maga-kisebbitésben mégis az írói személy kibontakozását, az író és a mű közötti kapcsolat kialakulását látjuk. Ha tagadó értelemben is, az író mégis beszél önmagáról, mint szerzőről és már felelősnek tudja magát a munkáért, melyet alkot, mégha névtelen marad is. Az önmegtagadás vallásos alázata az irodalmi fejlődés szempontjából azt mutatja, milyen félve és vonakodva veszi át a szerző az írói felelősségnek azt a nagy terhét, mely a fejlődés további során egyre súlyosabban fog reá nehezedni.

Az alázatos szerzők egy másik csoportjára a tudatos névtelenség jellemző. Ez a névtelenség már nem azonos az eredeti anonymitással, a szerzőség természetes őállapotával, amellyel a szóhagyomány körében találkoztunk. Ott a szerző azért marad a névtelenségben, mert munkája csak pillanatnyilag az ő egyéni sajátja és mindjárt el is szakad tőle, mikor más ajkára kerül. A tudatos anonymus kapcsolatot érez önmaga és írói alkotása között, de elhallgatja, mintegy kitorli a nevét és ezáltal gyakorolja a keresztény önmegtagadás erényét. Mikor leveti magáról a nevet, legyőzi a maga bűnös személyi különvalóságát, lehántja magáról mindazt, ami profán hiúság tapadhat hozzá vagy ami emberi gyarlóság ékelődhetik az író és olvasó viszonyába. A vallásos író a maga érdemeinek teljes kitörlésével, mint egy névtelen adakozó, jót kíván cselekedni az írás által. Elhallgatja nevét ép azért, mert már úgy érzi, hogy a mű az ő nevével

és személyével kapcsolódna össze. A vallásos aszkézis így erényt lát és magasabb értékkel tölti meg azt a névtelenséget, mely a kezdő írásbeliségnek természetes állapotából önként adódik.

Hogy vallásos motivumok konzerválólág hatnak és nagyban hozzájárulnak, hogy az irodalom eredeti névtelensége fennmaradjon, azt abból is következtethetjük, hogy a névtelen szerző sokszor az imában való megemlékezésnek egészen magánjellegű kérésével fordul az olvasóhoz. A szerző nem mondja meg, hogy kicsoda, mégis arra kéri olvasóját, hogy imádkozzon érte. Az egyetlen jutalom és ellenszolgáltatás, amit a vallásos író olvasójától vár: ima, mely lelke üdvösségének szolgál. „En kedeg myndden es tellyes byzodalommal ayanlom mynt zegeen bynes magamat ymachagtokban“ — „a ki irta ave mariat ker“ — „kerlek hogh cenyrettemys az megh fezölth ihus xpufth ees az zEEP zyz Mariath ymagyathok pater nofterth ees ave mariath mondwan“ — „Imagh eröttem ees legeek rezes ymadfagodba ky ez könbe olwafandaz“ — „imagi eretem edes leaniom iustina hogi isten bochasa meg bünetem mongi minden nap chak egi ave mariat eretem“⁵ — a névtelen magyar kódexírók a lélek üdvösségét akarják elnyerni írói jutalmúl. Ahol a vallásos érzés ily határozottan domborodik ki az író és olvasó kölcsönös viszonyában, ott az író névtelenségét is tudatos vallásos magatartásnak kell tulajdonítani. Nyilván nagy pszichikai és vallásos akadályok tornyosultak az író elé, mikor le akarja vetni a közönség előtt a névtelenség hagyományos álarcát.

A tudatos névelhallgatásnak egyik különös módja szerint az író nevének csupán kezdőbetűjét árulja el. „P. dictus magister“: Anonymus gestájának kezdőszavaiban csak újabban ismerte föl Jakubovich E. a középkori alázatosságnak egyik sztereotip kifejezését.⁶ A kezdőbetű által az író fölfedi ugyan a maga kilétét, de csak a legintimebb és legközelebbi közönség számára, mert ez könnyen ki tudja egészíteni a kezdőbetűket a teljes névvel; azonban

⁵ Nyelvelvéltár II, 111. l.; IV, 2. l.; VI, 15. l.; XIII, 123. l. stb.

⁶ Adalékok legrégebbi nyelvelvékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Magyar Nyelv. 1924.; P. mester (Klebelsberg-Emlékkönyv) 1925. — Balogh: Miért „Névtelen“ Béla király jegyzője? Magyar Nyelv, 1926.

névtelen marad az avatatlanok és mindazok számára, akik a rejtélyes siglát megfejteni nem tudják. A kezdőbetűs chiffre mindennél jobban mutatja, hogy a kéziratos mű egy meghatározott szerző személyvel kezd összefonódni. Ha a szerző egyelőre még a névtelenség álarcába öltözik, úgy tudatosan teszi ezt a devotio szabályai és konvencionális kifejezései szerint. Anonymus írói akarata teljeseedik azzal, hogy alázatosan eltitkolt kiléte, melyről csak bizalmas közönsége tudott, örök rejtély marad az utókor számára. Talán anonymus maradt volna irodalomtörténetünk XVIII. századi gesta-írója is, aki a középkori aszkézisre emlékeztető tudós alázattal még mindig a kezdő betűkbe rejtette nevét, ha egyebünnen nem tudnók, hogy ez a H. M. a könyv címlapján Hazafia Rotarides Mihály-t jelent. Ő is elhallgatta nevét, mint oly sokan a régibb íróink sorából. „Hogy pedig nevemet ide nem teszem — mondja az egyik vallásos Anonymus 1690-ből — kegyes olvasó, azt félelemre ne magyarázzad, mert bizony boldog volnék, ha szenvednék az igazságért, hanem azért cselekedtem, hogy nem kívánok világi ditséretet, meg elégedvén azzal, ha ez kis munkám olvasása valamely tántorgó lelki ismeretet mély álmából fölserkent.”⁷

Az alázatosság egy további harmadik típusa a *b u r k o l t n é v e m l í t é s*. Az író megnevezi ugyan magát, de nevét valamiképp szemérmesen elrejtí a világ szeme elől, mintha szégyenkeznie kellene miatta. A latin írásbeliségtől örökölt formula: az *a k r o s z t i c h o n* és a *t e l e s z t i c h o n* ennek a célnak szolgál. A szerző nem akarja felfedni a maga kilétét úgy, hogy akárki megtudja a nevét. Tehát nem nevezi meg magát a szövegben, nevét nem akasztja ki mintegy cégéreként a munka elejére vagy végére, hanem szerényen és néha nem csekély furfanggal elrejtí a versek kezdőbetűibe. Így, szerényen és alázatosan elrejtve a kíváncsiak tekintete elől, a név csak a beavatottak számára volt föltalálható. A névnek ez az elrejtése akkor bírt teljes értelemmel, mikor az írásmű még fölolvadásra volt szánva és eleven szóbeliség által kívánt hatni a közönségre. A hallgató-közönség tágabb köre sohasem hallotta meg az ekként szerényen elrejtett ne-

⁷ V. ö. Cikkemben: A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények, 1922.

vet, ő előttük a szerző mindig megmaradt a teljes névtelenségben, de az olvasni tudók kisebb köre megtudhatta kilétét, ha a sorok kezdőbetűit összeolvasta.

A névemlítésnek ez a burkolt formája azonban idővel igen célszerűnek bizonyult. Mert aki a versfőkbe rejtette nevét, az letörölhetlenül beleszötte a maga monogrammját munkájába. Nevét a későbbi másoló sem törölhette le, sőt a szövegen sem változtathatott egykönnyen, nem rövidíthette, nem toldozgathatta a verseket anélkül, hogy az akrosztichon az illetéktelen beavatkozást el ne árulta volna. Az illetéktelen másolók elleni védekezés és a névnek maradandó összeszőződése a munka szövegével nyilvánvalóan másodlagos motivumok az akrosztichon alkalmazásában és csak a későbbi fejlettebb írásbeliségnél lépnek előtérbe, mikor a névelrejtés eredeti motivuma, az alázatosság, már elhomályosult írók és olvasók előtt. Mikor az alázatosság formulája értelmét veszíti, a szerző szükségesnek látja, hogy jól elrejtett nevére még valahogy külön felhívja az olvasó figyelmét. Hogy a betűk összeolvasását megkönnyítse és elrejtett nevét utólag mégis feltűnővé tegye, vörös festék által próbálja az akrosztichon betűit kiemelni a szövegből; mikor ez sem bizonyul elég hatásosnak, a szövegben hívja fel az olvasó figyelmét az akrosztichonra és így maga is segít megkeresni a piros betűket, amelyeket az imént szerényen elrejtett.

Az alázatos szerzők egy további típusa végre nyíltan megmondja nevét a munka elején vagy végén, de sietve menetegeti magát, hogy nem világi hivalkodásból, hiúságból tette ezt, hanem azért, hogy az olvasó névszerint is megtudjon róla emlékezni imádságában. Ezt a kérelmet, hogy az olvasó a szerző nevét „barátai neveinek sorába iktassa“, eredetileg, úgy látszik, szószerint kellett érteni: nevét beírták azon nevek sorába, melyekről a misében vagy imában megemlékeztek és ezáltal biztosítva volt, hogy az író földi munkájáért a mennyei jutalmat el fogja nyerni. Ezt a szándékot kell feltennünk akkor is, mikor az író különösképen nem indokolja a névemlítés kényszerét. „Ezt vegig irta az the zegeny atyád fia Mihál deak kybewl te zolgalhassad az erewk Iftenth es my erettwnk ymagy, Amen.“

Középkori fölfogás szerint az író már azzal is szinte kényszerítőleg rá tudta venni az olvasót az érte való imád-

kozásra, hogy a mű szövegébe iktatta be a kívánt imádságot és utána a maga nevét: a gyanútlan olvasó azon veszi magát észre, hogy a munkát olvasva szinte akaratlanul a szerzőért imádkozik. Némely vallásos író az imajutalmat nemcsak a maga számára, hanem mæcenása számára is kéri, van olyan alázatos, aki a maga nevének teljes kitörlésével csak a mæcenást ajánlja az olvasó imájába, de akad olyan nagylelkű is, ki a másolónak vagy a felolvasónak is kíván juttatni az imádságból. Az alázatosságnak már egészen depravált formái közé tartozik az a fordulat, mikor az író arra kéri mindegyik olvasóját, hogy ajánlja őt pártfogója kegyeibe.

3. Bármily szerény és burkolt formában történjék is a név említése vagy tudatos elhallgatása: az író neve már látható jele annak, hogy egy ember áll a munka mögött mint annak szerzője és felelős létrehívója. A szóhagyomány személytelen névtelenségéhez mérten a szerző individualizálódott. A kódexek alázatossági formuláiban gyakran „legkisebb”-nek mondja magát a szerző és ezzel találóan fejezi ki az individualizmus folyamatának lényegét. Mikor az individuuum a maga különvalóságának tudatára ébred, parányi atomnak, a Mindenség nagy összefüggéséből kitépett legkisebb oszthatatlan egységnek érzi magát; egyedül van és a kicsinységnek és elhagyatottságnak érzése fogja el. Az individualizmusnak ez az eredeti formája a misztika vallásosságában fejlik ki filozófiai tökéletességgel. Itt eredendő bűnné lesz az egyes különvalósága, elszakadássá Istentől, azért sóvárogva várja a hívő a megváltást az egyedüllét rabóságából. Az individuumnak ez az eredeti, a középkori vallásosságban kifejeződő felfogása mélységes átalakuláson ment keresztül, míg az individuumnak egy egészen más értelme és ellentétes értékelése alakult ki a renaissance óta. Az irodalmi szerzőség is végighaladt az individualizmus árnyalatainak hosszú skáláján, míg az író az alázatosság formulái helyett az önérzet formuláiban találta meg a maga tudatos személyiségének megfelelő kifejezést. Oszthatlan egy-énnek érzi magát a tudatos személyiség is, de az ő oszthatatlansága nem a maga-kicsinyítésnek és alázatosságnak, hanem az erőnek és a végtelen önérzetnek forrásává lesz. Amint a kézirat állandósuló szövege átmeneti jelenség, átmeneti jelenség a szerzőségnek az a formája is, amellyel a kéziratot irodalomban

leginkább találkozunk. Már nem személytelen, mint a szó-hagyomány, még nem az a tudatos személyiség, amely a fejlődés későbbi folyamán alakul belőle, hanem átmenet a kettő között. Az individualizmus fejlődésének ezt a gyorsan átalakuló fázisát a személy szóval jelöljük, hogy kifejezzük az ellentétet egyrészt a kezdetlegesebb személytelenséggel, másrészt a tudatos személyiségnek előrehaladottabb állapotaival.

Amint a szó-hagyomány alakuló szövege a szerzőség szempontjából személytelen, úgy a kézirat állandósuló szövege többnyire a szerző személyével kapcsolódik össze. A személyt már nevéen nevezhetjük, de különös, hogy a névnél egyebet gyakran nem is tudunk meg róla. A nevek is, melyekkel a kéziratot irodalom körében találkozunk, jellemzők az individualizmusnak kezdetleges állapotára. Többnyire még arra a nagyobb közösségre mutatnak, melyből az egyes személy kiszakadt. Simon mester a kéziaiak, Pelbárt a temesváriak. András a vásárhelyiek köréből való, a német irodalomban pl. Otfrid Weissenburgból, Heinrich Veldeckeből, Gottfrid Strassburgból, Walter Vogelweideből: a név egyes személyt jelöl, de rámutat arra a nagyobb, személytelen embercsoportra, ahová az egyes tartozik. Későbbi nevek (Petőfi, Arany) reális vonatkozások nélkül elvontabban, pusztán önmagában jelölik meg az egyes személyiséget még akkor is, ha etimologiailag véletlenül valami helynévvel függenek is össze. Azonban a szerző-személy neve gyakran még hovatarozandóságot sem fejez ki és gyakran úgy marad fenn, mint Homeros neve, mint üres szó, melyhez nem tudunk reális tartalmat fűzni. Akár kimondja nevét, akár alázatosan elhallgatja: a középkori író nem tárja fel a maga individuális különösségét, nem ír a maga egyszeri egyedülvalóságának érzéséből, ezért műve csak laza szálakkal fűződik az ő személyéhez. A személy szellemi arculata, ha nevéen nevezhetjük is, nem elevenedik meg az irott betűk soraiból: ezek lényegük szerint személytelenek lehetnek még akkor is, ha a szerző esetleg beleszővi a nevét a munka szövegébe. A szerző és a mű összetartozandósága csak akkor lesz nyilvánvalóvá, mikor az írás konfesszióvá lesz és tudatosan az egyes ember egyéni mivoltának megnyilatkozására szolgál. A középkori irodalom az írást, mint egyéni kinyilat-

kozást nem ismeri, de mint távoli cél felé, a szerző és mű teljes egybeolvadása felé halad. Az individualizmus sokféle fényben és árnyalatban tükröződik benne, néha, mint Wolf-ram Parzival-életrajzában, igen magas fokra is emelkedik. A szerző személynek ilyen tudatos megnyilvánulása azonban ritka kivétel marad: a jellemző típus szerint a szerző személy csak halovány árnyék, pusztán név az egyéniség jellegzetes arcvonásai nélkül. Innen van, hogy a kéziratos irodalom szerzőiről nem sikerül oly monografiákat írni, mint Goetheról vagy Petőfiről és ha mégis történnék ilyen kísérletek: a próbálkozás eredménytelensége igazolja, hogy a kéziratos mű szerző személye még nem annyira individuális jelenség, még nem kapcsolódik oly erős szálakkal a munkához, amely nevét viseli, mint a személyiséggé tudatosult szerző a szellemi fejlődés magasabb fokán. Az életrajzilexikon nem a kéziratos irodalom testére van szabva — legfontosabb cikke az Anonymus-cikk volna — és a „catalogus illustrium virorum“ nem az irodalmi szerzőség szempontjából juttat helyet néha író embernek is a híres emberek pantheonjában.

Hogy a szerző-személy a másoló tevékenysége mellett mily elenyésző tényezője az irodalmi viszonyoknak, kiviláglik abból, hogy a középkori kódexek legáltalánosabb típusa a gyűjteményes kézirat (Sammelhandschrift). Milyen idegenül állottak még nem régen a modern könyvtárak a középkor kéziratos irodalmával szemben, mi sem bizonyítja jobban, hogy szükségesnek tartották a gyűjteményes kéziratokat a tartalom és szerzők szerint szétbontani. A mai individualizmus gondolkodása követelte ezt így, neki egy szerző összes műveinek gyűjteményes kiadása felel meg leginkább. A kéziratos irodalom „opera omnia“ helyett a személyi különbözőségeket teljes mellőzésével különböző szerzők műveit egyesíti egy-egy kötetté: kevésbé individualizálódott szellemi világában a szerző művei rendszerint csak ezekben az összetett, sokak munkájából összerótt kötetekben, melyek a másoló-írók szorgalmát dicsérik, élnek és bírnak reális vlsósággal.

4. Ha közelebbről megvizsgáljuk a kézirat szerző személyét, azt tapasztaljuk, hogy ez még sok mindenben hasonlít írástudatlan őséhez: a szóhagyomány szerző előadójához. Azok a tulajdonságok, melyek a szóbeliség szerzőjének érté-

ket adnak: a járatosság és a szavahihetőség, a kéziratot szerző író is kitüntetik. Ez a két szerzői kvalitás lényegében változatlanul tovább él az írás korában és csak külső formája szerint alakul át, mikor az írás változott viszonyaihoz alkalmazkodik.

A járatosság szerző-erénye elvontabb értelmet nyer, amint a szóbeliség előadójától átszáll az íróra. Nem a vándorlás közben szerzett tapasztalatokra, hanem a betűk világában való járatosságra vonatkozik. A szerző személy mindenek előtt olvasottságáról igyekszik meggyőzni a maga közönségét. Ép úgy kérkedik azzal, hogy sok mindent olvasott mint írástalan elődje azt hangoztatja, hogy sokfelé jártában sokat látott és hallott. Citátumot citátumra halmoz, mintha saját maga teljes elhallgatásával csak mások tolmácsa kívánna lenni. Amilyen alázatos és szerény magatartásra vall a szerző egyéniségének ez a tudatos kitörlése: mégis mintha ennek a szerénységnek a mélyén néha kérkedés is rejtőzne. Az író mintegy csak magánszemélyét és nevét titkolja el szerényen: ellenben mint szerző, ha a névtelenség álarcában jár is, ki akar tűnni tudománya által és forrásaira hivatkozva súlyt, tekintélyt és hitelt kíván szerezni szavainak. A szóbeliség előadójának, mikor forrásaira hivatkozott, be kellett érni egy határozatlan „azt mondják” szólással: a szerző-író ellenben már meg tudja nevezni az írott művet is, amelyből értesülését merítette. Az írott forrásokra való hivatkozás a középkor kéziratot írodalmának egyik jellemző, szembeűnő sajátága. Egyházi művekben lépten-nyomon találkozunk vele, de profán tárgyúak is rendszeresen élnek a hitelkeltésnek e régi formulájával. A kézirat írója a hagyományt akarja ápolni ép úgy, mint a szóhagyományt megőrző és átszármasztató előadó. Hagyományos tárgyat tárgyal, hagyományos rímmel rímel, újból leírja azt, amit már mások előtte leírtak, mert a hagyomány hűségese reprodukciója emeli a szerző érdemét az eredetiség pedig lerontja. Augustinus szavával a kéziratot írodalom mindegyik szerző személye mondhatná: „Quod credunt, credo; quod tenent, teneo; quod prædicant, prædico.” Az írás nem a szerző egyszere egyéni mivoltát fejezi ki, hanem közös épületes munka, mint a középkor legnagyobb műalkotásai: monumentális templomépítkezései lényegük szerint névtelenek közös alkotásai, mégha véletlenül fenn is maradt egy-két

kőfaragó személyneve. Az írás a szóhagyománytól örökölte ezt a konzervatív vonást, amely nagy érdemeket tulajdonít a hűséges reprodukciónak és teljesen idegenül áll az eredetiségnek és plágiumnak későbbi értéklésével szemben. A kéziratok irodalom fejlődése folyamán megfigyelhető, hogy miként alakulnak át ezek a szóbeliségtől örökölt értékek. Amint az írott munka az egyes szerző személlyel kezd összekapcsolódni, kísértetni kezd a szellemi tulajdonnak és plágiumnak fogalma is. Középkori német minnesingerekről gyakran a közömbös névnel egyebet nem igen tudunk, de ők már megbélyegzik a „tönedieb“-et, a versnóták tolvaj utánczóját.

A szellemi tulajdon kezdetleges értékelésére következtethetünk a szerző-író és a másoló-író lassú szétkülönüléséből is. A szóhagyománytól örökölt kvalitások elsősorban nyilván a kézirat másolójára, az írástalan előadó egyenes jogutódjára szálltak. Benne volt meg leginkább a hagyománymentés erénye és az egyéni eredetiség hiánya. A jó másolónak dicséretére válik, ha híven, pontosan, szorgalmas kitarással, rövidítés vagy toldás nélkül írja le a rábízott szöveget. A szavahihetőséget és megbízhatóságot csaknem époly kardinális erénynek kell tartani a kéziratmásoló szempontjából, mint a szóbeliség előadója szempontjából.

A szerző-író, miután emancipálódott a másolótól, levetette származása külső jeleit, de még sokáig kiütköznek belőle az ősök örökletes sajátságai. A hagyomány kényszere alatt mintegy megfélekedezik a maga szerző mivoltáról és öntudatlanul is a jó másoló babéraitra törekszik. A szerzői önérzet csak lassan serken föl benne, de ennek az önérzetnek végső alapja mégis az, hogy tud írni és olvasni, hogy járatos a betűk világában. Ez képesíti őt arra, hogy az írás forrásából merítsen és mások írásaiból tanulhasson. Mikor a szerző önmagában kezd értéket keresni, rendszerint írni-olvasni tudásával kérkedik és oly tulajdonságaira hívja föl a figyelmet, melyek elsősorban a másoló-írót kell, hogy kitűntessék. Azzal dicsekszik — a német irodalomban Otfrid szól így önmagáról, — hogy kitartó türelemmel és szorgalommal végezte munkáját, híven ragaszkodott forrásaihoz, a magáéból nem tett hozzá semmit vagy azzal mentegeti magát, hogy helyenként rövidítette munkáját, mert belefáradt az írásba. Későbbi idők egyénibb szerzőjének két őse van: az egyik

az írástudatlan vándor szerző-előadó, a másik az írástudó kézirat-másoló és -szerző, kinek tudós volta leginkább abban fejeződik ki, hogy járatos az írásban és írás által elsajátítható tudományban. A német *tichtære*, Dichter szó, mely a latin *dictare* igéből származik, mint említettük, írástudót jelent. Tudóssá lett idővel minden poéta: „tudományos elmébül írt tudós énekeket“ tisztel Rimay is Balassi Bálint verseiben.

Bár a betű éles határvonalat húz írástudó és írástudatlan között — a középkor kéziratos irodalmának szerzőjében a szóbeliség előadójának leszármazottját ismerhettük föl. Azok a tulajdonságok, melyek a kéziratos mű szerzőjére jellemzők: a hagyományhoz való ragaszkodás, az eredetiség hiánya, a forrásokra való hivatkozás — fokozott mértékben feltalálhatók a középkori scriptor írástudatlan ősenél. A tudományos közfölfogás azonban nem a szóhagyomány íratlan irodalmából származtatja e tulajdonságokat, hanem a középkor *metaphysica-theologiájából*, annak tradicionálizmusából és skolasztikus fölépítéséből. És valóban, a kéziratszerző személy irodalmi karaktere a skolasztikus filozófiában találja meg a maga legtökéletesebb indokolását és metafizikai igazolását. Miben áll a filozófia és irodalom ezen nyilvánvaló összefüggésének végső alapja? A filozófiából szűrődnek-e le az irodalom alapjelenségei, vagy pedig az irodalom elemi tényei az emberi szellem nyelvi megnyilatkozásának különféle formái szublimálódnak-e filozófiává? Az irodalom és filozófia kölcsönös viszonyának kérdésével a következőkben lépten-nyomon szembe fogunk találkozni — a nyomtatott könyv-irodalom megfigyelésénél is.

— Folytatjuk. —

Thienemann Tivadar.

Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv történetéhez. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1926. Nagy 8-rét. 664 lap.

Nemzeti életünk egyetlen mozzanatát, a magyar államnyelvet kíséri e könyv küzdelmének szinte hatévtizedes folyamában. Valóban példátlan dolog a világtörténelemben, hogy egy nemzet csak hosszú harcok árán juthasson az önrendelkezésnek arra a fokára, hogy saját életét saját nyelvével élhesse. Ez egyetlen mozzanat mögött azonban ott van a magyar állami, társadalmi és szellemi életnek majdnem minden kérdése, törekvése, sérelme; innen az a nagy fontosság, mely hozzája kapcsolódik. Hét törvénycikk jelzi e küzdelem állomásait. Megindul az 1790—91 : 16. t.-cikkkel, s az 1792 : 7., 1805 : 4., 1830 : 8., 1832—36 : 3., 1839—40 : 6. t.-cikkeken át az 1843—44 : 2. t.-cikkből éri el a befejezés, a teljesülés végpontját. A magyar nyelvnek e harcot egy holt nyelvvel, a latinnal, s egy élővel, a némettel kellett vívnia. A latin nyelv a régi rendi felfogás szerint az ősi alkotmány pajzsa, az igazi *patria, legalis, nationalis Hungarica lingua*, mellyel együtt áll és bukik a nemzet léte, s mely mellett a magyar csak *lingua vernacula, materna* és semmi súlya nincs; a német nyelv a Habsburgok birodalmának kifejezője, mely egységbe kövácsoolja ennek a sok különemű elemből szerkesztett államnak részeit. A magyar nyelv nagyon gyöngye fegyverekkel ment e harcba: szókinca szegény, kifejezése tökéletlen, az állami életnek semmi vonatkozása nincs vele — s ím a viadal közben fegyverei gazdagodnak, tökéletesednek, s mire két ellenfelét legyőzte, Toldiként diadalmas erőben állott a porondon.

Szekfű Gyula könyvében e nagy küzdelemnek minden mozzanata teljességgel élénk tárul. Mindenekelőtt a teljes okmánytár: tanácskozások jegyzőkönyve, előadók javaslatai, rendeletek, törvények, levelek stb., a helytartótanács 1790 április 20-i rendeletétől, mely ébresztő harsonaszóként riadt meg, egészen az államkonferencia 1848 márc. 24-i vo-

tumáig, mely végső takarodót fúj és sajnálattal állapítja meg, hogy a helytartótanács kénytelen volt egy államfogyót, Táncsics Mihályt, szabadon bocsátani s a cenzúrát megszüntetni, valamint aggodalommal látja, hogy a császári sást minden kincstári épületről leszedik s helyébe a háromszínű, nemzeti zászlót tűzik. Az okiratok, melyek főként a bécsi s a budapesti levéltárakból kerültek ki, a M. Ú. T. Forrásainak egységes utasításai szerint vannak közölve, tájékoztató előzékkel, mindenre kiterjedő részletes magyarázó jegyzetekkel, melyek a magukban különálló iratokat egy hézag-talan egészszé olvasztják, úgy hogy folytatólagos olvasmányul szolgálnak. S ez az olvasmány a legérdekesebbek közé tartozik, melyeket a M. Ú. T. Források értékes sorozata eddig nyújtott. Sokszor valósággal drámánál izgatóbban hat a nyelv ügyének változatos sora, mely gazdag érdekesítő bonyodalmakban, válságos fordulatokban, nyílt összecsapásokban és színfalmögötti ármánykodásokban. Szemünk előtt állanak és mozognak a dráma cselekvő személyei: Izdeneczy József, Mednyánszky János, Baldacci Antal, Kollowrat gróf sötét körvonalai, mindennek, ami magyar, esküdt ellenségei; Pászthory Sándor, a bölcs és buzgó magyar, aki a fortélyosan szerkesztett iratokba beleszúrta a *nunc ad huc* szócskával lehetővé teszi a jövő fejlődését; halljuk Felsőbüki Nagy Pál élesen süvítő hangját, ki a „borzasztó északi hatalom“ rémét vetíti a rendek elé; megértjük gr. Cziráky Antalt, törhetetlen hívét a magyar nyelvnek és művelődésnek, aki azonban félti a magyar államnyelvtől a magyar alkotmányt; kiemelkedik Metternichnek mindig érdekes és épen nem ellenszenves arcéle; József nádor nemes alakja, ki eleinte idegenül áll szemben a nemzet lelkével, de az évek során egyre melegben együtt érez vele, végül a „rebellis“ főherceg nevet érdemli ki a bécsi udvarnál. Még humoros jelneteknek sincs híjával e gazdag könyv, mint például a Ferenc király elnöklete alatt tartott, 1792 jún. 21-i konferencia, melyen a magyar nyelv Mikulás-ajándékként szerepel.

A hatalmas anyagot egységbe foglalja Szekfű Gyula bevezető tanulmánya, mely az egész mozgalmat a történetbölcsélet világánál vizsgálja. Mindenekelőtt az 1790. évi nyelvi mozgalom gyökereit kutatja. Megállapítja, hogy a nyelv-

kérdés a XVIII. század számára nem volt kérdés. II. József 1784 május 11-i rendelete, melynek rendszerint németesítő célzatot szokás tulajdonítani, lényegében nem nemzetiségi, hanem tisztán állami és politikai vonatkozású. *A nemzet, nép és nyelv* fogalmainak egészen más értékük volt akkor, mint ma, s az *Encyclopédie* szerint a nemzet s a nyelv alá volt rendelve az *állam* fogalmának. Nemzet e szerint nem egyéb, mint egy kormány alatt, ugyanazon állami határon belül élő emberek összesége; az állami terület az elsősleges, belőle vezetendő le a nemzet s a nyelv területének másodlagos fogalma. Ez volt a racionalizmus felfogása. De ép így vezethetők le belőle a nyelv jogai is. Már *Bessenyei* a felvilágosodás alapelveiből így jut a magyar nyelv szükséges művelésének gondolatára: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok közt, az ország is annál boldogabb. A tudomány kulcsa a nyelv... tökéletességre való vitele tehát legelső dolga légyen a nemzetnek.” Majd minden íróban találunk efféle gondolatokat itt is, ott is; de részletes és teljes nyelvi programot, mely a maga idejében évekig irányt szabott e mozgalmaknak, *Decsy Sámuel Pannoniai Féniksze* (1790) ad, aki ép úgy nem látja, nem is láthatja a nyelv és a nemzetiség mély alapjait, mint kortársai sem, s a nyelv kérdésének előtte is csak politikai vonatkozása van; munkájában a nyelvművelő gondolat a nemzetállam programjává terjed szét, az államhatárokon belül mindent magyarsággal akar betölteni, mert csak ez adhatja meg a nemzetnek a felvilágosodás boldogságát. (*Decsy* állítja fel a „szűz nyelv“, azaz teljesen tiszta, idegen elemekkel keveretlen nyelv szintén racionalista eszményét, mely annyira hozzáillett a nemzet „rokontalan“ voltához és sokáig, fel *Czuczor-Fogarasi*-ig kerékkötője volt a nyelvtudománynak, pedig *Széchényi* már 1831-ben, a *Világ*-ban (247. l.) harcol e gondolat ellen). *Decsy Fénikszének* e szempontból nagy fontosságát és hatását korára *Székfű* emeli ki először, s evvel a *Fénikszet* kora röpirat- és könyvirodalmában valósággal vezérművé teszi.¹

¹ A 31. lapon idézett *Extra Hungariam non est vita* nem *Tomka-Szászky* megállapítása, hanem egy régi, *Mátyás*-kori büszke mondás felújítása (vö. *Nyelvőr* 1902, 65. és 1903, 392.)

Ez elvi alapok tisztázása után következnek az 1790—92-es évek eseményei; egyrészt az országgyűlés viselkedése, másrészt a bécsi kormány törekvése, hogy e mozgalmakat csírájukban megfojtsa. Sorra kerülnek az iskolák, a színház, az akadémiai tervek.

A további évek Ferenc kabinet-i abszolútizmusának korát ölelik fel 1825-ig. Ferenc és köre a Habsburg-monarchiát egységes *német* államnak tekinti, s ezért ellene áll minden nyelvi különtörekvésnek, mint az egységet megbontó irányzatnak. Huszonöt esztendeig, 1805-től 1830-ig útját tudja állani, hogy a törvénykönyvben még említés se legyen róla. Felmerül már ekkor az a monarchia felbomlásáig uralkodó, a széthullást elősegítő végzetes gondolat, hogy a magyar nemzet ellen az alattomban Pétervárról szított panszlavizmust kell kijátszani. A korábbi országgyűléseken hozott törvénycikkek kisebb részben a rendek tehetetlensége, nagyobb részben a kormánykörök rosszakarata miatt írott malaszt maradtak. A hivatalok latinul működnek, az iskolák latinul tanítanak, a nyelvmuvelés és nemzetvédelem teljesen az irodalomba s a tudományba menekül. De itt valóságos önvédelmi harcra válik s egyre tudatosabbá lesz a nyelv s a nemzet mély kapcsolata.

A korszakos 1825-i országgyűlés után nem változik a bécsi kormány viselkedése, sőt részleges vereségei még macacsabbá teszik felfogásában. A már nemzetiségi kérdéssé fejlődött nyelvkérdést most még inkább az összmonarchia eszméjének szolgálatába akarta hajtani, s a „Divide et impera“ elvénél fogva egyre erősebben sorompóba szólítja a birodalom szlávjait a magyarság ellen. A kormány mozgató lelke ekkor *I z d e n c z y* szellemi utódja, gróf *K o l l o w r a t*, aki abban különbözik elődjétől, hogy míg az a birodalom egységének védelmében minden nemzetiségi szempont gyűlölt, ez csak a magyar mozgalom ellen van, a szláv törekvéseket azonban szeretettel melengeti. *M e t t e r n i c h* később ritka tárgyilagossággal állapítja meg, hogy a csehizmus fellüléről jövő pártfogásnak, a magyarizmus alulról való nekilendülésnek köszönhette létét. De a kor áramlatát feltartóztatni nem lehetett. A kormány logikátlan és elvtelen viselkedése, sok mulasztása és ingadozása után *M e t t e r n i c h* maga áll a magyar nyelvi követelések mellé s így a végső

megoldás József nádor mellett neki köszönhető. Az országgyűlésen a belső ellenszegülés megtörése sem kevesebb küzdelemmel járt. A legmakacsabb elvi ellenzők a főrendek voltak, akik a magyar alkotmány megtartóját a latin nyelvben látták. Lépésről-lépésre kellett minden talpalatnyi teret meghódítani; hiába voltak a lelkes követi utasítások, hiába Bartal, Nagy Pál, Kölcsey lángoló beszédei, meggyőző feliratai; egyik országgyűlés a másik után keserűséggel oszlott el. A színpalak mögött pedig József nádor viaskodott Reviczky és Pálffy magyar kancellárokkal, az aulikus felfogás merev és rideg képviselőivel: az eredményt nem hozta meg egy-két rövid év, hanem hosszú időnek szívós kitartása. Dicsőségét sokan nem érték meg, akik lelkesedésük és erejük legjavát vetették a harcba, mint például Kölcsey, aki ebből a hangulatból írja meg Zrinyi rettenetes második énekét. De támadt a magyar ügynek más ellensége is. A kor szelleme megteremtette a panszlavizmust s az illirizmust, melyet a bécsi körök mind a magyarság ellen uszítottak. Ekkor halt el a régi magyar-horvát testvéri érzés, melyet századok vérszövetsége szentelt volt meg. A horvátoknak választaniok kellett s ők a magyar szövetség helyett a bécsi reakciót választották, mely Erdélyben is éket vert a magyarság s a szászok közé. Mind e hihetetlen akadályok ellenére az 1844-i törvény mégis meghozta az áhítva várt megoldást, de egyszersmind a régi rendi Magyarország halálát készítette elő; ezt csakugyan jól megéreztek előre a főrendek.

Záradékul a szerző a tárgyalás egészéből kiemeli azt a súlyos mozzanatot, hogy e nyelvi harcokban formális jogi szempontból a magyarságot semmi tényleges váddal illetni nem lehetett; s míg a bécsi s a pánszláv körökben senki sem akadt, aki saját táborát mérsékletre intette volna, addig egyesegyedül a magyarság legjobbjai voltak azok, kik a mély fajszeretet mellett az idegen fajtának őszinte megbecsüléséig fölemelkedtek. Deákon, Eötvösön kívül főleg Széchenyi az, aki 1842-i akadémiai beszédében fölemeli szavát a túlzott, s másokat sértő nemzeti érzéssel szemben.

A szerzőnek világos és szigorúan oknyomozó fejtegetéseihez legyen szabad néhány megjegyzést csatolnom. Az világos, hogy a nyelvi mozgalmak gyökerei közvetlenül a

XVIII. századi racionalizmusban vannak, de XIX. századi kifejlésüket nem lehetett a romanticizmusnak hatása nélkül elképzelniük. S ebben az irodalomnak nagyobb része van, mint amennyi a könyv adataiból s a hozzájuk fűződő fejtegetésekből kitűnik. Míg Francia- és Németországban a romanticizmus egyrészt vallási rajongásba vész, másrészt új társadalmi átalakulásokat készít elő, melyek a júliusi forradalomban jutnak kifejezésre, addig nálunk a XVI. század óta, különféle árnyalatokban, de állandóan élő nemzeti érzéssel találkozva, táplálójává lesz a nemzeti önállóságra való törekvéseknek. Ezeket gyarapítja a XVIII. század végén felbukkanó nyelvi kérdés is, a nyelvi tudatnak egyre erősebben és világosabban kibontakozó kifejlése, mely addig, míg politikai téren csak későn s a legnagyobb nehézségekkel tud érvényesülni, az irodalom terén a romantikus költőkkel — a sort *K i s f a l u d y S á n d o r r a l* kezdvén — már jóval előbb teljes diadalra jut, s így kétségtelenül nagyban hozzájárul legalább a belső akadályok elhárításához.

Érdekes, hogyan ébredszik a *nyelvtudat*, tudniillik annak eleinte homályosan tapogató, majd egyre határozottabbá váló felismerése, hogy a nyelv és a nemzet élete közt valamilyen belső kapocs van. *Faludi Ferenc* Rómában azért ír: „hogy messze bujdosásimban ki ne kopnék élő nyelvünk-ből“ (érzi anyai nyelvének értékét), hogy „példát adnék sok heverő pennának“ (fölteszi, hogy vannak, kik tudnának magyarul írni, de buzdításra szorulnak). *Apó Péter* habozik, deákul írja-e *Metamorphosis*-át vagy magyarul; de aztán a magyart választja, hogy „tisztábban és értelmesebben“ tesse ki a dolgokat s az utódok „jobban megérthessék.“ *Bod Péter* magyarul írván „író pennájával valami keveset akar használni“ hazájának s „a hazáját és magyar nemzetét igazán szerető“ kegyes olvasónak ajánlja „Magyar Athenas“-át. *Dayka Gábor* eleinte német verseket is ír, de aztán bánva bánja megtévelyedését:

Már én is dallottam nem honi verseket,
S mint láncravert kerék vagy bilincs csörgése,
Oly kellemetlen volt Daykádnek éneklése.
Vétkes megtévedés! áruló gondolat,
Mely szédelgésemben intézte lantomat!
Nem többet!...

Magyar hangot vegyen hazám fia nyelvére!

(Vitéz Imréhez).

A m a d e L á s z l ó a magyaron kívül latin, német és tót verseket ír, B e s s e n y e i is német regénnyel kezdi pályáját — igaz, hogy ez inkább csak gyakorlat volt. De már 1773-ban Rajnis József ilyen vallomást tesz: „Szeretem édes hazámat, s ugyan azért a magyar nyelvet is szeretem; jól tudván, mely szorosán légyen öszvekaptsolva akármelly hazának szerentséje a maga tulajdon nyelvével. Bizonyítják ezt... egy-néhány hatalmas népeknek megnyomorult maradéki. Nyelvökkel együtt virágozott szerentséjük, nyelvökkel együtt elfogyatkozott“ (Kalauz, 71. l.) P é c z e l i J ó z s e f a Mindenes Gyűjteményben ezt a nemzetébredéstől szöveget kiáltja oda: „Nosza azért nemes hazafiak, valakinek ereiben még magyar vér csergedez, ne engedjük, hogy a mi restségünk és hidegségünk miatt a mi szép nyelvünk s azzal együtt híres nemzetünk emléke is eltöröltessék!“ (Takács Sándor, Péczeli J. élete. 49. l.)

A nyelvtudat jóval korábban ébred a politikai mozgalmaknál, evvel előkészítőjük lett; csakhamar teljesen beléjük kapcsolódik, sőt úgyszólván azonossá válik velük. A XIX. század harmadik tizedének elején például P y r k e r L á s z l ó t rossz hazafinak tartják, mert irodalmi munkáinak nyelve német, s e körül igen éles viták támadnak. Nem is merném olyan határozottan kimondani, mint a szerző, hogy a nyelvmozgalom addig, míg a felvilágosodás szolgálatában állott: „független minden politikától, reá II. József állásfoglalása nincs hatással“ (16., 31. l.). Hisz alighogy a hirhedt nyelvrendelet megjelent, D u g o n i c s A n d r á s avval a határozott szándékkal, hogy rácáfoljon a rendeletre, megírta a tudakosság könyvét: „... csak azért is az algebrát és geometriát magyar nyelven kiadtam, hogy megmutassam az ország előtt, hogy a német nyelv soha sem oly alkalmas a tanulmányoknak kimagyarozásában, mint a magyar nyelv.“ (Etelka kulcsa. Dugonics Följegyzései. Olcsó Könyvtár. 1883, 16. l.) Azután megírja az Etelkát, mely minden sorában, minden szavában tiltakozás, sőt valóságos lázítás a rendeletek ellen. A siker nemcsak abban mutatkozik, hogy könyve mihamar elfogyott, hanem hogy gondolatai szájról-szájra jártak s az 1790-i országgyűlés hangulatát is szította. A pestmegyei gyűlésen egy jelenlévő ezt mondotta Dugonicsnak: „Uram! Amiket itt mondunk, mindnyájan Etelkából puskázunk. Kérjük az urat, el

ne hagyja ezután is írásaiban Magyarországot, ébressze fel magyarjainkban a nemes bátorságot." Ha tehát a nyelvi mozgalom nem volt is kizárólag reakció a császár erőszakos intézkedései ellen, nem lehet a kapcsolatot annyira tagadni, mint a szerző teszi. (E helyen nem hallgathatom el sejtelmemet, hogy De c s y S á m u e l Fénikszére is hatással lehetett D u g o n i c s munkássága és hasznos volna ennek alaposan utánajárni.) Már M e t t e r n i c h is nagy, lehet hogy kelletténél nagyobb hatást tulajdonít e rendeleteknek: „Der Drang nach der ungarischen Sprache ist durch den Versuch des h. seel. Kaiser Josef nach Einführung der deutschen Sprache zuerst geweckt worden.“ (1835-i votuma, 411. l.); ő bizonyára nem nyilatkozik ilyen nyomósan erről a körülményről, ha már a maga idejében nem ismerték volna föl jelentőségét.

Meg nem érdemlett megrovásban részesíti a szerző az irodalomtörténetet P á p a y S á m u e l irodalomtörténetével kapcsolatban: „melyet egyoldalú szakérdeklődés szeret az irodalomtörténeti kézikönyvek sorába helyezni, holott az sem az írónak célját, sem hatását tekintve nem alkalmas ily szűkkörű leskatulyázásra.“ Pápay maga határozottan irodalomtörténetnek szánja könyvét előre s már címében is: „A magyar literatúra esmérete“, de aztán világosan előszavában is, hol céljának oly vezérkönyv megírását mondja, mely az ifjúságot az „egész Literatúránknak esméretében meghordozván“, megismerteti egyszersmind a nyelvi előadás eszközeivel s „jó útát mutassak a Literátori pályafutásra is.“ Hogy Pápay könyve „a legnagyobb határkő a felvilágosodásból kifejlődő nacionalizmus történetében“, hogy a nyelvi és irodalmi kérdéseket összekapcsolja a kor égető kérdéseivel, ez a dolog természetéből következik. A szemrehányást inkább történetíróinkra háríthatjuk vissza, akik eddig nem vették eléggé figyelembe a maguk szempontjából azokat a műveket, miket az irodalomtörténet eddig csak a maga, tehát irodalomtörténeti szempontból tekintett. Mindenesetre nagyon hálásak vagyunk Szekfünek, hogy egy eddig a magunk szempontjából igen értékesnek becsült műben új értékekre mutatott rá. (102. l.).

A tanulmányban nélkülözöm továbbá a nyelvújítás teljes értékű beállítását a nyelvmozgalomba. Mintha a szerző némileg lekicsinyelné ezt a nyelvek történetében szinte pá-

ratlan jelenséget. Azt mondja (93. l.): „A nyelv kétségtelenül fejlődött, nem annyira a nyelvújítás, mint inkább a régi magyar irodalom megbecsülése miatt... Még felhallszik a régi nemzedékből Kazinczy és társai örömjongása, mikor egy-egy új szóval vélik gazdagítani a szegény magyar nyelvet... de a nemzet géniuszei, az istenadta tehetségek már rég túl vannak ezen, ők már megtalálták a nagy szintézist, az egyén és nemzete és nyelve között. Ennek birtokában szólal meg Csokonai...“ s következik az a gyönyörű himnus, melyet Csokonai a magyar nyelvre írt; ámde nem a kifejlett, mindenre képes magyar nyelvre, hanem arra, amelyben megvannak a kifejlés lehetőségei s majd a jövőben mutatja meg magát teljes pompájában. Hisz a magyar nyelv akkori állapotára Csokonai ezt mondja: „Hát a mi nyelvünk milyen nyelv mostan? Vizimogor nyelv!² De ebben az állapotjában is szebb és alkalmasabb nyelv a németnél.“ S mikor Csokonai ezt a dicséretet leírta, a nyelvújítás folyamata csak indulóban volt, még annak a nagy harcnak, a nyelvújítási harcnak előcsatározásai sem folytak! S maguk az említett tehetségek: Kisfaludy S., Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey sem találták volt meg még azt a nagy szintézist, az csak Vörösmartyval következett be, a nyelvújítási harc döntő ütközetei után. A nyelvújítás története is nyilvánvalóan mutatja, hogyan indult meg a legszélsőbb racionalizmus jegyében (Bartafalvi), hogyan kapcsolódott egyre mélyebben a nemzet eszméjével, különösen mikor a nyelvújítási harc leghevesebben folyik, hogyan viaskodik mind a két párt, az ortológus meg a neológus, a nemzeti érzés, a nemzet becsülete és fennmaradása jelszavai alatt. A Csokonai-féle dicsőítést már hetven évvel korábban megtaláljuk B é l M á t y á s (Meliboëus) Ungarischer Sprachmeister-jének előszavában (1729): „Ha egyik nyelv méltóságáról beszélünk, a másiknak bájáról, ha a harmadiknak elmés kifejezéseit dicsérjük, akkor a magyar nyelv az, mely mind e tulajdonokban bővelkedik. A spanyol büszkeségében pompásan és méltósággal szól, a magyarban megvan a képesség, hogy fölrjen vele. A francia hízelkedő beszéddel belopózik a szívekbe s elfoglalja a lelkeket; a magyarban, kivált az ékesen szóló nözsemélyben megvan a rátermettség, hogy elbűvölő magyar beszédével

² T. i. II. Frigyes mondta a német nyelvet: „visigoth“ nyelvnek.

necsak embert, hanem állatot is legyőzzön.“ Ugyanezt fokozva találjuk meg K a l m á r G y ö r g y Prodrómusában (1770), visszhangzik majdnem minden író munkájában, s versbe foglalva remekül zendül fel K a z i n c z y „A mi nyelvünk“ című epigrammájában. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a nyelvújítás csak első megindulásában korlátozódik a pusztá szókincs bővítésére, s bár Kazinczy későbbben is fölötte örvend egy-egy csinos és új szónak, már régen túl van a pusztá szóújításon, mert az új stílusban, új idők új dalában a megújuló magyar lelket látja; ha megvannak is benne még a XVIII. század racionalizmusának nyomai, igazi nacionalizmusában nem enged még a Horvát Istvánoknak sem. Elméletben még a fölvilágosodás elveinek hirdetője, gyakorlatban azonban a nemzeti eszme építője.

Szívesen látnók Szekfű fejtegetéseiben e kor költői irodalmának bővebb kiaknázását, de értjük, hogy a közölt politikai iratanyag e tekintetben korlátokat vont a tárgyalás terjedelme köré. Új irodalombölcseleti könyvet kellene írni ehhez a könyvhöz, mely a kitűzött kérdést a maga szempontjából is kimerítené.

A szerző tanulmánya végén teljes öntudattal hivatkoznak arra, hogy nemcsak leírta az egymásra következő nyelvi tényeket (jobban mondva, a nyelvért való harcnak mozzanatait), hanem őket saját koruk felfogásából, szellemi látóköréből és viszonyaiból meg is magyarázta, érthetővé tette. Nem a mai elmélet távolságából tekinti a tényeket, mert ez történelemellenes szemlélet volna és olyan optikai torzulást idézne elő, amilyennel nem egyszer találkozunk a tudományos irodalomban; hanem a jelenségeket a maguk talaján és éghajlata alatt vizsgálta, s így állapította meg a tények jelentőségét. Nem kedvez egyik félnek sem a másik rovására; szeme a történetíró tárgyilagosságával a mérleg nyelvén függ, figyelvén a serpenyőbe vetett tények egyensúlyát. De e megvesztegethetetlen tárgyilagosság mélyén mégis érezzük a szív lüktetését is, mely aggódó félelemmel és örömmel kíséri e létfenntartó nemzeti harc változó eshetőségeit. Szekfű könyve a tudományban alapvető könyv, bevezető tanulmánya pedig olyan, hogy igen nagy olvasókört érdemelne a magyar lélekkel foglalkozó, szorosán vett szakembereken kívül is.

Tolnai Vilmos.

TUDOMÁNYOS IRODALOM.

Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin, dem Andenken

Robert Graggers
gewidmet. Berlin, 1927. 8-r. 264. l.

Gragger Róbert
Magyar népballadák. A Napkelet Könyvtára 19. sz. Budapest, 1927. 8-r. 212 l.

Robert Gragger
Altungarische Erzählungen. Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig, 1927. 8-r. 218 l.

Magyar Szemle
Szerkeszti Szekfű Gyula. I. évfolyam. Budapest, 1927. Kiadja a Magyar Szemle Társaság.

Protestás Tanügyi Szemle
Főszerk. Borsos Károly. Felelős szerk. Szelényi Ödön. Az ág. h. ev. és ref. tanáregyesületek hivatalos közlönye. I. évf. Kiadóhivatal: Faragó Bálint, Mezőtúr.

Kornis Gyula
A magyar művelődés eszményei. 1777—1848. Egyetemi Nyomda, 1927. Két kötet. Nagy 8-r. I. k. 607 l.; II. k. 650 l.

Kornis Gyula
Kultura és politika. Tanulmányok Budapest, Franklin 1928. 4-r. 345 l.

Tóth Károly
Beszédek. 1926—1927. Szeged, 1927. 8-r. 178 l.

Vasvármegye
és Szombathely város Kultúregyesülete és a Vasvármegyei Múzeum II. Évkönyve. 1926—1927. Szerkesztette Várady Imre. Szombathely, 1927. 8-r. 259 l.

Nagy József
A modern gondolkodás. Élet és tudomány 17. sz. Budapest, év n. 8-r. 123 l.

Nagy József
A filozófia egyetemi tanulmányozása. Egyetemi Tanulmányok 1. sz. Pécs, 1927. 8-r. 7 l.

Ludwig Prohászka
Zur Theorie des Gegenstandes. Sonderabdruck, dem Andenken Robert Graggers gewidmet. 1927. 8-r. 11 l.

Jendrassik Aurél
Az ítéletek theóriája. Doktori értekezés. Budapest, 1927. 8-r. 40 l.

Zechmeister Károly
Kant és Bolzano. Pécs, Dunántúl 1927. 8-r. 79 l.

Payr Sándor
Széchenyi vallásos lelkülete. Sopron, 1926. 8-r. 74 l.

A. Szilárd
Dynamische Nervenlehre. Würzburg, Dunántúl-nyomda, 1928. 8-r. 350 l.

Balogh József
Szent István és a „Róma-eszme.“ Különlenyomat a Budapesti Szemle 1927. évf. 89—95. ll.

Asztalos Miklós

Wesselényi Miklós az első nemzeti politikai politikus. Symposium-Könyvek 5. sz. Pécs, 1927. 8-r. 62. l.

Grünwald Béla

Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790—1848. Történeti értekezések 14. sz. Pécs, Dunántúl 1927. 8-r. 164 l.

Arthur Weber

Graf Tisza und der Eintritt Italiens in den Weltkrieg. Sonderabdruck aus „Die Kriegsschuldfrage“, Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung, Juliheft 1927. 8-r. 25 l.

Szabó László

Magyar hibák — magyar gondok. Budapest, Athenaeum, év n. (1927.) 8-r. 204 l.

Ifj. Erdődi-Harrach Béla
A magyar settlement-mozgalom eszméi. Az Egyetemi Szociálpolitikai Intézet Archivuma. Budapest, év n. 8-r. 59 l.

Horváth János

A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfiig. Budapest, M. Tud. Akadémia, 1927. 8-r. 390 l.

Dézsi Lajos

Magyar történeti tárgyú szépirodalom. A magyar történettudomány Kézikönyve. Szerk. Hóman Bálint. I. köt. 4/B. füzet. Budapest, Történelmi Társ. 1927. 8-r. 162 l.

Jakubovich Emil

Két magyar glosszás bécsi kódex. Különlenyomat a Magyar Nyelv 1927. évi 1—2. számából. 33—36. ll.

Ernyey József

A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1927. évf. 1—2. számából. Budapest, 1927. 8-r. 20 l.

Rössler Mária Irén

Magyar domonkosrendi példák és legendák. Bölcsészettudományi értekezés. Košice-Kassa, 1927. 8-r. 64 l.

Harsányi István és Gulyás József

Új adatok Károlyi Gáspárról. Sárospatak, 1927. 8-r. 16 l.

Waisbecker Ede

Pázmándi Horvát Endre szépirodalmi munkássága. Symposium-Könyvek IV. Pécs, 1927. 8-r. 143 l.

Johannes Koszó

Ungarische Romantik. Sonderabdruck aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder der Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin dem Andenken Robert Graggers gewidmet. 1927. 8-r. 10 l.

Nagy Sándor

Ady Endre költészete. Budapest, 1927. 8-r. 129 l. Szerző kiad.

Négyesy László

Irodalmi valutarontás. (Reális és túlcsapongó Ady-kultusz.) Budapest, 1927. 8-r. 16 l.

Antal László

Péterfy Jenő. Pécs, Dunántúl 1927. 8-r. 64 l.

Waldmann Ernő

Madách Mózes. Budapest, 1927. 8-r. 37 l.

Szerb Antal

A magyar újromantikus dráma. Irodalomtörténeti Füzetek 17. Budapest, 1927. 8-r. 31 l.

Fejős Imre

Modern magyar romantikus költők. Szekszárd, 1927. 8-r. 64 l.

Berzeviczy Albert

Fraknoi Vilmos emlékezete. Akadémiai Emlékbeszéddek XX. kötet, 2. sz. Budapest, 1927. 8-r. 45 l.

Pintér Jenő

Szinnyei József emlékezete. Akadémiai Emlékbeszéddek. XIX. kötet, 14. sz. Budapest, 1927. 8-r. 20 l.

Kornis Gyula

Posch Jenő emlékezete. Akadémiai Emlékbeszéddek. XIX. kötet, 16. sz. Budapest, 1927. 8-r. 15 l.

Lám Frigyes

Virághalmi Ferenc. Különlenyomat a győri áll. leánygimnázium 1926/27. évi Értesítőjéből. Győr, 1927. 8-r. 14 l.

Lechner Jenő

A Magyar Nemzeti Múzeum épülete 1836—1926. A Magyar Nemzeti Múzeum Barátainak Egyesülete. Budapest, 1927. Dunántúl nyomása Pécs. 8-r. 68 l.

Zádor Anna

Olasz építészet-elméletek a renaissance és barokk korában. Doktori értekezés. Budapest, 1926. 8-r. 80 l.

Oberschall Magda

A holland és flamand festészet nemzeti sajátosságai. Doktori értekezés. Budapest, év n. 59 l.

Karl v. Klempa

Kurzer Leitfaden der deutschen Literatur-Geschichte. Keszthely, in Selbstverl. des Verfassers, 1927. 8-r. 80 l.

Elemér Moór

Über das Märchen von der ver-wünschten Königstochter: Grimm Nr. 93. Sonderabdruck aus dem Gragger-Gedenkbuch. Budapest, 1927. 8-r. 36 l.

Béla Pukánszky

Sebastian Tinódi und der deutsche Zeitungsgesang. Sonderabdruck aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin dem Andenken Robert Graggers gewidmet. 1927. 8-r. 7 l.

Béla v. Pukánszky

Die Druckerei Brewer in Leutschau. Sonderabzug aus dem Gutenberg-Jahrbuch Mainz 1927. 91—95. ll.

Bernfeld Magdolna

A németiség Jókai Mór megvilágításában. Német Philologiai Dolgozatok XXXIII. Budapest, 1927. 8-r. 96 l.

Viczián Mária

Nestroy János hazánkban. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, 1927. 8-r. 64 l.

Flórián Kata

A kassai német színészet története 1816-ig. Német Philologiai Dolgozatok XXXII. Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1927. 8-r. 105 l.

Travnik Jenő

Wolfram Parzivaljának bevezetése. Különlenyomat a győri áll. Révai Miklós reáliskola 1926/27. évi Értesítőjéből. Győr, 1927. 8-r. 8 l.

Béla Zolnai

Sources italiennes d'une ballade hongroise. Extrait de Revue des Études Hongroises et Finnoougriennes Nos 1—4. 1926. Paris, Champion. 8-r. 8 l.

Jean Faludi

André Dudith et les humanistes français. Etudes Françaises publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged 1. Szeged, 1927. 8-r. 63 l.

Szirmai Regina

Delphine Gay (Madame É. de Girardin) élete és művei. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest 2. Budapest, 1927. 8-r. 95 l.

Richard Huss

Studien zum Luxemburgischen Sprachatlas. Beiträge zur Luxem-

burgischen Sprach- und Volkskunde Nr. II. 1927. 8-r. 68 l.

Révay József

Petronius és kora. Budapest, Franklin, év n. (1927). 8-r. 258 l.

Sulica Szilárd

Történetírás és történeti segédtudományok Romániában. Különnyomat a Turul 1926. évi XL. kötetéből Budapest, Franklin. 4-r. 13 l.

Ernyey József

Az akácfa vándorútja és megtelepülése hanzánkban. Különnyomása a „Magyar Botanikai Lapok“ 1926. évi 1/12. számából Budapest, 1927. 8-r. 161—191. ll.

TARTALOM

	Lap
BECKER, C. H.: Gragger Róbert	3
ECKHARDT SÁNDOR: Sicambria	157
I. A monda keletkezése	157
II. A monda franciaországi elterjedése	171
III. A magyar Sicambria-monda	181
FABIÁN ISTVÁN: A francia konzervativizmus filozó- fiai alapvetői	141
HUSZTI JÓZSEF: Janus Pannonius asztrológiai állás- pontja	43
SZEKFŰ GYULA: Gragger Róbert művelődésünk törté- netében	28
THIENEMANN TIVADAR: Irodalomtörténeti alapfogal- mak	84
I. A fejlődés	84
1. Szerves fejlődés	86
2. Szellemi fejlődés	106
II. A fejlődés fokozatai	202
1. Szóhagyomány	203
A. Alakuló szöveg	204
B. Személytelen szerző	211
C. Jelenvaló közönség	216
2. Kézirat	224
A. Állandósuló szöveg	225
B. Szerző személy	252
(Folytatás a következő évfolyamban.)	
TOLNAI VILMOS: Kritikai Szemle. Szekfű Gyula: Ira- tok a magyar államnyelv történeté- hez, 1926.	268
VÁRKONYI HILDEBRAND: Kritikai Szemle. Freiherr v. Brandenstein: Grund- legung der Philosophie I. 1926.	124
ZOLNAI BÉLA: A nyelvi kifejezőség formái	59

MINERVA

címen megjelenő magyar folyóirat a *magyar szellemi élet történetével* foglalkozó filozófiai és történelmi tanulmányokat tartalmaz. Beható vizsgálat alá veszi a magyar politika, irodalom, művészet és tudományosság történetének mindazon jelenségeit, melyekben a világfölfogások küzdelme, eszmék fejlődése megnyilvánul és a magyar történelem e különböző területeit összetartó közös szellemi tényezőket igyekszik minden irányban föltárni.

A folyóirat 1922. évfolyama a következő tanulmányokat tartalmazza:

Thienemann Tivadar: A pozitívizmus és a magyar történettudományok. — *Kornis Gyula*: Új magyar filozófiai rendszer: Pauler Ákos filozófiája. — *Nagy József*: Taine és Riedl. — *Zolnai Béla*: Nyelvtudomány és szellemtörténet. — *Riedl Frigyes hagyatékából*: Magyar sors Új magyar élet. A háború. Az emberiség jövője. A Nyugat délibábja. Zsidókérdés. — *Szekfű Gyula*: Faji sajátságaink a gazdaságtörténet világánál. — *Horváth János*: Magyar irodalomismeret. A szintézis alapelvei. — *Eckhardt Sándor*: Magyar rózsakeresztesek. — *Pukánszky Béla*: Schopenhauer és a századvégi magyar líra. — *Thienemann Tivadar*: A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban. — *Gróf Teleki Pál*: Szintézis és szisztéma a földrajzi előadásban. — *Kozó János*: Fessler és a romantikus történetfilozófia. — *Pukánszky Béla*: A magyar Hegel-vita. — *Thienemann Tivadar*: A Nyugat alkonya. Oswald Spengler és a Spengler-vita.

A folyóirat 1923. évfolyama a következő tanulmányokat tartalmazza:

Eckhardt Sándor: A Contrat So-

cial. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. — *Hóman Bálint*: A magyar történetírás első korszaka.

Kerecsényi Dezső: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. — *Kornis Gyula*: Arisztokráciánk kulturális föladatai. — *Koszó János*: A német tudomány köréből. — *Nagy József*: Egyetem és idealizmus. — *Pauler Ákos*: A szellemtörténet kategóriái. — *Ruber József*: Werbőczy gondolatvilága. — *Thienemann Tivadar*: Városi élet a magyar középkorban. — *Zolnai Béla*: Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról.

A folyóirat 1924. évfolyama a következő tanulmányokat tartalmazza:

Bartoniék Emma: Az Árpád-ház neve. — *Gerevich Tibor*: A régi magyar művészet európai helyzete. — *Hornyánszky Gyula*: A történettudomány általános jellegéről. — *Husztai József*: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. I. közl. — *Thienemann Tivadar*: Mohács és Erasmus. — *Zolnai Béla*: Magyar janzenisták. I. közl.

A folyóirat 1925. évfolyama a következő tanulmányokat tartalmazza:

Császár Elemér: Jókai. — *Horváth Henrik*: Magyar romantikus festők Rómában. — *Husztai József*: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. II. közl. — *Klemm Antal*: A belső nyelvvalak. — *Lukinich Imre*: Báró Eötvös József kiadatlan naplójából. — *Nagy József*: Ethika. — *Várkonyi Hildebrand*: Két monográfia. — *U. a.*: A pedagógia a szellemi tudományok sorában. — *Weiszely Ödön*: A magyar pedagógia újabb fejlődése. — *Zolnai Béla*: Magyar janzenisták, II és III. közlemény.

A Minerva-Társaságra és a folyóiratra vonatkozó minden közlemény THIENEMANN TIVADAR címére küldendő (Pécs, Központi Egyetem).

DUNÁNTÚL EGYETEMI NYOMDÁJA, PÉCSETT.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY.

A könyvsorozat, melyet ezen a hagyományos régi címen megindítunk, méltóképen folytatni igyekszik Kazinczy és Széchenyi korának legeredményesebb tudományos vállalkozását, mely ezen a címen jelent meg. Tudományos bevezetéseket és összefoglalásokat ad közre a szellemi és a természettudományok egész területéről; a legjobb tudományos szak-erők tollából oly munkákat bocsát ki, melyek a legmagasabb tudományos igények szemmel tartása mellett is közérthetőek, egyszerű, világos, szabatos és áttekinthetően tagolt előadásban tájékoztatnak minden művelt olvasót a tudomány egyes területein elért eredményekről. A könyvsorozat tekintettel van az egyetemi és főiskolai oktatás szükségleteire s különös figyelmet fordít az egyetemes tudományosság magyar vonatkozású tanulmányaira.

A kiadó.

Eddig megjelent:

1. *Prinz Gyula*: Európa városai.
2. *Cholnoky Jenő*: Általános földrajz I.
3. *Dékány István*: Bevezetés a társadalom lélektanába.
4. *Cholnoky Jenő*: Általános földrajz II.
5. *Gaál István*: A föld története.
6. *Kuncz Ödön*: Bevezetés a jogtudományba.
7. *Eckhart Ferenc*: Bevezetés a magyar történelembe.
8. *Rhorer László*: Atomok, molekulák, kristályok.
9. *Lassovszky Károly*: A Mars bolygó.
- 10—11. *Soós Lajos*: Rendszeres állattan. I—II.
12. *Nagy József*: Az ethika alapvonalai.
13. *Szász Béla*: Orvosi jogtudomány.
14. *Gombocz Endre*: Rendszeres növénytan I.
15. *Prinz Gyula*: Magyarország földrajza I.
16. *Gombocz Zoltán*: A magyar történeti nyelvten vázlata.
- 17—18. *Bozóky Géza*: Magyar váltójog I—II.
19. *Várkonyi Hildebrand*: A pszichologia alapvetése.
- 20—21. *Molnár Kálmán*: Magyar közjog I—II.
22. *Dudich Endre*: Rendszeres állattan III.
23. *Kérészy Zoltán*: A katolikus egyházi jog.
24. *Irk Albert*: A Nemzetek Szövetsége.
25. *Gombocz Endre*: Rendszeres növénytan II.
26. *Nagy József*: A pszichologia főkérdései.
27. *Kérészy Zoltán*: Katolikus egyházi jog. II.
28. *Kérészy Zoltán*: Katolikus egyházi jog. III.
29. *Hankó Béla*: Rendszeres állattan. IV.

Legközelebb megjelenik:

30. *Jakubovich—Pais*: Ó-Magyar Olvasókönyv.

A Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének és kiadóhivatalának címe:

DANUBIA KÖNYVKIADÓ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

(Pécs, Munkácsy Mihály-utca 9.)

REVUE
DES
ETUDES HONGROISES
ET FINNO-OUGRIENNES

Sous les auspices de l'Académie Hongroise des Sciences
dirigée par

Zoltán Baranyai
chargé de cours
à l'Université de Szeged
(4. Chemin de Miremont, Genève)

Alexandre Eckhardt
professeur à l'Université
de Budapest
(Ráday-utca 32. III. 4.)

5e ANNÉE — 1927

PARIS

Libraire ancienne Honoré Champion 5, Quai Malaquais (VIe).

Ungarische Jahrbücher

Zeitschrift für die kulturellen, sozialen und wirtschaftlichen
Fragen Ungarns und seiner Nachbarländer, begründet von

Professor Dr. R. Gragger

Band VII. 1927.

Walter de Gruyter & Co.

Berlin u. Leipzig.

Megrendelhető minden könyvkereskedésben.